

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Јасна Ј. ЦИЗЛЕР

**АКТИВИРАЊЕ НАПУШТЕНИХ
ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА У
ГРАДОВИМА: ИНСТИТУЦИОНАЛНА
ОГРАНИЧЕЊА У СРБИЈИ**

докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Jasna J. Cizler

**ACTIVATION OF FORMER INDUSTRIAL
BUILDINGS IN CITIES: INSTITUTIONAL
LIMITATIONS IN SERBIA**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Ментор:

Др. Марија Маруна

Ванредни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Др. Јелена Живковић

Ванредни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду

Др. Мина Петровић

Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду

Др. Милена Драгићевић Шешић

Редовни професор Факултета драмских уметности Универзитета уметности у
Београду

Датум одбране:

Изјава захвалности

Ова дисертација је резултат низа истраживања спроведених у периоду 2009-2016. године у Србији и у иностранству. Захвална сам свима онима који су учествовали у истраживању и подржали ме током тог процеса. Посебну захвалност дугујем професорки Нади Лазаревић Бајец која је била ментор ове дисертације до средине 2015. године. Захвална сам менторки Марији Маруни и Републичкој фондацији за развој научног и уметничког подмлатка, за подршку током студија на Архитектонском факултету у Београду; затим Паулу Вејлију и организацији *British Scholarship Trust* за подршку током боравка на Универзитету у Лидсу; Петру Ворлику и Вишеградском фонду за подршку током боравка на Чешком техничком универзитету; као и Јудит Пизера и *JoinEU Erasmus Mundus* програму за подршку током боравка на Универзитету у Грацу.

АКТИВИРАЊЕ НАПУШТЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА У ГРАДОВИМА: ИНСТИТУЦИОНАЛНА ОГРАНИЧЕЊА У СРБИЈИ

Резиме

Предмет рада је дефинисање начина и услова за поновно коришћење напуштених индустријских објеката у Србији. Рад се фокусира на иновативне идеје у активирању напуштених индустријских објеката које се већ примењују у развијеним земљама и које се постепено јављају и у Србији, али наилазе на бројна ограничења. Прва хипотеза је да институционални оквир и постојеће урбанистичке политике за активирање ових локација у Србији нису адекватни. Друга хипотеза је да интеграција културних потенцијала индустријског наслеђа и социјалног капитала цивилног и креативног сектора са политиком заштите и политиком урбаног развоја може унапредити резултате заштите и активације напуштених индустријских објеката. У складу са тим, задатак је био испитати актуелну праксу активације, критички сагледати однос надлежних институција према овој теми и утврдити која су то институционална ограничења за активацију напуштених индустријских објеката у Србији. Испитане су могуће трансформације у систему планирања, односно адаптације планских и управљачких инструмената, као и начини омогућавања сарадње међу актерима и унапређења укључености цивилног и креативног сектора у формални систем управљања просторним развојем. У раду је примењена квалитативна методологија истраживања и коришћено је више различитих метода истраживања. Примарни материјал су представљали: релевантни извори (документи, стратегије, закони, претходна истраживања), затим интервјуи са релевантним актерима, као и подаци прикупљени током посматрања некадашњих индустријских објеката и њихових корисника. Анализа је показала да институционални оквир активације напуштених објеката у Србији карактеришу бројна ограничења која би могла бити превазиђена увођењем приступа који подразумевају укључивање неформалних иницијатива, као и иницијатива цивилног и креативног сектора. Трансдисциплинарно истраживање које повезује теорије из различитих наука, користећи комбиновану методологију је резултирало идентификовањем препорука којима се тежи увођењу иновација у актуелни систем и утврђивању

путева за превазилажење постојећих ограничења. Као резултат истраживања, предложен је нови приступ који би омогућио веће укључивање независних иницијатива у управљање просторним развојем.

Кључне речи:

индустријско наслеђе, активација, пренамена, урбано планирање, институције, цивилни сектор, креативни сектор.

Научна област: Архитектура и урбанизам

Ужа научна област: Урбанистичко планирање

УДК број: 725.4:712.25(497.11)(043.3)

ACTIVATION OF FORMER INDUSTRIAL BUILDINGS IN CITIES: INSTITUTIONAL LIMITATIONS IN SERBIA

Summary

Subject of the dissertation is the definition of the conditions for the re-use of former industrial buildings in Serbia. Dissertation focuses on the innovative activation concepts, that are already being applied in developed countries and that are emerging in Serbia, while facing several limitations. The first hypothesis is that the institutional framework and the existing policy for activation of these locations in Serbia are inadequate. The second hypothesis is that the integration of the cultural potentials of industrial heritage and social capital of the civil and creative sector into heritage protection and urban development policy can improve the results of protection and activation of the former industrial buildings. The task was to investigate the current practice of the activation, to gain critical insight into the relationship of relevant institutions towards the subject and to determine institutional limitations for the activation of these buildings in Serbia. The possibilities for the transformation and adaptation of the planning system and its mechanisms and instruments were examined, as well as ways for improving the cooperation between actors and ways for a greater inclusion of civil and creative sector in formal urban planning system. Methodology applied in the research is qualitative and primary data comes from: the review of the relevant sources (literature, documents, strategies, regulation, previous research); interviews with main actors and information gathered during direct observation of former industrial buildings and their users. Analysis has shown that institutional framework for activation of former industrial buildings in Serbia is characterised by numerous limitations, which could be overcome by introducing approaches that imply the inclusion of informal initiatives, as well as the initiatives coming from the civil and creative sector. Transdisciplinary research which connects theories from several disciplines, by using a combined methodology, resulted in identification of guidelines and principles aiming to introduce the innovations into the current system and to establish the ways for overcoming the limitations. As a result of the research, a new approach, which would allow a greater inclusion of independent initiatives in managing urban development, is proposed.

Key words

industrial heritage, activation, adaptive re-use, urban planning, institutions, civil sector, creative sector.

Scientific field: Architecture and urbanism

Specific scientific field: Urban planning

UDK number: 725.4:712.25(497.11)(043.3)

Садржај

Списак слика

Списак табела

1. УВОД

- 1.1 Образложење теме и дефинисање подручја истраживања
- 1.2 Активација напуштених објеката као истраживачки проблем и дефинисање полазних хипотеза
- 1.3 Научна оправданост и значај трансдисциплинарног истраживања активације напуштених индустријских објеката
- 1.4 Образложење одабира комбиноване методологије
- 1.5 Објашњење структуре дисертације

2. ТЕОРИЈСКИ И КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

- 2.1 Увод
- 2.2 Неоинституционализам као основни теоријски оквир истраживања
- 2.3 Развој теоријске мисли усмерене на улогу и комуникацију различитих актера у управљању простором
- 2.4 Проблеми постсоцијалистичке транзиције из перспективе теорије зависности од пређеног пута
- 2.5 Индустријско наслеђе: дефиниције, значај, активација и проблеми
- 2.6 Иновативни приступи активацији напуштених индустријских објеката – улога и значај иницијатива цивилног и креативног сектора
- 2.7 Истраживачка питања за анализирање институционалних аранжмана и изабраних случајева активације напуштених индустријских објеката

3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА АКТИВАЦИЈЕ НАПУШТЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА У ОДАБРАНОМ ТЕОРИЈСКОМ ОКВИРУ

- 3.1 Истраживачки приступ процесу активације напуштених објеката
- 3.2 Образложење одабира комбиноване методологије
 - 3.2.1 Методе и технике анализе података
 - 3.2.2 Методе прикупљања података
- 3.3 Ограничења комбиноване методологије и студије случаја као метода

4. ИНОВАТИВНИ ПРИСТУПИ АКТИВАЦИЈИ НАПУШТЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА У РАЗВИЈЕНИМ ЗЕМЉАМА: ПРИКАЗ И ДИСКУСИЈА НАЛАЗА

- 4.1 Активација напуштених индустријских објеката у Аустрији
 - 4.1.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Аустрији
 - 4.1.1.1 Преглед институција и организација по нивоима управљања
 - 4.1.1.2 Преглед политике, легислативног оквира и инструмената по нивоима управљања

4.1.1.3 Анализа институционалних аранжмана према истраживачким питањима

4.1.2 Студија случаја: Фабрика цигарета (*Tabakfabrik*) у Линцу – Флексибилни институционални оквир као подршка иновативном приступу активацији

4.2 Активација напуштених индустријских објеката у Немачкој

4.2.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Немачкој

4.2.1.1 Преглед институција и организација по нивоима управљања

4.2.1.2 Преглед политике, легислативног оквира и инструмената по нивоима управљања

4.2.1.3 Анализа институционалних аранжмана према истраживачким питањима

4.2.2 Студија случаја: Цехе Цолферајн и Емшер парк у Немачкој – Јавни сектор као покретач активације и увођења иновација у институционални оквир

4.3 Активација напуштених индустријских објеката у Великој Британији

4.3.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Великој Британији

4.3.1.1 Преглед институција и организација по нивоима управљања

4.3.1.2 Преглед политике, легислативног оквира и инструмената по нивоима управљања

4.3.1.3 Анализа институционалних аранжмана према истраживачким питањима

4.3.2 Студија случаја: Фабрика кремова (*Custard Factory*), Бирмингем – Успостављање сарадње и подршке између формалних институција и иницијативе приватног сектора као покретача активације

4.4 Активација напуштених индустријских објеката у Чешкој

4.4.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Чешкој

4.4.1.1 Преглед институција и организација по нивоима управљања

4.4.1.2 Преглед политике, легислативног оквира и инструмената по нивоима управљања

4.4.1.3 Анализа институционалних аранжмана према истраживачким питањима

4.4.2 Студија случаја: Вањковка у Брну – Цивилни сектор као покретач активације и остваривања компромиса између актера и институција

4.5 Закључак: Концепт иновативног приступа активацији напуштених индустријских објеката у развијеним земљама

5. ОГРАНИЧЕЊА И МОГУЋНОСТИ ЗА АКТИВАЦИЈУ НАПУШТЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА У СРБИЈИ: ПРИКАЗ И ДИСКУСИЈА НАЛАЗА

5.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Србији

5.1.1 Преглед институција и организација по нивоима управљања

5.1.2 Преглед политике, легислативног оквира и инструмената по нивоима управљања

5.2 Анализа институционалних ограничења за активацију према истраживачким питањима

5.3 Иновативни приступи активацији напуштених индустријских објеката у Србији

5.3.1 Студија случаја: Комплекс фабрике Трудбеник у Вишњичкој бањи и Роспи ћуприји – Активација индустријских објеката у приватном власништву од стране креативног сектора

5.3.2 Студија случаја: Некадашња фабрика Петар Драпшин (Кинеска четврт) у Новом Саду – Активација индустријских објеката у јавном власништву од стране креативног сектора

5.4 Препоруке и анализа могућности за превазилажење институционалних ограничења за увођење иновација у постојећи институционални оквир у Србији

6. ЗАКЉУЧАК

6.1 Закључак о истраживачком проблему, питањима и хипотезама

6.2 Допринос истраживања теорији и пракси активације напуштених индустријских објеката

6.3 Могући правци даљих истраживања

Извори и литература

Прилог

Биографија аутора

Изјава о ауторству

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Изјава о коришћењу

Списак слика

- Слика 1. Шема докторске дисертације / структуре истраживања
- Слике 2. и 3. Фабрика цигарета Табакфабрик - Поглед на комплекс и ентеријер за време производње (извор: OÖLA, Allgemeine Fotosammlung)
- Слика 4. План комплекса Фабрике цигарета Табакфабрик - данас се користе следећи објекти: *Bau 1* (*Steige A*), *Bau 2*, *Bau 3*, Електрана (*Kraftwerk*), *Brandland* и *Lösehalle* (извор: веб-сајт Фабрике цигарета)
- Слике 5. и 6. Двориште некадашње фабрике данас (извори: Manfred Werner-Tsui, Wikimedia Commons, 2010 и веб-сајт Фабрике цигарета)
- Слика 7. Цехе Цолферајн комплекс (извор: веб-сајт комплекса)
- Слика 8. Комплекс Фабрике кремова (извор: веб-сајт Фабрике кремова)
- Слике 9. и 10. Улица Гиб 2006. године и Зелиг (*Zellig*) 2010. године (извори: Wikimedia Commons, Oosoom, Tony Hisgett)
- Слика 11. Фабрика кремова 2012. године (извор: Brian Clift, Flickr)
- Слика 12. Приказ нових активности у некадашњим објектима Вањковке (Извор: веб-сајт Вањковке)
- Слике 13. и 14. Вањковка 2012. године (извор: аутор)
- Слика 15. Циглана Полет (извор: Аутор, 2015)
- Слике 16. и 17. Циглана – Клуб љубитеља тешке индустрије, Цилана Полет и простор који је за време Фестивала 9 коришћен као биоскоп на отвореном (извор: аутор, 2015)
- Слике 18. и 19. Уметничка радионица Чекић и некадашњи Погон Јединства у оквиру Трудбеника 2015. године (извор: аутор)
- Слика 20. Поглед на Кинеску четврт са приобаља (извор: аутор, 2015)
- Слика 21. Обновљени објекат и шеталиште у оквиру комплекса (извор: аутор, 2015)
- Слике 22. и 23. М.Ф.А.М. и СКЦНС Фабрика (извор: аутор, 2015)
- Слика 24. и 25. Натпис „стоп центрификацији“ који се појавио на обновљеном објекту за време одржавања фестивала Синема Сити, и занатске радионице у комплексу (извор: аутор, 2015)

Списак табела

- Табела 1. Промене у постсоцијалистичким градовима Централне и Источне Европе (Stanilov, 2007a: 9)
- Табела 2. Поређење социјалистичког и постсоцијалистичког града (према: Tsenkova, 2011: 4)
- Табела 3. Приказ методологије, метода и техника коришћених у истраживању
- Табела 4. Институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Аустрији (Извор: Аутор, према: European Commission, 2000b; Ratzenböck, Hofecker and Lungstraß, 2014; Perić, 2013a)
- Табела 5. Институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Немачкој (Извор: Аутор, према: European Commission, 1999; Knieling and Othengrafen, 2005)
- Табела 6. Иновативне карактеристике ИБА приступа обнови (Аутор, према: Kunzmann, 2004)
- Табела 7. Институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Енглеској (Извор: Аутор, према: MLIT, 2014; Fisher and Ormston, 2011; ODPM, 2004a; English Partnerships, 2006; European Commission, 2000a; ESPON, 2007; Cullingworth and Nadin, 2001)
- Табела 8. Институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Чешкој (Извор: Аутор, према: Pallagst and Mercier, 2007)
- Табела 9. Институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Србији (Извор: Аутор)
- Табела 10. Резиме најважнијих активности у вези са активацијом напуштених индустријских објеката у Србији показује да је значајан удео активности реализован од стране цивилног и креативног сектора, као и да ове организације у пројектима остварују сарадњу са актерима из различитих сектора и тако доприносе умрежавању (извор: Аутор)
- Табела 11. Препоруке за актере и јавну политику у вези активације напуштених објеката индустријског наслеђа

1. УВОД

Рад има за циљ да испита управљање напуштеним индустријским објектима и њихово поновно коришћење, кроз анализу механизма и приступа планирању у вези са њима. Тврди се да су постојеће стратегије просторног развоја и планирања ових локација у Србији недовољне и неадекватне. Оне се или базирају на традиционалној заштити која онемогућава поновну употребу или постоји потпуно занемаривање у плановима због сложености процеса њихове поновне употребе. У таквом контексту се иницијативе покренуте од стране различитих неформалних група, цивилног и креативног сектора, могу посматрати као значајан покретач у управљању развојем ових простора. Овакве иницијативе се јављају у све већем броју, најпре у Западној Европи, затим и у земљама у окружењу, а у последње време и у Србији. Оне не само да доприносе оживљавању објекта, већ могу имати и позитивне ефекте на окружење.

Истраживање се базира на посматрању феномена активације напуштених индустријских објеката од стране креативног сектора као главног актера, односно иницијатора промена у производњи простора (главе 4. и 5.). Питање од ког се полази је, како се постојећи институционални систем у Србији, настао након демократских промена 2000. године, односи према оваквим иницијативама. Задатак је сагледати актуелну ситуацију и институционалну организацију у Србији, као и резултате и ефикасност у процесу активације напуштених индустријских објеката (глава 5.) Актуелна ситуација показује да постоји проблем у сукобу интереса актера у вези са употребом земљишта, као што су супротстављени идеолошки интереси, интереси везани за степен очувања објекта и слично. Искуство из међународне праксе показује да након одређеног времена надлежни органи управе и планирања почињу да прихватају овакве иницијативе и да их подржавају кроз различите алате у управљању, као и то да је сарадња међу свим секторима неопходна у овом процесу. У постсоцијалистичким градовима су институционалне промене подстакле приватизацију и смањење контроле у просторном развоју како би инвеститори имали лакши приступ тржишту. У Србији данас, у транзицији, када постоје бројни актери, и када се тежи

демократији, неопходне су промене у планирању које ће пратити промене у економији и друштву.

Теоријску основу (детаљно приказану у глави 2.) чине: теорије које се фокусирају на везу перцепције простора, значај историје, меморије и идентитета простора (Kevin Lynch, 1981, Harold Proshansky, 1978, 1982, 1983, Dolores Hayden, 1995, Tim Edensor, 2005, Lineu Castello, 2006, 2010), затим неоинституционална теорија (Vivien Lowndes, 2009, Patsy Healey, 1997a,b, 2006, Richard W. Scott, 2004, Peter Hall, Rosemary Taylor, 1996); теорија зависности од пређеног пута (*path dependency*) (Paul David, 1994, Laszlo Bruszt and David Stark, 1998, Sasha Tsenkova, 2012); као и теорија комуникативног планирања (Jürgen Habermas, 1986, John Friedman, 1987, John Forester, 1989, Tore Sager, 1994, Nabeel Hamdi, Reinhard Goethert, 1997, Enrico Gualini, 2001, Patsy Healey, 1997a,b, 2006). У неоинституционализму управљање представља кључни интерес у урбанистичкој политици и оно подразумева укључивање више стејкхолдера и преговарање (Healey, 2006, Tsenkova and Nedović-Budić, 2006). Од значаја за теоријски оквир су и аутори који се баве институционалним оквиром просторног развоја у Србији (Нада Лазаревић Бајец, 2009а,б, Миодраг Вујошевић, 2003); као и аутори које се баве институционалним оквиром просторног развоја у постсоцијалистичким земљама (Sasha Tsenkova, Zorica Nedović-Budić, 2006, Kiril Stanilov, 2007a,b,c, Karina Pallagst, Georges Mercier, 2007, Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Szelenyi, 1996).

На основу увида у бројне промене као што су препуштеност споменика културе пропадању, рушењу и неадекватној намени од стране доминантно комерцијалних интереса, јасно је да комплексност поновне употребе напуштених индустријских објеката и нарочито индустријског наслеђа, захтева другачији приступ. Ипак, како је показано у поглављима 5.1 *Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Србији* и 5.2 *Анализа институционалних ограничења за активацију према истраживачким питањима*, актуелни институционални оквир планирања и заштите наслеђа у Србији је нефлексибилан и не омогућава већу укљученост независних, неинституционалних

актера¹. Ово је последица односа наслеђених фактора према актуелним проблемима који се могу објаснити у оквиру теорије зависности од пређеног пута (*path dependency*).

Циљ истраживања је идентификовање ограничења и формулисање смерница за унапређење процеса активације напуштених индустријских објеката у Србији. Резултати показују да креативни сектор има потенцијал да подстакне и унапреди активацију и заштиту објеката индустријског наслеђа. Истраживање је резултирало идентификовањем препорука којима се тежи увођењу иновација у актуелни систем и утврђивању путева за превазилажење постојећих ограничења. Као резултат истраживања, предложен је нови приступ који би омогућио веће укључивање независних иницијатива у управљање просторним развојем. Детаљнији приказ се налази у поглављу *5.4 Препоруке и анализа могућности за превазилажење институционалних ограничења за увођење иновација у постојећи институционални оквир у Србији*.

Иако је тема активације напуштених индустријских објеката већ доста испитивана, мало је било истраживања ове врсте која су се бавила Србијом и градовима у њој. Такође, иако се доста истраживања до сада бавило улогом неинституционалних актера у урбаној обнови и активацији напуштених објеката у развијеним земљама, ретка су истраживања која су се овом темом бавила у постсоцијалистичким градовима. Из тог разлога, научни допринос дисертације се огледа у указивању на ограничења и специфичности процеса активације напуштених индустријских објеката од стране креативног и цивилног сектора у постсоцијалистичким градовима. Осим тога, новина коју доноси ово истраживање је поређење феномена активације индустријских објеката у Европи и у Србији.

1.1 Образложење теме и дефинисање подручја истраживања

Предмет рада је укључивање независних иницијатива у активацији напуштених индустријских простора у систем формалног усмеравања развоја у Србији. Подручја у ком се истраживање налази су заштита наслеђа, урбано

¹ Ово се односи на актере ван званичних институција, као што су неформалне иницијативе, цивилни и креативни сектор.

планирање, урбана обнова и културна политика. Полазни став је да креативни сектор може играти значајну улогу у планирању наслеђа, као иницијатор промена, због потенцијала које поседује и потреба за специфичним типом простора. Креативни сектор чине представници креативних индустрија, односно активности које имају порекло у креативности, вештинама и талентима, и подразумева области као што су уметност, архитектура, инжењерство, занати, мода, дизајн, музика, филм, радио и ТВ, реклама, израда софтвера и компјутерске услуге и слично² (Evans and Shaw, 2004).

Простор који се посматра су напуштени индустријски објекти, а акценат је стављен на оне који имају одређену друштвену, архитектонску и историјску вредност, те су препознати и категорисани као индустријско наслеђе. Индустријско наслеђе је аспект културног наслеђа и у повељи Међународног одбора за заштиту индустријског наслеђа, дефинисано је као остаци индустријске културе од историјске, технолошке, друштвене, научне и архитектонске вредности (ТИССИН, 2003). Обухвата индустријске објекте, руднике, инфраструктуру, машине, као и нематеријално наслеђе. Просторни потенцијали напуштених индустријских простора (флексибилност простора, велике димензије и слично) су један од кључних фактора који утичу на њихово поновно коришћење и та специфичност их чини погодним за коришћење од стране креативног сектора.

Потребно је осврнути се на испитивање узрока и услова у којима се јавља феномен напуштених објеката индустријског наслеђа и њихове активације од стране креативног сектора. Сам феномен је временски одређен и склон

² Појам креативни сектор се често користи као други назив за креативне индустрије (<http://madmarx.rs/2012-04-03/Osnovni-pojmovi-kreativne-ekonomije-prvi-deo>). Од 1990-их година, када се појавио у аустралијском извештају под називом *Креативна нација* и документу британске владе *Creative Industries Mapping Document*, термин *креативне индустрије* се почиње користити за означавање активности које потичу од индивидуалне креативности, вештина и талената и које, као такве, имају потенцијал за креирање нових радних места и материјалних средстава кроз креативно стварање (Evans and Shaw, 2004). Концепт *креативна економија* је развио британски теоретичар креативних индустрија Џон Хоукинс у делу *The Creative Economy: How People Make Money from Ideas* (John Howkins, 2002). Хоукинс сагледава привредни развој кроз утицај нових медија, дигитализације, глобализације, личне креативности и развоја креативних градова и поставља премису да су идеје, а не материјалне вредности, основа за развој (<http://madmarx.rs/2012-04-03/Osnovni-pojmovi-kreativne-ekonomije-prvi-deo>). Појам *културна индустрија* је близак овом појму и UNESCO га дефинише као индустрију која комбинује креативност и производњу садржаја који су у својој природи културни и нематеријални и који су обично заштићени ауторским правима и могу имати облик робе или услуге.

променама. Неке од појава које га прате су: деиндустријализација, транзиција, нерешени власнички односи, постојање неискоришћених простора, недостатак простора за креативни сектор, карактеристике система урбаног планирања (институционална ограничења, недостаци у регулативи, непрецизно и нејасно дефинисани планови и недостатак адекватних политика). Ово све су феномени карактеристични за период у ком се Србија тренутно налази. Након деиндустријализације у Србији постоји велики број неискоришћених локација, односно браунфилда³, које представљају наслеђе из периода када се индустрија налазила у центрима градова⁴. Са друге стране, цивилни, креативни сектор и различите неформалне иницијативе имају проблем са недостатком простора и финансијским средствима потребним за изнајмљивање⁵.

Велики број неискоришћених и запуштених објеката наслеђа и присуство креативног сектора који има потребу за простором, као и потенцијал да активира неискоришћени простор и нарочито објекте наслеђа, наводи на претпоставку да би измене у систему и иновативни приступ управљању неискоришћеним просторима, дали позитивни допринос решавању проблема и превазилажењу институционалних ограничења. О овоме се даље дискутује у следећем поглављу, у ком су дефинисане основне хипотезе. Узевши у обзир значај који напуштени индустријски простори могу имати за идентитет града и урбану обнову, али и социјални и креативни капитал⁶ који има креативни сектор⁷, долази се до тезе да

³ Појам *браунфилд* (енгл. *brownfield*) означава недовољно искоришћено или напуштено земљиште и објекте са оптерећењима насталим претходним начином коришћења, чија је поновна употреба отежана услед присуства једног или више фактора који могу укључивати и загађење (English Partnerships, 2006). Насупрот овом појму, појам *гринфилд* (енгл. *greenfield*) означава претходно некоришћено земљиште. Браунфилде најчешће чине некадашњи војни и индустријски комплекси, а међу индустријским објектима се често налазе остаци који представљају *индустријско наслеђе*.

⁴ Број великих индустријских центара је у периоду 1996-2008. године, смањен са 9 на 2, број индустријских центара средње величине смањен је са 18 на 3, а број индустријских центара средње величине смањен је са 26 на 18 (Стратегија просторног развоја Републике Србије, 2009: 151, неусвојена).

⁵ На *Регионалној конференцији независних центара за културу* су, као проблеми са којима се ови центри суочавају, препознати просторни и финансијски проблеми. Готово сви центри су пројектно финансирани, а такво стање је тешко финансијски одрживо („Изазови несврстаних ЦК у региону“, 2008).

⁶ *Културни капитал* је према Пјеру Бурдијеу, социјални однос у процесима размене и односи се на материјална и симболичка средства (знање, вештине, образовање, друштвени статус) (Pierre Bourdieu, *Cultural Reproduction and Social Reproduction*, 1973; *The Forms of Capital*, 1986). Појам *креативни капитал* уводи Ричард Флорида, професор на Универзитету у Торонту (*The Flight of Creative Class*, 2005) додајући на концепт људског капитала својство да се креира нешто ново и оригинално. Он дефинише креативни капитал као људску способност да креира нове идеје, технологије, пословне моделе, културне форме и индустријске гране. *Креативни капитал*

особине креативног сектора у синергији са специфичностима ових простора могу имати позитивну улогу у управљању наслеђем.

1.2 Активација напуштених објеката као истраживачки проблем и дефинисање полазних хипотеза

Тема активирања напуштених индустријских локација је актуелна у домаћој и међународној пракси и велики је број стручних радова насталих у последњих неколико деценија који се њом баве. Иако је тема већ доста испитивана, мало је било научних истраживања ове врсте која су се бавила Србијом и градовима у њој. Такође, новину представља бављење активацијом индустријских објеката у односу на шири оквир – урбанистичко планирање и заштиту наслеђа, као и посматрање овог процеса у различитим институционалним оквирима.

Комплексност истраживачког проблема захтева увид у различите теорије које објашњавају поједине везе и односе. До хипотеза се дошло кроз преглед теоријских извора, односно на основу увида у трансдисциплинарно подручје које повезује теорије у вези перцепције простора, улоге историје, меморије и идентитета простора у формирању личног идентитета и у формирању квалитетних простора; затим на основу увида у неоинституционалну теорију, теорију зависности од пређеног пута (*path dependency*), и теорију комуникативног планирања. Увид у ове теорије, као и у стање у Србији је омогућио формулисање проблема, уочавање релација и дефинисање хипотеза.

Основна хипотеза гласи да постојећи институционални оквир управљања просторним развојем у Србији карактеришу ограничења која резултују

подразумева симболичке вредности и креативност као инпут за економску производњу (<http://madmarx.rs/2012-04-03/Osnovni-pojmovi-kreativne-ekonomije-prvi-deo>). Теорија креативне класе Ричарда Флориде је предмет критика и контроверзи (на пример: Vesna Tomić, 2013, *The Creative Class – Truth or Urban Myth*). Употреба термина *kapital* је такође предмет контроверзи, како наводи (Томановић, 2006) овај термин даје примат економским и политичким ефектима друштвених односа и намеће функционалну економску рационалност друштвеном животу.

⁷ На пример у Декларацији представника независне културне сцене Србије се наводи да у овој сцени учествује више од 2.500 уметника и менаџера у култури, затим да се сваке године произведе између 1.200 и 1.500 програма, да ова сцена остварује велику међународну сарадњу и да спада у ред организација са најстручнијим кадром у земљи (Независна културна сцена Србије, 2010).

немогућношћу примене иновативних приступа, неопходних за успешну активацију објеката индустријског наслеђа, која могу бити превазиђена ангажовањем цивилног, креативног сектора и неформалних иницијатива. Ова хипотеза се састоји од две хипотезе.

1. Прва хипотеза је главна и њу је могуће испитати у оквиру приказаних теорија и метода. На основу споменика препуштених пропадању, рушењу и неадекватној намени од стране доминантно комерцијалних интереса, јасно је да комплексност поновне употребе напуштених индустријских објеката и нарочито индустријског наслеђа, захтева другачији приступ управљању. **Прва хипотеза гласи да је постојећи институционални оквир урбанистичког планирања и заштите наслеђа нефлексибилан и да не омогућава примену иновативних приступа, неопходних за успешну активацију напуштених индустријских објеката.** У складу са овом хипотезом, ефикасни институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Србији подразумева измене и редефинисање постојећег оквира.

Теорије у вези перцепције простора, улоге историје, меморије и идентитета простора у формирању личног идентитета и у формирању квалитетних простора, објашњавају везу између простора и индивидуа и значај који простор и његов доживљај имају за индивидуе, из чега следи да је и питање његове употребе и активације такође питање које је релевантно за све кориснике простора и у које они требају бити укључени. Иновативни приступ планирању би омогућио јавности бољи увид у стање, дефинисање интереса, изношење ставова и идеја и тиме учешће у одлучивању.

Посматрање институционалног оквира у Србији се врши у оквиру теоријског оквира који чини неоинституционализам. Овај правац је заинтересован управо за институционалне утицаје „одоздо-на-горе“, за критичко посматрање институција (њихове улоге, структуре, развој, сарадња актера) и за развој институција кроз деловање различитих актера.

Ипак, приступ „одоздо-на-горе“ и могућност укључивања неинституционалних актера у процес активације напуштених индустријских објеката у Србији су, из више разлога, веома ограничени. Оквир који чине неоинституционална теорија и теорија зависности од пређеног пута, је значајан за

препознавање ограничења у актуелном институционалном оквиру у Србији, као и узрока који су до њих довели. Према теорији зависности од пређеног пута, трансформације које се данас дешавају у некадашњим социјалистичким земљама, па тако и Србији, су обликоване историјским наследством.

Промене које се дешавају у току транзиције су праћене институционалним променама и креирањем нових формалних и неформалних институција. Иако у знатно мањем броју него у другим земљама у Европи, у Србији се јављају први примери поновне употребе индустријских локација, међу њима и они покренути од стране неформалних иницијатива, цивилног и креативног сектора, на којима је акценат истраживања. Значајан део ових пројеката чине такозвани независни културни центри. Већина оваквих центара на простору бивше Југославије је смештена управо у напуштеним индустријским и војним објектима и они се суочавају са финансијским проблема, непрепознатости у културним политикама и недовољном прихваћености и заинтересованости јавности.

Традиционални инструменти у архитектури и урбаном планирању су све чешће немоћни у решавању нових изазова, и потенцијал се види у креативности и привременој употреби. С обзиром на непоузданост метода предвиђања, постоји потреба за остављањем простора за неочекиване промене као што су привремена употреба неискоришћених објеката и већа укљученост независних, неинституционалних иницијатива у креирању простора. Ово би се могло постићи кроз израду мање одређених и предвидивих планова, као и кроз флексибилнију регулативу, чиме би се оставио простор грађанима да сами прилагоде просторе новим функцијама и на тај начин ревитализују напуштена подручја. Такав модел би због своје флексибилности и отворености, омогућио интеграцију иновативних идеја у процес управљања, као и већу укљученост неинституционалних актера неопходну за успешну активацију напуштених објеката о чему се дискутује у другој хипотези.

2. Друга хипотеза гласи: Креативни сектор у Србији има адекватан капацитет (креативни и социјални капитал) и интерес/потребу да користи објекте индустријског наслеђа, те као такав, овај сектор ствара услове и нуди иновације које могу допринети изменама у институционалном систему, које би довеле до адекватног односа према напуштеним индустријским

просторима. Ови актери омогућавају промену традиционалних модела управљања ка иновативним моделима, који ће оставити простор за неочекиване промене, као што су привремено коришћење и већа укљученост ванинституционалних и неинвеститорских иницијатива у креирању места. Друга хипотеза је секундарна, помоћна. Она се не може лако испитати у Србији где не постоје примери трајних активација од стране креативног сектора и њиховог утицаја на систем планирања и заштите, што представља ограничавајући фактор за истраживање.

Имајући у виду значај индустријског наслеђа за локалну заједницу⁸, њен идентитет и идентитет простора, резултати активације су бољи када је локална заједница укључена у процес активације. Такође, промена односа јавности према индустријском наслеђу и признавање његових вредности су повезани са протестима и иницијативама потеклих од актера ван званичних институција. Актери повезани са неформалним иницијативама, као и актери из цивилног и креативног сектора су често међу првим актерима који препознају вредности индустријског наслеђа и започињу његову активацију. У складу са теоријом колаборативног планирања, овим актерима треба дати већи простор за учешће у управљању просторним развојем.

У Србији данас, у транзицији, када постоје бројни актери, и када се ради на развијању демократије, неопходне су промене у управљању просторним развојем које ће пратити промене у економији и друштву. Отворено тржиште од планирања захтева флексибилност, прилагођавање и координацију учесника. Могуће решење се види у моделима који су више демократски и партиципативни. Комуникативно или колаборативно планирање подразумева да је планирање интерактиван процес, који се одвија у различитим заједницама међу којима се кроз комуникативну акцију тражи узајамно разумевање, у ком је неопходна међукултурална дискусија, у коју су укључене све заинтересоване стране и њихови интереси, и постоји узајамно разумевање потреба.

⁸ Под локалном заједницом се подразумева група људи која је у интеракцији, живи и задовољава већи део својих животних потреба на одређеној територијалној целини, која укључује и мрежу институција и тако чини везу међусобних односа. Уверења, приоритети, потребе, и низ других услова могу да буду присутни и заједнички за чланове заједнице, те тако, креирају заједнички идентитет чланова и утичу на степен кохезије у заједници. Територијална целина која се односи на локалну заједницу у овом раду углавном подразумева нивое делова насеља/месне заједнице и/или читавог насеља.

Предност организованих група је у томе што су способни за континуалне одговоре и реакције за разлику од јавности која није организована. Због тога организоване групе представљају бољи начин за заштиту јавног интереса и организовање дијалога са органима задуженим за управљање. Јачање капацитета цивилног друштва и креирање партнерства са њим је посебно значајно и може дати велики допринос земљама у транзицији, у којима су институције слабе, а ресурси ограничени.

1.3 Научна оправданост и значај трансдисциплинарног истраживања активације напуштених објеката

Допринос и значај истраживања. Питање демократизације урбанистичких политика и укључивања независних иницијатива данас представља један од кључних фактора приликом адаптације модела планирања и управљања просторним развојем. Ова тема је од посебног значаја за Србију, у којој се након демократских промена очекују и измене у систему планирања који би одговарале измењеним друштвено економским условима у земљи. Иако је тема активације напуштених индустријских објеката већ доста испитивана, мало је било истраживања ове врсте која су се бавила Србијом и градовима у њој. Такође, иако се доста истраживања до сада бавило улогом креативног сектора у урбаној обнови и активацији напуштених објеката у развијеним земљама, ретка су истраживања која су се овом темом бавила у постсоцијалистичким земљама и нарочито у Србији. Осим тога, још једна новина коју доноси ово истраживање је поређење феномена активације индустријских објеката у Европи и Србији, као и анализа њиховог места у политикама урбане обнове⁹. Научни допринос дисертације се огледа у указивању на ограничења и специфичности процеса активације напуштених индустријских објеката од стране креативног сектора у

⁹ Урбана обнова или урбана регенерација (енгл. *urban renewal, urban regeneration*) се односи на програм обнове градова који је започет у САД 1950-их година и у различитим формама траје и данас. Обнова је скуп планских, градитељских и других мера којима се обнавља, уређује или реконструише изграђени део града или градског насеља (Закон о планирању и изградњи, Службени гласник РС, бр. 72/09, 81/09 испр. 64/10, 24/11, 121/12, 42/2013, 50/2013, 98/2013, 132/2014 и 145/2014). Појам се односи на унапређење услова живота, али како често подразумева повећање густине изграђености, расељавање матичног становништва и остале поступке које доводе до централизације, урбана обнова се сматра контроверзном појавом.

постсоцијалистичким градовима. Допринос пракси у Србији се огледа у указивању на могуће моделе укључивања креативног сектора у планирање у вези са наслеђем, односно у идентификовању препорука којима се тежи проширењу оквира постојеће политике заштите индустријског наслеђа, као и у формулисању смерница у области активације објеката индустријског наслеђа.

Развој основних институција за просторни развој – уређених својинских односа, прецизно регулисаних права и обавеза и правног система који обезбеђује сигурност и стабилност, Лазаревић-Бајец (2011) сматра неопходним предусловом за решавање питања просторног развоја. Критичка анализа досадашње политике и регулативе, као и њихове успешности и ефеката, помаже идентификовању начина управљања напуштеним индустријским објектима адекватних за актуелне услове и ограничења. У том смислу, ово истраживање даје допринос у односу на препознати недостатак теоријских и методолошких истраживања о алтернативним моделима планирања у транзицији (Vujošević, 2004).

Задачи и циљ истраживања. Задатак је анализирање процеса активације напуштених индустријских објеката и критичко сагледавање односа надлежних институција према овој теми. Тежиште истраживања је на томе како се различите политике које се тичу објеката индустријског наслеђа и његовог поновног коришћења, могу ускладити. Процес поновне употребе захтева иновативнији приступ управљању од оног који је тренутно институционализован у Србији и задатак је испитивање инструмената за реализацију овог процеса.

Истражују се питања везана за улогу различитих актера, њихово укључивање у процес, њихове међусобне односе, могућност сарадње, као и улога релевантних стручњака у процесу. Питања од којих се пошло су: Како се различити актери и институције (систем планирања и заштите наслеђа, планери, локална заједница, припадници цивилног и креативног сектора) односе према иновативним приступима активацији напуштених индустријских простора? Како омогућити сарадњу међу актерима? Који сукоби и проблеми настају између стејкхолдера у вези нове употребе? Како се ови проблеми могу решити и превазићи? Како се интереси различитих стејкхолдера могу ускладити, тако да све стране имају користи од процеса активације објеката индустријског наслеђа? Које су препоруке у овим процесима? Како „*bottom-up*“ иницијативе могу позитивно

утицати на урбанистичко планирање и политику заштите наслеђа? Које су могућности и ограничења оваквог приступа? Каква јавна политика би омогућила претварање привремених пројеката у дугорочне?

Основни циљ истраживања је допринос теорији и пракси у области урбане обнове истраживањем места иновативних идеја у поновној употреби напуштених индустријских објеката у Србији. Циљ је утврђивање могућности за унапређење политике и праксе заштите и активације објеката индустријског наслеђа у Србији. У наредним пасусима су објашњени специфични циљеви појединих делова дисертације.

Први део истраживања има за циљ успостављање веза између теоријског оквира и проблема, односно приказ и критичку анализу досадашњих истраживања, теорија и јавних политика, које се тичу улоге иновативних приступа у управљању простором и нарочито, у поновном коришћењу напуштених индустријских објеката. Циљ је испитати улогу и значај оваквих приступа обнови и нарочито испитати евентуални утицај ових пракси на јавну политику и на релевантне институције.

У другом делу истраживања се приступа испитивању политика и пракси у развијеним земљама чији је циљ да се кроз примере добре праксе укаже на препоруке и смернице у процесима активације напуштених објеката.

У трећем делу истраживања се показује да су постојеће стратегије, политике, планови и регулативе које се тичу објеката индустријског наслеђа и посебно његове поновне употребе у Србији недовољне и неадекватне за успешну употребу објеката индустријског наслеђа и да сложеност употребе ових локација захтева иновативни приступ управљању који подразумева укључивање актера као што су креативни и цивилни сектор у процес.

У завршном делу истраживања је циљ да се испитивањем примера у Србији одговори на то какви су однос и ставови локалних надлежних органа и поготово институција које се баве наслеђем према алтернативним решењима, који су проблеми и препреке у реализацији оваквих пројеката, и како они могу допринети питању заштите и активације објеката индустријског наслеђа. Поређење праксе у Србији са примерима у развијеним земљама има за циљ одговарање на питање

како је могуће решити и превазићи ограничења у актуелном институционалном оквиру.

Резултати. Основни резултат истраживања је допринос политици и пракси кроз утврђивање могућности за њихово унапређење на пољу поновне употребе некадашњих индустријских објеката у Србији. Резултат је указивање на могуће моделе укључивања креативног сектора у планирање у вези са наслеђем, као и формирање предлога којим се тежи проширењу оквира постојеће политике заштите индустријског наслеђа кроз промену приступа. Биће дефинисани нови институционални аранжмани и инструменти, улога коју би одабрани актери требало да имају, као и садржај политика и предлог могућих интервенција.

Истраживање има за циљ да да три групе резултата. Прва група је теоријска и обухвата практичне увиде који служе за проверавање изабраних теоријских поставки. Друга група резултата је аналитичка – прикази, анализе и компарације различитих искустава у Европи и Србији у односу на могућности и ограничења интерпретације независних иницијатива у формалним планерским документима. Трећа група резултата се односи на проверу могућности и ограничења у примени инструмента политика који обезбеђују остварење постављених критеријума у активацији објеката индустријског наслеђа у Србији.

Резултати добијени овим истраживањем указују на значај и вредност неформалних приступа активацији напуштених објеката и као такви, представљају корак ка подржавању ових приступа од стране актуелног институционалног оквира. Тежња је да се овим истраживањем охрабре научна истраживања напуштених индустријских подручја, да се помогне управљању индустријским наслеђем и да се скрене пажња на проблематику ових простора. Дефинисање препорука, као и препознавање најадекватнијих метода планирања како би се смањили конфликти међу посматраним групама, би могло допринети процесу активације напуштених индустријских локација у Србији.

1.4 Образложење одабира комбиноване методологије

У раду је примењена квалитативна методологија истраживања и коришћено је више различитих метода истраживања.

Прва хипотеза се проверава кроз анализу актуелног оквира управљања просторним развојем у Србији и кроз поређење са оним у развијеним земљама. Основне студије случаја чине примери активације напуштених индустријских објеката у Србији. Студије случаја из Србије обезбеђују исцрпни увид у историјат посматраних примера, укљученост појединих актера, сукобе који у процесу настају, однос према институционалном оквиру и могућности за поновну употребу. Студије случаја у Србији имају за циљ да потврде прву хипотезу – да је институционални оквир у Србији нефлексибилан и да не омогућава/не подржава примену иновативних приступа. Студије случајева такође показују да креативни сектор има одређени потенцијал да, бар привремено, активира напуштене објекте у Србији и да он, самим тим, нуди одређене иновације које би се могле искористити за активацију и унапређење система. Ове теза иде у прилог другој хипотези, али чињеница да у Србији не постоје примери трајних активација од стране креативног сектора и њиховог утицаја на систем планирања и заштите, представља ограничавајући фактор за истраживање.

Проблеми везани за интеграцију креативног сектора у систем планирања и одлучивања у Србији се уочавају кроз поређење са праксом у развијеним земљама. Коришћене су студије случаја из четири земље – три земље у којима је аутору био омогућен истраживачки боравак (Велика Британија, Чешка, Аустрија), као и из Немачке. Бирани су најбољи примери из праксе како би се извели закључци о успешној активацији објеката индустријског наслеђа. Примери из иностранства се користе како би се подржали главни аргументи или илустровале чињенице и појаве значајне за истраживање. Они такође служе за успостављање основног модела у односу на који се посматра Србија, са којим се праве паралеле и из ког се изводе поуке у следећем делу – компарацији. Студија случаја је одабрана као метод због тога што омогућава компарацију институционалног оквира и праксе активације у развијеним земљама са оном у Србији. Поређење са студијама случајева из других земаља, има за циљ да потврди прву хипотезу – да је институционални оквир у Србији нефлексибилан и да су за успешну активацију потребне измене и унапређење система.

Институционална функционална анализа се користи за анализу институција у иностранству и Србији. Она се бави везама између актера и правила

постављених како би се организовале те везе, начинима на који индивидуе и групе креирају институције. Проучавање се понашање и функционисање институција у пракси, утицај који институције имају једне на друге, као и на индивидуе и друштво у целини, везано за питање активације напуштених индустријских објеката. Како се критичко разматрање институционалног оквира врши у оквиру неоинституционалне теорије, институције се посматрају критички, разматрају су улога и структура институција, промене и развој институција, сарадња актера и слично.

Метод анализе садржаја политика у области урбанизма и заштите наслеђа у различитим земљама, чини део студије случаја и коришћен је за анализу релевантних извора, за утврђивање трендова и специфичности у политикама. Анализом односа између актера, начина на који се укључују у процес формулисања урбанистичких политика, расподеле надлежности између различитих нивоа, начина изражавања политика и решавања конфликта, улоге државе и локалне управе, успостављају се везе са различитим моделима управљања који се примењују у области формулисања урбанистичких политика. Анализа институционалног контекста за активацију објеката индустријског наслеђа садржи приказ система планирања и заштите у ком је одабрана студија случаја, преглед институционалне структуре, релевантних политика и докумената, улоге и надлежности институција. Метод критичке анализе се користи за утврђивање проблема и ограничења политика, као и за процену ефикасности политика.

Након анализе политика, следи анализа праксе, односно примене политика у процесу активације. Анализа се ради кроз испитивање примарних и секундарних извора, испитивање саговорника и директно посматрање на већини локација. У студијама случајева се анализирају следећи аспекти сваког случаја: иницијатори активације, сарадња и комуникација међу актерима (у оквиру комуникационе теорије), организација и управљање процесом планирања, преговарање и доношење одлука, као и решавање конфликта.

Важан део истраживања представља компаративна анализа случајева, односно поређење институционалних аспеката у различитим земљама са Србијом. Поређење је значајно за закључивање о томе који приступи поновној употреби

индустријских простора дају најбоље резултате и зашто. Параметри који се посматрају приликом поређења су: институционални аспекти, конфликти стејкхолдера и политика, као и допринос у промени формалног оквира управљања. Главни циљ истраживања које садржи више студија случајева је приказ заједничких елемената (сличности) који пружају увид у то шта су универзални примери добре праксе, као и приказ специфичности које показују механизме који се могу применити у датим ситуацијама (Harrison, 2002, у Перић, 20136).

На основу увида у карактеристике модела институционалне организације у развијеним земљама, биће конструисан модел за редефинисање институционалног оквира у Србији. Урадиће се процена могућности увођења изабраних политика у постојећи институционални оквир Србије, односно процена могућности редефинисања институционалног оквира формулисања урбанистичких политика, коришћењем искустава европских држава и кроз аналогију са сличним процесима у другим земљама где су ови процеси успели. Тиме ће бити завршено испитивање институционалног оквира у Србији и испитивање хипотетичког, предложеног оквира.

Методе прикупљања података. Анализира се легислативни оквир у области заштите наслеђа и просторног планирања, али и области које су посредно везане за тему. Користе се и секундарни извори попут приказа закона и текстова који се заснивају на примарним изворима, нарочито за документе на чешком и немачком језику. Подаци за анализу конкретних примера активације објеката индустријског наслеђа су добијени прегледом секундарних извора, затим методом индивидуалног усменог испитивања, као и директним посматрањем и прикупљањем података на терену (у свим земљама осим у Немачкој). Како се тежи објашњавању друштвено-физичких феномена, истраживање је спроведено кроз теренски рад и контакт са актерима који се посматрају. Како се о неким од одабраних случајева, поготово у Србији, врло мало зна, квалитативни интервјуи су препознати као добра опција за прикупљање података у почетним фазама истраживања.

1.5 Објашњење структуре дисертације

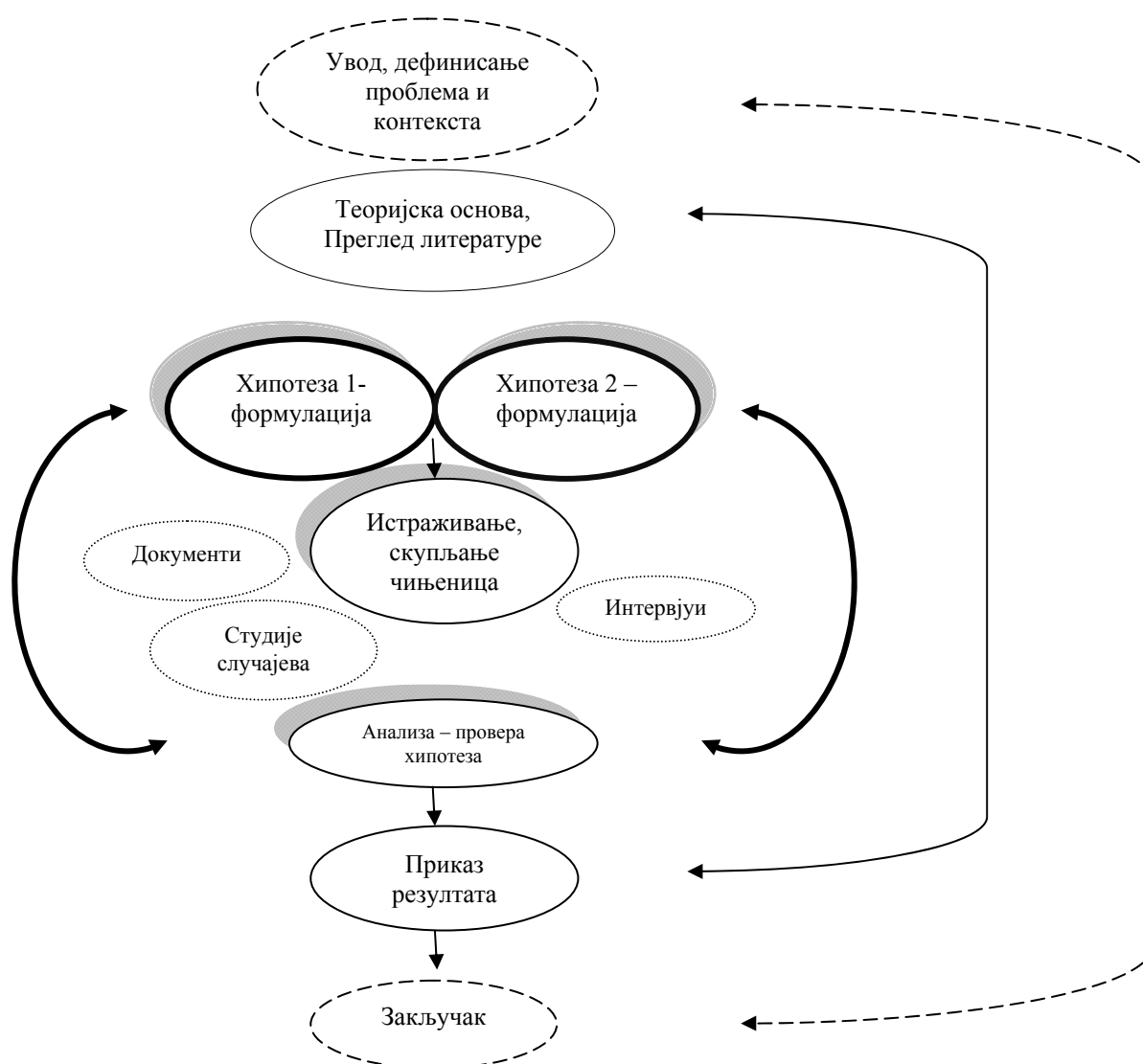
У првом, уводном делу дисертације се образлажу избор теме и предмет истраживања, циљ, хипотезе и научне методе, као и оправданост и ограничења истраживања. Након тога, у глави 2., следи детаљније објашњење теме истраживања и успостављање теоријског оквира, као и објашњење основних појмова и концепата.

У глави број 3. следи детаљно објашњење методологије истраживања. Глава 4. садржи приказ и дискусију налаза везаних за активацију напуштених индустријских објеката у развијеним земљама. Посматрају се институционални оквири просторног планирања и заштите наслеђа у овим земљама, као и одабрани примери добре праксе када је у питању активација напуштених индустријских објеката. Примери из иностранства се користе како би се подржали главни аргументи или илустровале чињенице и појаве значајне за истраживање. Анализа изабраних примера из иностранства служи за успостављање основног модела у односу на који ће се процењивати стање у Србији. Након што су анализирани модели управљања у процесу активације објеката индустријског наслеђа и установљене заједничке основе, могућности примене се проверавају на случају Србије.

У глави 5. се говори о активацији напуштених индустријских објеката у Србији. Најпре се посматра шира ситуација – институционални оквир и његова ограничења, однос регулативе, институција и стејкхолдера према теми. Закључује се која су ограничења у процесу активације. Студије случајева индустријског наслеђа у Србији које следе обезбеђују увид у историјат посматраних примера, укљученост појединих актера, сукобе који у процесу настају, однос према институционалном оквиру и могућности за поновну употребу. Главни параметри који се посматрају у вези са изабраним примерима тичу се институционалних аспеката, конфликта стејкхолдера и политика, као и доприноса у промени формалног оквира управљања. У завршном делу главе 5. се процењује могућност редефинисања институционалног оквира формулисања урбанистичких политика, коришћењем искустава европских држава. Процењене су могућности увођења изабраних политика у постојећи институционални оквир у Србији. Поређењем

метода и процедура формулисања урбанистичких политика, разматрано је могуће унапређење овог процеса у Србији у складу са европским искуствима. Дефинисани су предлог за увођење иновација у постојећи институционални оквир, као и препоруке, а затим приказани и објашњени резултати.

У глави 6., односно у завршној глави дисертације, се сумирају резултати истраживања и даје закључак о хипотезама и истраживачком проблему. Објашњава се теоријски допринос истраживања, као и допринос политици и пракси активације напуштених индустријских објеката. Такође се наводе ограничења спроведеног истраживања, као и могући правци даљих истраживања.

Слика 1. Шема докторске дисертације / структуре истраживања

2. ТЕОРИЈСКИ И КОНЦЕПТУАЛНИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

2.1 Увод

Основни проблем истраживања – институционална ограничења за активацију напуштених објеката индустријског наслеђа, се може посматрати са неколико различитих аспеката. У складу са тим основне теорије и извори значајни за ово истраживање се могу поделити на следеће групе/теоријске области:

- **Теоријски аспект о систему одлучивања и планирања** у различитим системима (социјалистички, транзициони – постсоцијалистички, социјалдемократски и неолиберални). Проблем ограничености система управљања просторним развојем и система заштите наслеђа који је у транзицији да реши питање напуштених простора и запуштеног наслеђа, као и да уведе иновације неопходне за ове процесе, је предмет којим се баве теорије у вези са различитим моделима урбанистичког планирања – неоинституционална теорија и теорија зависности од пређеног пута (*path dependency*)¹⁰. Осим теоријских извора, коришћени су и закони, стратегије и остали релевантни документи из Србије и развијених земаља, као и секундарни извори који говоре о институционалном оквиру и систему планирања у посматраним земљама, као и на међународном нивоу. Ови извори су значајни за дефинисање пожељних институционалних аранжмана, за поређење и препознавање ограничења у актуелном институционалном оквиру у Србији, те су као такви коришћени за проверу прве хипотезе.
- **Теоријски аспект о цивилном и креативном сектору и њиховом учешћу у одлучивању.** Питање активације напуштених индустријских подручја и значаја укључености различитих актера, као и иницијатива креативног и

¹⁰ Главни ауторитети у области су: аутори у области теорије зависности од пређеног пута Паул Дејвид (Paul David, 1994), Ласло Бруст и Дејвид Штарк (Laszlo Bruszt and David Stark, 1998); аутори у области (нео)институционализма - Вивијен Лоундис (Vivien Lowndes, 2009), Петси Хили (Patsy Healey, 1997a,b, 2006), Ричард Скот (Richard W. Scott, 2004), Питер Хал и Роузмери Тејлор (Peter Hall, Rosemary Taylor, 1996). Извори који се баве институционалним оквиrom просторног развоја у постсоцијалистичким земљама: Саша Тсенкова и Зорица Недовић-Будић (Sasha Tsenkova, Zorica Nedović-Budić, 2006), Кирил Станилов (Kiril Stanilov, 2007a,b,c), Карина Палагст и Жорж Мерсиер (Karina Pallagst and Georges Mercier, 2007), Грегори Андрус, Мајкл Харлоу и Иван Селенји (Gregory Andrusz, Michael Harloe and Ivan Szelenyi, 1996). Извори који се баве институционалним оквиrom просторног развоја у Србији: Нада Лазаревић Бајец (2009a,b), Миодраг Вујошевић (2003) и Милица Максић (2012a,b).

цивилног сектора, се везује за теорије које се тичу актера, њихове улоге у планирању и партиципације – теорија комуникативног планирања¹¹. Ова теорија и извори су коришћени јер су значајни за проверу хипотезе да креативни сектор ствара услове и нуди иновације које могу допринети изменама у институционалном оквиру, које би довеле до адекватног односа према некадашњим индустријским просторима, и да ограничења за активацију могу бити превазиђена ангажовањем цивилног, креативног сектора и неформалних иницијатива.

- **Теоријски аспект о културном и индустријском наслеђу.** Проблем запуштености напуштених индустријских објеката у градовима данас, и значаја који ови простори имају, се везује за теорије у вези перцепције простора, улоге историје, меморије и идентитета простора у формирању личног и колективног идентитета, као и у формирању квалитетних простора. Ови извори као и извори који се баве заштитом наслеђа¹² су коришћени јер су значајни за објашњавање везе између простора и индивидуа, као и значаја који простор и његов доживљај имају за индивидуе. Добијени подаци објашњавају због чега су напуштени индустријски објекти данас у тако великој мери значајни за индивидуе и друштво у целини, и због чега су многи од ових објеката препознати као културно наслеђе.
- **Теоријски аспект о активацији напуштених индустријских објеката** (у развијеним земљама и у Србији). У ову групу спадају теорије и извори који се баве приказом и анализом примера активације напуштених индустријских објеката, као и иновативним приступима активацији¹³. Такође су коришћени извори везани за појединачне примере који се истражују методом студије

¹¹ У овој групи су следећи аутори: Јирген Хабермас (Jürgen Habermas, 1986), Џон Фридман (John Friedman, 1987), Џон Форестер (John Forester, 1989), Торе Сажер (Tore Sager, 1994), Хамди и Готхерт (Nabeel Hamdi, Reinhard Goethert, 1997), Енрико Гуалини (Enrico Gualini, 2001), Петси Хили (Patsy Healey, 1997a,b, 2006), Дејвид Харви (David Harvey, 2009), Анри Лефевр (Henri Lefebvre, 1980, 1996), Грејем Еванс (Evans, 2001, 2009a,b,c), Грађанске иницијативе (2005, 2009, 2010, 2011), Милена Драгићевић Шешић (2007, 2012, н.д.)

¹² Овој групи извора припадају: Кевин Линч (Kevin Lynch, 1981), Харолд Прошански (Harold Proshansky, 1978, 1982, 1983), Долорес Хејден (Dolores Hayden, 1995), Тим Еденсор (Tim Edensor, 2005), Линеу Кастело (Lineu Castello, 2006, 2010), Владимир Михајлов (2009), Роб Пикард (Rob Pickard, 2008, 2009), као и документи организација English Heritage, ICOMOS, UNESCO, ТИССИН,...

¹³ Бењамин Фрагнер (Benjamin Fragner, 2005, 2010), Ана Перић (2013a,b), Владимир Михајлов (2009), Жаклина Глигоријевић (2007), Panu Lehtovuori and Sampo Ruoppila (2012), Sampo Ruoppila, Panu Lehtovuori and Von Herten (2007), Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin (2007).

случаја. Ове теорије и извори су коришћени за илустрацију иновативних приступа активацији, као и за проучавање могућности њиховог увођења у Србији. Сазнања добијена прегледом ових извора се користе за проверу прве хипотезе о нефлексибилности институционалног оквира управљања просторним развојем у Србији, као и за указивање на примере иновација у активацији које нуде цивилни и креативни сектор у Србији.

2.2 Неоинституционализам као основни теоријски оквир истраживања

Проблем ограничености система у транзицији да реши питање напуштених простора и запуштеног наслеђа, као и да уведе иновације неопходне за ове процесе, је предмет којим се баве теорије у вези са различитим моделима урбанистичког планирања (и планирања у вези са наслеђем) у различитим системима (социјалистичким, постсоцијалистичким системима, и системима у развијеним земљама) – неоинституционална теорија и теорија зависности од пређеног пута (*path dependency*). Овај теоријски оквир је значајан за препознавање ограничења у актуелном институционалном оквиру у Србији, као и узрока који су до њих довели. Он је такође значајан за дефинисање пожељних институционалних аранжмана. Промене које се дешавају у току транзиције су праћене институционалним променама и креирањем нових формалних и неформалних институција. Из тога разлога, главни теоријски оквир истраживања представља неоинституционализам.

Главни ауторитети у области су: аутори у области (нео)институционализма – Вивијен Лоундис (Vivien Lowndes, 2009, управљање, „одозго-на-доле“ и „одоздо-на-горе“ приступи), Петси Хили (Patsy Healey, 1997a,b, 2006, појам управљања, теорија комуникативног планирања), Ричард Скот (Richard W. Scott, 2004, институционална теорија), Питер Хал и Роузмери Тејлор (Peter Hall, Rosemary Taylor, 1996, правци неоинституционализма). Институционални оквир просторног развоја у постсоцијалистичким земљама су проучавали Саша Тсенкова и Зорица Недовић-Будић (Sasha Tsenkova, Zorica Nedović-Budić, 2006), Кирил Станилов (Kiril Stanilov, 2007a,b,c), Карина Палагст и Жорж Мерсиер

(Karina Pallagst and Georges Mercier, 2007), као и Грегори Андрус, Мајкл Харлоу и Иван Селењи (Andrusz, Harloe and Szelenyi, 1996). У Србији се институционалним оквиром просторног развоја баве: Нада Лазаревић Бајец (2009а,б) и Миодраг Вујошевић (2003).

Нови институционализам/неоинституционализам се појавио 1980-их година. Као и институционализам, неоинституционализам задржава фокус на правилима, процедурама и организацијама. Институционална теорија разматра процесе кроз које структуре, укључујући и шеме, правила, норме, рутине, постају успостављене као меродавне смернице за друштвено понашање. Она истражује како су ови елементи креирани, како се шире, усвајају, прилагођавају у простору и времену, и како престају да буду коришћени. Институције чине културно-когнитивни, нормативни и регулативни елементи који заједно са повезаним активностима и ресурсима обезбеђују стабилност и значење друштвеног живота (Scott, 2004). Неоинституционализам се као теоријски приступ користи за истраживање институција. Кључна обележја овог правца, новине у односу на стари институционализам и приказ могућности примене у проучавању институција у Србији, су следећи (према: Lowndes, 2002: 97-101, и Павловић, 2006: 71-76):

- Померање тежишта од усмерености на организације ка фокусирању на правила – нови институционализам схвата институције као скупове правила којима се управљају и ограничавају индивидуални актери. У случају овог истраживања, то значи да је, уместо усмерености на изучавање и опис организације институција (приступ старог институционализма), пажња усмерена на правила одлучивања, односно начин одлучивања у институцијама, везано за теме којима се истраживање бави;
- Померање тежишта од формалних ка неформалним концепцијама институција – Теоријски оквир неоинституционализма је одабран јер, за разлику од традиционалног институционализма, усваја шири концепт институције који осим формалних правила, процедура и организација, подразумева и неформална правила и договоре, као што су норме, навике и културни обичаји који обликују понашање, нарочито значајне за институције локалне самоуправе које се често ослањају на јаке традиције

грађанског управљања¹⁴. Појам „институција“¹⁵ у неоинституционалној теорији представља низ формалних и неформалних организација, правила и процедура који чине обрасце понашања у организацијама. Као такав, неоинституционализам подразумева могућност интегрисања креативног и цивилног сектора у институционални оквир и значајан је за проучавање неформалних приступа активацији напуштених индустријских објеката, који су тема овог рада;

- Померање тежишта од статичке ка динамичкој концепцији институција, односно од стабилности и ригидности ка процесу прилагођавања¹⁶. Ово је нарочито значајно за посматрање институција у периоду транзиције. Такође је значајно за проучавање флексибилности и отворености институција, тога како се институције мењају под дејством актера и како реагују на иницијативе покренуте ван њих;
- Померање тежишта од прикривених вредности ка вредносно критичком ставу – нови институционализам признаје да „институционална структура управљања“ није вредносно неутрална. У Србији се поставља питање како осмислити институције да би се развиле пожељне европске вредности у друштву (Павловић, 2006: 74);

¹⁴ Павловић (2006: 72-73) на примеру мултикултурних локалних заједница, објашњава значај неформалних правила за изучавање и разумевање политичких институција и социјално-политичког контекста у Србији. Он наводи да се односи у оваквим, сложеним срединама никада не могу до краја регулисати формалним правилима, већ су резултат неформалних правила и обичаја који су резултат дуготрајног суживота, и чије нарушавање од стране актера локалних институција може имати озбиљне реперкусије.

¹⁵ У дисертацији се користи ово генерално значење појма „институција“ у неоинституционализму, иако су институције дефинисане на различите начине у различитим правцима неоинституционализма. У *нормативном институционализму* норме и формална правила институција обликују активности актера унутар њих. У *рационалном институционализму* су институције системи правила и повод за понашање у ком појединци покушавају да максимизирају своју корист. *Институционализам са фокусом на актеру* наглашава независност политичких институција у односу на друштво у ком се налазе. У *историјском институционализму* путеви изабрани или креирани у процесу настанка институције, имају тежњу да буду праћени и у току развоја институције. Ово значи да ће институције имати инхерентан програм заснован на формалном или неформалном обрасцу развоја. Кључни концепт у историјском институционализму је теорија зависности од пређеног пута (*path dependency*).

¹⁶ Многи сматрају да су политичке институције у Србији веома резистентне на промене и значајан део отпора институционалним реформама лежи у настојању да се очувају старе позиције моћи и утицаја (Павловић, 2006: 73).

- Померање тежишта од холистичке ка неагрегираним концепцијама институција – нови институционализам се усмерава на институције као саставне, али посебне делове политичког живота;
- Померање тежишта од независности ка контекстуалној уклопљености институција – према новом институционализму, институције нису независни ентитети, већ су уклопљене (*embedded*) у одређени социјални контекст у простору и времену. Према Павловићу (2006: 75), у Србији су у овом погледу од значаја питања: како институционални избори извршени у претходним временима касније ограничавајуће утичу на стварање јавних политика у одређеним областима и какве су могућности да неполитичке институције, пре свега институције цивилног друштва, утичу на подизање капацитета и квалитета рада политичких установа. Овде се види веза неоинституционализма са другим теоријским оквиром коришћеним у истраживању – теоријом зависности од пређеног пута. Такође, Павловић (2006) наводи да су од значаја за истраживање ових питања Патнамова истраживања о друштвеном капиталу и односу између институција цивилног друштва и функционисања политичких институција, о којима ће бити више речи у наредном поглављу.

Осим наведеног, на избор овог теоријског оквира је утицала заинтересованост неоинституционализма за институционалне утицаје „одоздо-нагоре“ (Lowndes, 2009), која пружа могућност за интегрисање креативног и цивилног сектора у шири институционални оквир, и омогућавање утицаја на политике које се доносе на вишем нивоу управљања. Према новој институционалности, иако институције ограничавају понашање, оне се и мењају и еволуирају кроз деловање различитих актера (Lowndes, 2009). Из овога следи да би, у складу са другом хипотезом дисертације, актери из креативног сектора кроз своје деловање могли да утичу на промене и развој институција (на пример тако што би указивали на одређене теме, покретали питања везана за активацију и утицали на умрежавање између актера). Неоинституционализму се институције посматрају критички – разматрају су улога и структура институција, промене и развој институција и сарадња актера. Ово су аспекти институционалне структуре

који су кључни за функционисање институција и стога су коришћени за анализирање институција и проверу релација које су дефинисане у тези.

Промене које се дешавају у току транзиције су праћене институционалним променама и креирањем нових формалних и неформалних институција. У постсоцијалистичким градовима су институционалне промене подстакле дерегулацију и смањење контроле у просторном развоју како би инвеститори имали лакши приступ тржишту (Tsenkova and Nedović-Budić, 2006). Институционална промена у многим постсоцијалистичким градовима је у последње две деценије утицала на тежњу ка преласку са хијерархијског концепта владања/управе (енгл. *government*) на хоризонтални концепт управљања (енгл. *governance*). Владање/управа се односи на структуру и функцију јавних институција, на доминацију државне власти организовану кроз формалне организације јавног сектора и бирократске процедуре (ESPON, 2007). Подразумева активности формалног владиног система, које се спроводе по јасним процедурама. Са друге стране, управљање је скуп механизма који обликују друштвене активности, од стране управе, приватног или цивилног сектора (Healey, 2006), подразумева укључивање нових актера и њихову интеракцију. Управљање се односи на јавни, приватни и волонтерски сектор, укључује више стејкхолдера, подразумева преговарање (Tsenkova and Nedović-Budić, 2006). Промена од управе ка управљању узрокује и промене у планирању, које тежи да се трансформише према прокламованим принципима доброг управљања: легитимитет (партиципација, изградња консензуса), ефикасност, ефективност, транспарентност и одговорност (Tsenkova and Nedović-Budić, 2006)¹⁷.

У неоинституционализму је управљање кључни интерес у јавним политикама. Планирање је повезано са ширим контекстом управљања у ком се одвија и пажња се помера од специфичних пројеката, ка институционалној структури и начинима управљања (Healey, 2006). Основна премиса је да развојни резултати зависе од институција као што су имовинска права, цене и структура тржишта, новац и финансијске институције, индустрија, однос између власти и тржишта. Према новом институционализму, суштина доброг управљања јесте да

¹⁷ Преношење одлучивања на локални ниво и укључивање изабраних актера који нису условљени хијерархијским процедурама, може се тумачити и као захтев глобализације и капитала ком се тако омогућава лакше савладавање препрека.

обезбеди постојање ових институција, њихову одговарајућу улогу и функционисање из перспективе неолибералне теорије¹⁸.

Овај теоријски приступ се у истраживању користи за анализу актуелних система, за утврђивање ограничења у Србији (прва хипотеза), као и за дефинисање пожељних концепата у завршном делу истраживања. У складу са неoinституционализмом као теоријским приступом истраживању институција, тежиште истраживања је на ширем концепту институција, који осим формалних правила, процедура и организација, подразумева и неформална правила и договоре, и који је, с обзиром на то да подразумева могућност интегрисања креативног и цивилног сектора у институционални оквир, значајан за проучавање неформалних приступа активацији напуштених индустријских објеката. Динамичка концепција институција која подразумева прилагођавање, карактеристична за овај приступ, значајна је за проучавање флексибилности и отворености система и тога како се институције мењају под дејством (ванинституционалних) актера.

2.3 Развој теоријске мисли усмерене на улогу и комуникацију различитих актера у управљању простором

Од значаја за истраживање су концепти развијени у оквиру марксистичке теорије, од стране аутора као што је Анри Лефевр, и касније Дејвид Харви. Концепт *право на град* је уведен од стране Лефевра 1968. године. Он објашњава да би се град и урбани простор требали разумети као *oeuvre* – друштвени и просторни креативни продукт свих становника, који настаје кроз њихов свакодневни живот и праксу, и који није роба (Lefebvre, 1996: 172-173). Лефевр *право на град* објашњава као право на урбани живот, на просторе сусрета и размене, право на настањивање и освајање простора неvezано за власништво. Дејвид Харви је концепт *право на град* описао као колективно право да се утиче на процес креирања градова (Harvey, 2009). Лефевр (Lefebvre, 1980) говори о томе

¹⁸ Према неолибералној теорији, добро управљање захтева ослобађање тржишта од државне контроле и регулације; смањење трошкова владе за социјалне службе, и прелазак државних предузећа, добара и сервиса у приватно власништво (Britannica).

како јавни простор постаје роба у функцији увећања профита и репродукције постојећих класних односа у друштву. У капитализму долази до хомогенизације простора, стварања простора који су идентични у градовима широм света. Друга појава је хијерархизација – настају комерцијални простори потрошње отворени само за имућне, чиме долази до искључености сиромашнијих слојева¹⁹. Подилажење профиту доводи до нарушавања баланса између јавног и приватног интереса. Локална култура и разноврсност су потиснуте. Као резултат данас су главне претње јавним просторима искључивање одређених друштвених група из јавног живота и смањење културног диверзитета. Лоу наводи да су ови процеси изузетно штетни за одржавање и развој демократских пракси јер оне зависе од јавних простора као јавног оквира међукласних и међукултурних контаката (Low у Пајванчић-Цизељ, 2012).

Велики број савремених покрета, међу њима и сквотерски²⁰ и низ уметничких покрета, је прихватио концепт *право на град* као основу свог функционисања, што ће се видети и кроз неке од анализираних примера. Културно наслеђе је данас од стране цивилног друштва препознато као *јавно добро*, вредност на коју сви људи имају право без плаћања и искључивости. *Јавно добро* је вредност коју заједнички користи велики број корисника и веома је важан појам када се говори о јавним просторима. Карактеристике јавног добра су: неривалски однос (коришћење добра од стране једне особе не смањује количину за друге кориснике) и неискључивост (једном када је добро доступно кориснику, није могуће ограничити његово коришћење за друге кориснике) (Беговић, 1995; Racione, 2005). Појам јавног добра не имплицира својински статус – јавно добро може бити у јавном или приватном власништву²¹. Производња јавних добара у савременом свету је мултиактерска активност, у коју су укључени држава и њене службе, цивилни сектор, приватни предузетници и други актери. Партнерски

¹⁹ Како Дебор (Debord, 1987: 41-2) наводи, „друштвени простор је нападнут од стране континуалног наметања геолошких слојева робе“. Стратегије градова на Западу су све више склоне комбинацији услуга, становника средње класе, купаца и туриста. Простори конзумације се умножавају и подржавају активности које су оријентисане на потрошњу (Edensor, 2005: 57).

²⁰ Сквотирање се односи на заузимање земљишта или објекта без дозволе власника или у супротности са законом (Racione, 2005: 712).

²¹ Велики је број јавних добара која су у приватној својини, и у том случају се јавни интерес утврђује путем успостављања статуса добра и режима његовог коришћења који потписује надлежна институција на основу законских прописа. Многи примери показују да се концепт јавног добра успоставља као норма јача од власништва у смислу слободе коришћења (Петовар и Вујошевић, 2008: 376).

однос, као и транспарентност у доношењу одлука, су главни начини да се унапреди јавно добро и да се и заштите легитимни интереси појединачних актера у простору (Edwards and Zadek, 2003; Barrett, 2003). Удружења грађана и грађанска иницијатива су неки од најзначајнијих актера у дефинисању појма јавно добро и могу у великој мери да мењају и креирају значај и значење градских простора (Petovar, 1986: 131). Они ове промене покушавају да остваре кроз *партиципацију*, поступак који подразумева укљученост људи у процес доношења одлука који је неопходан у урбанистичком планирању и нарочито, у урбаној обнови. У процесу партиципације људи развијају осећај власништва, подељене одговорности и мотивисани су да унапреде своје окружење. Партиципација повећава социјални капитал тако што повезује људе у групе. Да би процес планирања охрабрио демократско управљање градовима, планирање се мора вршити тако да се укључе грађани уместо да се искључују из учешћа у процесу планирања (*Advocacy and pluralism in planning*, Davidoff, 1965).

Значајну улогу у остваривању *права на град* имају цивилно друштво²² (енгл. *civil society*)²³ и организоване заједнице. Предност организованих група је у томе што су способни за континуалне одговоре и реакције за разлику од јавности која није организована. Због тога организоване групе представљају бољи начин за заштиту јавног интереса и организовање континуалне расправе са администрацијом задуженом за планирање (Hirt and Stanilov, 2009). Када се чланови локалне заједнице удруже у циљу решавања проблема у свом суседству, они имају већу моћ да их реше него индивидуе. Они имају знање о суседству и одговорност, и могу послужити као добра веза у преговорима између власти и грађанства. Увођењу промена у друштву, често претходе конфликт и друштвена борба. Нарочито у урбаној обнови, градови постају извор потенцијалних конфликта између актера, али већа партиципација може смањити ове конфликте. Сукоби различитих интереса у процесу планирања простора су неизбежни и

²² Појам *цивилно друштво* се односи на удружења грађана у које се улази волонтерски како би се заједнички унапредила интересовања, идеје и идеологије. Цивилно друштво обухвата масовне организације, професионалне организације, друштвене покрете, религиозне организације, невладине организације које се баве јавним интересом или организоване локалне заједнице. Цивилно друштво може играти значајну улогу у одрживом развоју, у смислу агитације, информисања, дистрибуције ресурса, организовања (Rogers, Jalal and Boyd: 78-79).

²³ Енгл. *Civil* се односи на нешто што се тиче грађана, док се *Civic* односи на град или четврт или на његову управу (енгл. *civic center, civic problems*).

планирање се мора одвијати у складу са овим сазнањем, а не на претпоставци о постојању заједничких циљева и интереса који се односе на задовољавање јединствених потреба свих становника. Резултат игнорисања сукоба интереса и развоја потчињеног техничким проценама подржава доминирајућу класу у друштву, њене интересе и задржавање постојећих односа (Лазаревић, 1988). Моћ је неопходна да би се ограничила друга моћ, а централно питање је како ограничити манипулативне и потенцијално деструктивне врсте моћи и како конструисати оне врсте моћи које су компатибилне са демократским вредностима. У томе је важна улога партиципације јер она пружа могућност да се потенцијално деструктивни конфликти преведу у конструктивне на основама удруживања, сарадње, компромиса и консензуса (Петовар и Вујошевић, 2008: 376). Када су људи укључени у доношење одлука, они развијају осећај власништва, подељене одговорности и мотивисани су.

Невладине организације и цивилно друштво су битни актери у развоју демократије. У Хелсиншкој декларацији о политичкој димензији очувања културног наслеђа у Европи (EXPEDITIO, 2005: 29) се наводи: „Не доводећи у питање специфичне одговорности државе и регионалних и локалних власти, потребно је ефикасније промовисати, користити и подстицати улогу невладиних организација, узимајући у обзир велики допринос који су волонтерске иницијативе дале у изградњи демократског друштва“. Одговорне власти морају развити међусекторске стратегије које комбинују различите врсте деловања и обезбеђују усклађеност државних, приватних и цивилних иницијатива и активно укључивање свих актера (Капетановић, 2007). Партнерство са цивилним друштвом је значајно јер организације цивилног друштва омогућавају грађанима да артикулишу, бране и заговарају своје интересе, тако играјући улогу у остваривању демократије²⁴ (Голубовић и Анђелковић, 2008). Пружајући социјалне и друге услуге, организације цивилног друштва растерећују државни апарат са ограниченим материјалним и људским ресурсима, и јачају међусекторску сарадњу. Ова сарадња је од посебног значаја за земље у

²⁴ Ова улога је потврђена у међународним документима као што је *Лисабонски споразум* из 2007. године, који у Члану 11 препознаје дијалог са цивилним друштвом као фундаментални принцип управљања у ЕУ и обавезује Европску комисију, Европски парламент и Савет ЕУ, као главне институције ЕУ, на консултације са цивилним друштвом.

транзицији, где због слабих институција и ограничених ресурса, партнерство може допринети бржем и успешнијем окончању транзиције (Голубовић и Анђелковић, 2008). У земљама у којима су јавне институције неразвијене или уништене, цивилно друштво и невладине организације спроводе програме који би под другачијим околностима, у другим земљама, били спроведени од стране владе²⁵ (Ћорић and Драгићевић Šešić, 2014) У оваквим ситуацијама партнерство између јавних институција и цивилног друштва (такозвано јавно-цивилно партнерство) постаје значајно као алтернативни, иновативни приступ пружању јавних добара и сервиса²⁶ (Ћорић and Драгићевић Šešić, 2014)

Партиципација младих²⁷ је такође значајна за ову тему. Иако се промовише већ деценијама, у пракси се она ретко среће. Млади људи производе свеже и одрживе идеје које нису вођене економским интересима већ усмерене ка стварању квалитетнијих простора за живот (Knowles-Yanez, 2002; Frank, 2006). У самој активацији објеката индустријског наслеђа, као и у свакој урбаној обнови, искључење локалног становништва из процеса резултује мањком идентификације са местом. Ова идентификација је нарочито битна за младе људе, чије искључење доводи до недостатка идентификације са местом и даље са њиховим одласком из тог насеља јер у њему не виде перспективу (Wirth, Cernic Mali and Fischer, 2012: 19).

Концепт битан за истраживање институција и институционалних ограничења у Србији где недостаје хоризонтална координација између актера²⁸, је

²⁵ Чопич и Драгићевић Шешић (н.д.) се баве овом темом на примеру Камбоџе и тврде да је укључење НВО сектора пресудан елемент за остваривање културних политика у земљи.

²⁶ За разлику од јавно-приватног партнерства, у ком постоје контрадикције између сектора (приватни сектор покреће тежња за стицањем профита), у јавно-цивилном партнерству главну улогу имају остваривање мисије и бенефити за јавност, а не профит. Видети на пример: OECD (2011) *Together for Better Public Services: Partnering with Citizens and Civil Society* (Ћорић and Драгићевић Šešić, 2014)

²⁷ За потребе истраживања појам омладина обухвата популацију од 15-30 година старости, што се подудара са социолошком дефиницијом омладине. Млади су у литератури о планирању први поменути од стране Линча (Lynch, 1977) који је писао о томе како омладина доживљава простор у ком живи и како он утиче на њу. *World Commission on Environment and Development* (1987) препознаје омладину као директног наследника последица одлука које се тичу животне средине и друштва. 21. принцип Рио Декларације (United Nations, 1992b) и поглавље Деца и омладина у одрживом развоју (*Children and Youth in Sustainable Development*) у Агенди 21 (United Nations, 1992a) инсистирају на томе да омладина треба да учествује активно у свим релевантним одлукама јер су њихов живот и будућност под утицајем тих одлука.

²⁸ Хоризонтална координација се односи на активности и актере са истог нивоа управљања (нпр. усклађивање активности и интереса институција на државном нивоу). За хоризонтално усклађивање је потребна комуникација између представника институција различитих сектора.

социјални капитал. Према Пјеру Бурдијеу (Bourdieu, 1985: 252) „социјални капитал је скуп ресурса, актуелних или потенцијалних, којима располажу индивидуе и групе захваљујући трајној мрежи мање или више институционализованих односа узајамног признања...“ Према Патнаму, социјални капитал чине оне карактеристике друштвеног живота као што су мреже, норме и поверење, које олакшавају координацију и сарадњу у циљу заједничке користи (Putnam, 1995). Патнам тврди да су за успостављање ефикасне демократије потребне јаке мреже цивилног ангажмана, јер оне изазивају друштвено поверење и сарадњу. Он тврди да друштва која имају густу хоризонталну мрежу комуникације, имају могућност за развој друштвеног капитала као основе демократије, док ће она у којима доминирају вертикалне мреже (хијерархија и зависност) вероватно имати препреке на овом путу. Управо ово јесте случај са постсоцијалистичким земљама, у којима су доминирале вертикалне мреже које је наметнуо једнопартијски систем, а друштвене организације су биле контролисане и манипулисане од стране режима (Putnam, 1995, 2000).

Патнамов рад је блиско повезан са институционалном теоријом, која разматра процесе кроз које норме постају успостављене као меродавне смернице за друштвено понашање, односно истражује како се оне креирају, усвајају и прилагођавају. Према Патнаму (Putnam, 2000: 19) „социјални капитал чине везе међу појединцима – друштвене мреже и норме узајамности и поверења које из њих настају“. Он је проучавао настанак и функционисање регионалних институција након процеса децентрализације који је италијанска Влада увела 1970-их, и закључио да је ниво социјалног капитала у друштву одређен друштвеним структурама које често имају корене у историји и као такве данас утичу на регионалне разлике. Иако су сви региони у Италији имали једнаке институције, због различитих друштвених, економских и културних услова региона у којима су се јавиле ове институције, постоје разлике у њиховом функционисању и делотворности (Putnam, 1995).

Пожељна је такође и комуникација међу различитим секторима друштва – јавни, приватни и тзв. цивилни или невладин сектор. Вертикална координација се односи на активности и интересе актера на различитим нивоима управљања – од међународног, преко државног, до регионалног и локалног (РАПП, 2011).

У покушају да одговори на питање који фактори утичу на делотворност институција, Патнам је креирао *индекс институционалне делотворности* и закључио да постоји јака повезаност између већег степена социјалног капитала и институционалне делотворности, као и да је изградња социјалног капитала кључна за делотворност демократија. Социјални капитал је повезан са ширим институционалним окружењем, и он не може да се разуме независно од тог окружења. Ротштајн и Стоул (Rothstein and Stolle, 2002) сматрају да су политичке институције најважнија одредница социјалног капитала. Они сматрају да осећај праведности у раду институција који грађани имају или немају, утиче на ниво институционалног поверења, који даље директно утиче на укупно социјално поверење.

Истраживање лондонског института Легатум из 2015. године, мери Глобални индекс просперитета и према резултатима овог истраживања, Србија се у категорији социјални капитал, налази на 107. месту од 142 земље²⁹. Ауторитети у Србији и на простору бивше Југославије дају увид у локално стање када је у питању социјални капитал. Шалај (2009) на примеру социјалног капитала у Босни и Херцеговини показује да трансформација према демократији у друштву зависи не само од институционалних аранжмана и економског развоја, већ и од ставова и понашања грађана. Голубовић и Голубовић (2007) наглашавају на уска социолошка дефиниција социјалног капитала која је усредсређена на друштвене мреже, не наглашава довољно институционални контекст у који су оне уткане, посебно улогу државе. Они сматрају да је потребно узети у обзир комплексно друштвено и политичко окружење, које обликује друштвену структуру. Социјални капитал је повезан и са просторним развојем: формално или неформално удруживање унутар цивилног друштва и социјални капитал који из њега произилази представљају основ изградње партиципативне демократске политичке културе, а један од кључних фактора који омогућавају стварање и очување социјалног капитала је простор (Пајванчић-Цизељ, 2012). Оно што је од нарочитог значаја за тезу је да капацитет друштвених група да делују у свом

²⁹ Према подацима на веб-сајту института. Глобални индекс просперитета сваке године мери напредак/благостање у 142 државе, и то на основу следећих фактора: богатство, економски раст, образовање, здравље, лично благостање и квалитет живота www.li.com/activities/publications/2015-legatum-prosperity-index

заједничком интересу, зависи превасходно од „природе и обима њиховог односа са формалним институцијама“, како наводе Голубовић и Голубовић (2007: 161). Ако се у обзир узме то да је интерес актера из креативног и цивилног сектора да користе напуштене индустријске објекте, претходна тврдња говори о значају и неопходности остваривања квалитетног односа са формалним институцијама везано за ово питање. Међутим, ту се поставља питање заинтересованости и капацитета институција да остваре ове односе, и институционална ограничења могу значајно утицати на природу и обим односа. Према Голубовић и Голубовић (2007: 161) слаба, неорганизована и неефикасна држава „има другачије ефекте на друштво и економску активност у односу на државу у којој се поштују грађанске слободе, обезбеђује владавина права и води борба против корупције“.

Укључивање различитих актера у процес планирања, у вези је са поштовањем интереса различитих група³⁰. Нова Атинска Повеља (European Council of Towns Planners, 2003) говори о концепту партиципације у одлучивању и успостављању дијалога између релевантних актера са циљем креирања развојних политика усмерених на очување културне разноликости. Она може имати и економске, друштвене и политичке предности ако се адекватно управља њоме. Такође, повећана културна разноврсност доноси и нове изазове, често буди страх и одбијање, који се могу решити или смањити демократским дијалогом међу културама. Управо због тога, интеркултурни дијалог³¹ (*intercultural dialogue*) се јавља као алат за превенцију конфликта кроз повећано поштовање људских права, демократије и владавине закона. Циљ интеркултурног дијалога је разумевање различитости, различитих култура и погледа на свет; сагласност да се несугласице не решавају насиљем; као и управљање културним различитостима на демократски начин, кроз прилагођавање и смањење јаза. Бараиди (Burayidi, 2000) предлаже модел који карактерише флексибилност уместо крутог, рационалног приступа, стварање контекста у ком актери могу да буду укључени у процес

³⁰ Поштовање интереса различитих група се све више доводи у везу са концептом културне разноликости (енгл. *cultural diversity*). Тако се у UNESCO-вом извештају из 1996. године *Our Creative Diversity* наводи да је већина културних политика фокусирана на уметност и наслеђе и да ова перспектива може бити проширена померањем од идеја о националној култури као водећим у креирању културних политика, ка прихватању разноврсности различитих индивидуалних и групних пракси (UNESCO, 1996).

³¹ Интеркултурни дијалог је отворена размена погледа на свет, између индивидуа и група које припадају различитим културама, и која води бољем разумевању глобалне перцепције других (Council of Europe, *The concept of intercultural dialogue*).

трансформације окружења, да уче и експериментишу и улазе у дијалоге. Главни аргумент је да је култура значајна за урбано планирање, као и да планирање треба да буде осетљиво на различите културе, различите групе и њихове интересе. Питање за планере више није да ли планирање треба да буде културно осетљиво, већ како то постићи – како ускладити конфликтне интересе различитих група у вези са физичким окружењем, а притом одржати јединство јавних простора (Bugayidi, 2000). Значај културе за политике развоја, па и за урбанистичко планирање, је све већи³². Комитет за културу организације Уједињени градови и локалне самоуправе (2004: 8) је донео *Агенду 21 за културу* у којој се наводи да „културне политике морају налазити и успостављати равнотежу између јавних и приватних интереса, између јавне улоге културе и њене институционализације“, као и то да „прекомерна институционализација или претерана доминација тржишта као јединог које одлучује о распоређивању културних ресурса доноси ризике и ствара препреку динамичном развоју културних система“. Овакав став је у складу са другом хипотезом, која се односи на неопходност увођења креативних иницијатива у процес активације. У *Агенди 21 за културу* се промовише учешће грађана у формулисању, спровођењу и вредновању културних политика, а иницијатива грађана се наводи као темељ културне слободе³³.

Везу између културе, наслеђа и урбаног планирања проучава Грејем Еванс, урбаниста директор институције *The Cities Institute* у Лондону (Evans, 2001, 2009a,b,c; Evans and Foord, 2003, 2004). Он истиче улогу коју корисници као иницијатори активности имају у прилагођавању и освајању неформалних

³² Чак је и концепт одрживог развоја из друге половине 1980-их (World Commission on Environment and Development, 1987; The Rio de Janeiro Earth Summit, 1992) еволуирао у складу са променама у схватању значаја културе. Препознато је да три димензије одрживог развоја (друштвена, економска и еколошка) саме не могу одразити комплексност данашњег друштва. Џон Хокс, аустралијски истраживач је 2001. године предложио културу као четврти стуб одрживости. Он пише о улози културе у урбаном планирању (Hawkes, 2001) и под његовим утицајем је организација Уједињени градови и локалне самоуправе 2006. године донела документ под називом Савети за локалну имплементацију Агенде 21 за културу у ком се култура промовише као стуб одрживог развоја. 2010. године је ова организација креирала документ о култури као четвртом стубу одрживог развоја. Нови приступ упућује на везу културе и одрживог развоја на двојак начин: кроз развој културног сектора и кроз постављање културе на одговарајуће место у оквиру јавних политика (Уједињени градови и локалне самоуправе, 2010).

³³ Осим тога, као циљ се помиње залагање за очување и развој аутентичних локалних култура које имају историјску везу и интерактиван однос са територијом (Уједињени градови и локалне самоуправе, 2004). *Агенду 21 за културу* су одобрили градови и локалне самоуправе из целог света, као водећи документ за јавне културне политике, а у Србији су документ усвојила три града: Нови Сад, Суботица и Зрењанин.

простора у складу са својим потребама. Активацију неискоришћених објеката и културу сквотова Еванс препознаје као једну од манифестација ових потреба. Ови интереси и потребе често нису препознати од стране званичне политике, тј. она им не излази у сусрет, већ напротив, кроз процес урбане обнове често само доприноси центрификацији и не одговара на потребе свих чланова друштва. У градовима измешаних култура, друштвених неједнакости и доминације приватних интереса, локализација (као противтежа глобализацији) може бити значајна као средство за враћање моћи становницима да утичу на простор који користе. Нове парадигме које су се јавиле последњих година као манифестација локализације³⁴ су: *transition towns*, алтернативни покрети везани за храну, „уради сам“ групе, пермакултура и производња малих размера, различити видови дељења као што су *couch surfing*, *car and ride sharing*, *community gardens*... У ове парадигме спадају и самоникле иницијативе (енгл. *grassroots movement*) које означавају активизам и организовање ширих друштвених размера или на нивоу заједнице, како би се подржао одређени политички или друштвени покрет за промену и са заједничким циљевима у интересу заједнице и заједничког добра.

Питање активације напуштених индустријских подручја и значаја укључености свих актера, као и иницијатива креативног и цивилног сектора, се везује за **теорије које се тичу актера, њихове улоге у планирању и партиципације – теорија комуникативног планирања**. Ово је значајно за хипотезу да креативни сектор у Србији ствара услове и нуди иновације које могу допринети изменама у институционалном оквиру, које би довеле до адекватног односа према некадашњим индустријским просторима, и да институционална ограничења за активацију могу бити превазиђена ангажовањем креативног сектора и неформалних иницијатива.

Главни ауторитети у области су: Јирген Хабермас (Jürgen Habermas, 1986, теорија комуникативне акције), Џон Фридман (John Friedman, 1987, теорија комуникативног планирања), Џон Форестер (John Forester, 1989, теорија

³⁴ Иако су сви ови пројекти локални, они су често и „транс-локални“ јер инспирацију добијају од сличних иницијатива другде у свету и често су повезани са њима путем интернета и других мрежа. Такви покрети се могу концептуализовати и као „глокални“ (енгл. *glocal*) због тога што истовремено имају и локалну и глобалну оријентацију.

комуникативног планирања), Торе Сажер (Tore Sager, 1994, теорија комуникативног планирања), Набел Хамди и Рајнхард Готхерт (Nabeel Hamdi, Reinhard Goethert, 1997, акционо планирање, партиципативно планирање), Енрико Гуалини (Enrico Gualini, 2001, анализа флексибилних приступа и укључивања различитих актера), Петси Хили (Patsy Healey, 1997a,b, 2006, теорија комуникативног планирања).

Теорија комуникативне акције (Jürgen Habermas, 1986) се фокусира на тему партиципације, комуникације и дијалога и прихваћена је од стране планера и развијена у теорију комуникативног планирања 1990-их (John Friedman, *Planning in Public Domain*, 1987; John Forester, *Planning in the Face of Power*, 1989; Tore Sager, *Theory of Communicative Planning*, 1994, Patsy Healey, *Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies*, 1997a). Комуникативно или колаборативно планирање подразумева да је планирање интерактиван процес, који се одвија у различитим заједницама међу којима се кроз комуникативну акцију тражи узајамно разумевање, у ком је неопходна међукултурална дискусија, у коју су укључене све заинтересоване стране и њихови интереси, и постоји узајамно разумевање потреба.

Теорија колаборативног планирања се користи у сличном истраживању које се бави аранжманима управљања који доводе до коришћења привремене употребе као инструмента у урбаној обнови (Andres, 2013). Позивајући се на теорију колаборативног планирања (Healey, 1997, 1998) и Лефевра (Lefebvre, 1991), рад Андреса признаје комплексну природу процеса планирања уграђену у проблематичан процес управљања актерима који имају различите моћи и интересе. Веза са колаборативним планирањем се у случају овог истраживања и Србије везује за артикулацију и укључивање приватног капитала и цивилног сектора у процес.

Критике комуникативног/колаборативног планирања (критичара попут: Susan Feinstein, Tore Sager, Jean Hillier, Mark Tewdwr-Jones) могу се сажети у следећем:

- чињеницу да занемарује улогу моћи; планер је посредник и остаје нејасно ко има улогу доносиоца одлука;

- доминантно нормативну тенденцију (везано за то какво би планирање требало бити);
- ограничења у партиципацији (поставља се питање да ли ће сви бити укључени; само присуство без комуникације не значи партиципацију; предугачак процес; занемаривање јавног интереса у односу на интересе инвеститора, итд...)

Осим тога, теорија комуникативне акције подразумева артикулисане стејкхолдере и дефинисану арену за комуникацију. Поставља се питање како теорија комуникативне акције функционише у земљама са неразвијеном демократијом у којима ово није случај.

Упркос критикама, теорија комуникативног планирања опстаје јер постоји потреба за преговарањем и комуникацијом, становници су све образованији и расте њихова потреба за партиципацијом, цивилно друштво и друштвени покрети су такође јаки и имају жељу за учешћем и утицајем на политичке одлуке.

Критичари планирања и радикални планери и теоретичари се слажу да планирање није довољно демократско ни у развијеним земљама, да му недостаје интегрисана репрезентација различитих сектора друштва (Forester, 1999, Healey, 1997a,b, Sandercock, 1998). У пракси је у развијеним земљама углавном заступљена комбинација рационалног и колаборативног модела планирања³⁵

³⁵ Рационални систем планирања карактеришу: усредсређеност на креирање планова уместо на постизање правих, практичних ефеката на терену, покушај да буду свеобухватни, мањак практичних брига за друштвене, економске и енвајронменталне теме, одвајање процеса планирања од процеса доношења одлука (консултанти планирају, политичари одлучују, становници прихватају), нефлексибилност да се одговори на несигурност и промену, неуспелост покушаја да се идентификују и предвиде оптималне шеме развоја, као и придржавање нереалним и непрактичним стандардима (Hamdi and Goethert, 1997: 17). Како Хамди и Готхерт сматрају, неколико је разлога зашто ово планирање доминира и даље. Планерски пројекти вођени су захтевом за промовисањем продуктивности кроз повећану механизацију и трансфер технологија, пре него бригом за развој локалне снажљивости. Због тога су они пре свега заинтересовани за тренутне, лако мерљиве производе, а не за исход (обучене људе, институције којима се боље управља) који су теже мерљиви у кратком року јер њихов утицај и бенефити постепено расту и развијају се. Други разлог лежи у томе да су професионалци у планирању образовани од стране људи који су били под јаким утицајем британских школа планирања, које су пропагирале концепт планирања као контролу употребе земље и урбаног развоја, и као средство постизања здравих и атрактивних урбаних окружења. Хамди и Готхерт (Hamdi and Goethert, 1997: 18) наводе да „није чудо што они сламове и неформална насеља виде као национални пораз, претњу политичкој и друштвеној стабилности, нешто што треба искоренити.“ Њихове заслуге и углед се мере кроз број награда за дизајн и кроз број добијених послова, похвале од стране колега, јавна предавања и чланке у професионалним часописима. Како аутори закључују, све је одређено унапред програмираним циљевима и роковима, пре него процесом развоја. У таквом процесу, у току процеса развоја каријере, планери и архитекте се све више приближавају менаџменту и креирању политика, а одвајају од самониклих иницијатива (*grassroots*) (Chambers у Hamdi and Goethert, 1997:

Искуство и примери добре праксе из других делова Европе показују да успешни пројекти активације објеката индустријског наслеђа захтевају сарадњу између јавног, приватног и цивилног сектора. Стовел (2001) наводи да конвенционални приступ урбаној конзервацији, у ком се од планера тражи да идентификује елементе наслеђа и на основу њих дефинише оквири развоја, данас није довољан. Како наводи Јукилето (2001:13) идеја конвенционалних „статичких“ генералних планова потиснута је увођењем динамичких процеса планирања, који су у стању да обухвате све брже промене друштва, као што је и другачији однос јавне управе и приватног сектора. У области заштите наслеђа то подразумева приватизацију многих функција за које је некада био одговоран јавни сектор, затим јављање нових облика финансирања и законских и административних процедура.

Теоријски приступ приказан у овом поглављу се у истраживању користи за проучавање укључености различитих актера у активацију напуштених индустријских подручја, као и за потврђивање хипотезе да ограничења за активацију могу бити превазиђена ангажовањем цивилног, креативног сектора и неформалних иницијатива.

2.4 Проблеми постсоцијалистичке транзиције из перспективе теорије зависности од пређеног пута

Према теорији зависности од пређеног пута (*path dependency*), трансформације³⁶ које се данас дешавају у некадашњим социјалистичким земљама су „зависне од пута“ (*path-dependent*) односно обликоване историјским наследством. Ово омогућава да се препознају ограничења у актуелном институционалном оквиру, као и узроци који су до њих довели. Порекло и критику концепта објашњава Дејвид (David, 1994), док се поједини аутори (Bruszt and Stark, 1998; Tsenkova, 2012), фокусирају на примену овог концепта у земљама

18). Чак и сама пракса планирања, када је ортодоксна, трпи јер се њен главни интерес тиче економског раста мереног БДП-ом.

³⁶ Постсоцијалистичка транзиција је комплексан и дуготрајан процес друштвене промене, почев од одбацивања комунистичких режима и централног планирања, ка демократским политичким режимима и тржишној економији (Sýkora, 2009).

централне и источне Европе. Термин *path dependency*³⁷, означава способност образаца развоја из прошлости да утичу на развојни пут у будућности. У складу са тим, економска политика и развој у земљама Централне и Источне Европе у социјалистичком периоду су значајно утицали на њихов успех током транзиције. Прелаз из социјалистичког³⁸ у постсоцијалистички систем не значи колапс једног система и брзи прелаз и успостављање другог, који не садржи наслеђе из прошлости. Нове моделе планирања у постсоцијалистичким земљама испитује Саша Тсенкова (Sasha Tsenkova, 2012), планер и професор на Универзитету у Калгарију, у Канади. Она види планерске институције као културно уграђене у општи процес транзиције. Након истраживања четири земље³⁹, она закључује да економске, друштвене и институционалне промене које су се десиле резултују сличностима и приближавањем (конвергенцијом) међу државама, али проузрокују различите планерске одговоре и изборе у политикама, који доводе до одступања и неслагања међу државама. Главни аргумент је да нове планерске институције имају различиту способност да усмеравају процес промене, у зависности од правне основе, доступности планова и институционализације процеса имплементације плана. Упркос разликама, планерске институције су зависне од пређеног пута (*path dependant*), и под утицајем заједничког социјалистичког наслеђа. Транзиција може довести до приближавања и сличности у просторним трансформацијама постсоцијалистичких градова, али способност планерских институција да управљају овим процесом и решавају конфликте је важан фактор који води до различитих искустава (Tsenkova, 2012).

За разумевање актуелног институционалног оквира у Србији, неопходно је сагледати проблеме који се везују за транзицију са социјалистичког на актуелни

³⁷ Зависност од пређеног пута (*path dependancy*) је процес уграђен у историјске друштвене норме и специфичне институционалне обрасце, у ком се нови елементи комбинују са различитим адаптацијама постојећих организационих форми и пракси.

³⁸ Државни социјализам је друштвени систем који карактерише заједничко власништво над средствима за производњу и административна расподела средстава. Социјализам није униформан већ се разликује по регионима, као што се разликује и његов утицај на урбани развој. Главни политички циљ у социјалистичком систему је креирање социјално праведног друштва, елиминацијом капиталистичких механизма за које се сматрало да производе неједнакост, увођењем система дистрибуције ресурса и државним власништвом земљишта постигнутим кроз национализацију. Земљишна рента као механизам за алокацију функција није постојала, већ је алокација инвестиција одређивана кроз сложену хијерархијски организовану структуру процеса доношења одлука у оквиру система планирања (Sýkora, 2009).

³⁹ Чешка, Летонија, Србија и Албанија.

систем. У процесу транзиције у Србији, у демократском процесу кроз који се дефинишу бројни актери и њихови интереси, неопходне су промене у управљању просторним развојем, и то у правцу развијања регулативе, правила, стандарда и норми које у већој мери одговарају тржишту него строга хијерархија планова. Отворено тржиште од планирања захтева флексибилност, прилагођавање и координацију учесника (Лазаревић-Бајец, 2011). Могуће решење се види у моделима који су више демократски и партиципативни. Колаборативни модел се постепено уводи кроз неформално стратешко планирање, са акцентом на демократији и на едукацији актера са надом да ће они довести до трансформације система (Lazarević-Bajec, 2009a). Значајну улогу у трансформацији има примена искуства и методологија других земаља.

У постсоцијалистичким градовима постоји повећано интересовање за стратешко планирање. Иако оно није увек уграђено у планерско законодавство, оно обезбеђује везу између традиционалног, свеобухватног планирања и финансијског и фискалног планирања у општинским бирократским системима (Tsenkova, 2011). Тема смене традиционалних парадигми у планирању, актуелна је у земљама у транзицији као што је Србија, у којима се јавља потреба за преиспитивањем инструмената управљања као што су свеобухватни генерални планови који се базирају на анализи, креирању дводимензионалног плана чија је главна улога одређивање намена површина и избегавање конфликта (Лазаревић-Бајец и Маруна, 2009). С обзиром на непоузданост метода прогнозирања и потребу за остављањем простора за неочекиване промене као што су привремена употреба неискоришћених објеката и већа укљученост неинституционалних и неинвеститорских иницијатива у креирању простора, овакво планирање би било логично заменити стратешким и интегралним моделом. Стратешки интегративни модел би омогућио координацију интереса различитих актера, разумевање различитих културних склопова, већу слободу на локалном нивоу, активни дијалог са локалном заједницом и како Лазаревић-Бајец и Маруна (2009: 62) наводе: „не вештачко одржавање свих историјских културних посебности које припадају другим временима и другим односима, већ критичко процењивање квалитета који они имају за савремене процесе развоја градова“. Овакав приступ је у складу са ставом аутора који је формулисан у другој хипотези истраживања –

о значају укључивања цивилних и креативних иницијатива које поседују квалитете релевантне за развој градова. Стратешки интегративни модел би због своје флексибилности и отворености, омогућио интеграцију иновативних идеја у процес планирања, као и већу укљученост неинституционалних актера неопходну за успешну активацију напуштених објеката. Једно од кључних питање у вези са тим је како је могуће ефикасније повезати јавну политику и имплементацију тако да различити актери буду укључени у процес.

У постсоцијалистичким земљама постоји тежња ка укључивању других актера осим званичних институција у процесе управљања и од 1989. године већина земаља у транзицији је направила значајне кораке ка демократизацији, што се између осталог огледа у новим законима који обавезују на партиципацију у планирању. Приватним стејхолдерима се препуштају неке надлежности и формирају се јавно-приватна партнерства, док држава преузима регулаторну и координативну улогу. Управљање подразумева преговарање и интеракцију, а држава ствара услове у којима ће други актери сами деловати. Процес прате денационализација, децентрализација и регионализација. У пракси ипак постоје бројне препреке. Иако су прогресивни и у складу са развијеним западноевропским земљама, ови закони често подразумевају само минимум партиципације (Hirt and Stanilov, 2009). Типичне законске одредбе захтевају да јавност буде упозната са нацртима планова путем јавних саопштења на почетку процеса урбанистичког планирања, путем јавног излагања, и путем неколико јавних расправа. У постсоцијалистичким земљама заинтересовани актери су информисани о планирању, а одлуке доносе њихови изабрани представници, што значи да још увек нису директно укључени у креирање плана и нису доносиоци одлука (Hirt and Stanilov, 2009)⁴⁰. Кључни услов за партиципативно планирање је јако цивилно друштво. У постсоцијалистичким земљама се оно често мери присуством

⁴⁰ Шери Арнштајн (Sherry Arnstein, 1969) је креирала лествицу учешћа јавности, према којој, учешће долази у пет корака:

1. грађани су искључени из планирања - случај у земљама које су диктатуре;
2. грађани су саставни део (учествују кроз слободно гласање);
3. грађани су информисани о креирању плана (у јавним расправама); Хирт и Станилов (2009) оцењују да је у постсоцијалистичким земљама ситуација постављена између нивоа 2) и 3).
4. грађани су консултанти (они су директно укључени у креирање плана путем анкета, радионица...);
5. грађани су доносиоци одлука (не само да активно учествују у изради планова, већ и процењују и бирају коначне верзије плана).

невладиних организација (често финансираним од стране развијених земаља са запада). Али само присуство тих група не значи и јако цивилно друштво, иако држава често бира да ради са тим групама како би избегла комплексност шире партиципације (Hirt and Stanilov, 2009). Хирт и Станилов поручују да законе о планирању треба надоградити тако да захтевају ширу партиципацију, да осигурају да она почиње у првим фазама процеса и то више пута током процеса. На локалном нивоу треба да постоје детаљни планови за шире учешће јавности који иду даље од традиционалног приступа и који треба да садрже технике као што су анкете, фокус групе, радионице, заједнички нацрти (Hirt and Stanilov, 2009).

Неке од главних карактеристика социјалистичких земаља су доминација вертикалних мрежа наметнутих једнопартијским системом, као и контрола друштвених организација од стране режима⁴¹. У транзицији су пренамена и редистрибуција објеката под утицајем оних који имају приступ различитим формама социјалног капитала, мрежа, конекција и информација, који су у могућности да манипулишу ситуацијом и профитирају на рачун оних чији је социјални капитал ограничен (Andrusz, Harloe and Szelenyi, 1996).

За проучавање постсоцијалистичких градова је од значаја Кирил Станилов (Stanilov, 2007a), истраживач урбанизма на Универзитету у Кембриџу и на Универзитетском колеџу у Лондону, чија су главна тема интересовања промене у урбаним срединама и улога јавних политика у њима⁴². У наредним пасусима се на основу овог аутора говори о теми планирања у постсоцијалистичким градовима. Књига *Постсоцијалистички град*⁴³ (Stanilov, 2007a) пружа преглед главних трендова у просторном развоју у Централној и Источној Европи за време

⁴¹ Социјалистички систем карактеришу следећи елементи (Andrusz, Harloe and Szelenyi, 1996): индустријализација и урбанизација засноване на државном власништву средстава производње; приоритет чине инвестиције у тешку индустрију; економско планирање има предност у односу на просторно планирање; планови инвестирања и производње, као и одабир локација, нису засновани на тржишним интересима и критеријумима који се тичу профита, већ преференцама планера које у обзир узимају локалне, регионалне и националне потребе; влада држи монопол над међународном трговином.

⁴² Станилов је аутор неколико поглавља и уредник књиге *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (Stanilov, 2007a), као и уредник публикације *Twenty Years of Transition: The Evolution of Urban Planning in Eastern Europe and the Former Soviet Union, 1989-2009* (Hirt and Stanilov, 2009), чија су тема урбане промене, политика урбаног развоја и изазови планирања у транзиционим земљама Централне и Источне Европе.

⁴³ Постсоцијалистички град - Специфични, привремен, тип прелазног/транзиционог града који карактерише адаптација наслеђеног социјалистичког урбаног окружења на нове политичке и економске услове политичких, економских и културних трансформација ка капитализму (Sýkora, 2009).

транзиције ка тржишно оријентисаној економији. У Табели 2. је дат преглед главних промена у постсоцијалистичким градовима.

Табела 1. Промене у постсоцијалистичким градовима Централне и Источне Европе (Stanilov, 2007a: 9)

Позитивне карактеристике	Негативне карактеристике
Урбани менаџмент • поновно успостављање права приватног власништва • поновно успостављање тржишта некретнина • децентрализација моћи • пораст предузетништва • већа улога партиципације јавности и НВО	• недостатак институционалне координације • недовољна финансијска средства • смањено пружање јавних услуга • слаба имплементација закона и прописа
Урбани обрасци • прекид са моноцентричним моделом • увођење разноликости у монофункционалне зоне • ревитализација градских четврти • обнова браунфилда • унапређење стандарда у грађењу	• хаотични обрасци развоја • ширење приградских зона • депопулација градских центара • смањење социјалног становања • напуштене индустријске зоне • талас нелегалне градње
Урбани утицај • пораст индивидуалног стандарда и избора • пораст стопе власништва станова • разноликост у тржишном избору • пораст личне мобилности	• пад стандарда у вишепородичном становању • губитак отворених простора • пад у пружању јавних услуга • приватизација јавног домена • повећана саобраћајна закрчења, загађеност ваздуха и бука • негативне последице претераног раста и ширења градова • друштвено раслојавање

Три главна правна и институционална фактора која су утицала на планирање након социјализма су: 1) Пренос државних ресурса у приватно власништво, праћен новим законима⁴⁴; 2) Институционална децентрализација (пренос планирања на локалне институције), такође праћено новим законима о локалним самоуправама; и 3) Низак приоритет правних реформи у вези са планирањем и

⁴⁴ За разлику од система са развијеним тржиштем у којима је већи део земљишта у приватном власништву, у социјалистичким градовима је однос јавног и приватног власништва обрнут и у њима је већина земљишта била у државном власништву. Тржиште захтева брзе трансакције земљиштем које могу да омогуће приватно власништво, одговарајуће институције и регулатива. Пошто је социјалистичка држава била једина која је имала права као власник земљишта, инвеститор и предузимач није било потребе за законом који би регулисао урбани развој којим би влада контролисала сопствене активности, као ни за законом по ком јавни и приватни интереси представљају конкуренцију једно другом. Урбани развој је контролисан кроз планове одобрене од стране планерских органа којима је управљала држава, а локални органи су били административна „рука“ централне власти, која је имала мало удела у питањима која се тичу локалног развоја (Stanilov, 2007b).

стога, заостајање на овом пољу. Узрок заостајања су озбиљни економски изазови из 1990-их који су имали предност над осталим темама као и слабо уважавање планирања од стране неолибералних влада. Због тога су нови закони углавном донесени тек у другој половини 1990-их. Из ових разлога је планирање у периоду транзиције слабо, пасивно и потчињено приватним интересима. Овом стању су такође допринели криза у планирању, као и нејасни обрасци приватног власништва земљишта. Локалне власти постају значајни актери у економском развоју и управљању градом, због децентрализације и институционалних промена. Процес имплементације планова зависи од способности локалних власти да управљају конфликтима око власништва имовине и приоритета за инвестирање⁴⁵ (Tsenkova, 2012).

У периоду транзиције, јавља се неусаглашеност правних аката, стална ажурирања закона их чине тешким за праћење (већина земаља Централне и Источне Европе је од 1990-их усвојила неколико ревизија закона), а неприлагођена, гломазна, али неорганизована бирократија из прошлости компликује имплементацију закона (Stanilov, 2007b). Прелаз одговорности са централне на локалну власт током транзиције може негативно да утиче на заштиту важних ресурса као што су природа, историјски и културни споменици, јер су локалне власти склоније попуштању пред притисцима приватних инвеститора заинтересованих да развијају ове области. Закони такође често дају предност приватним инвеститорима у односу на заштиту јавног добра. Нестабилна и лабава јавна политика приватизације јавног земљишта је омогућила корупцију на општинском нивоу у име економског напретка (Stanilov, 2007b).

У процесу мењања система урбанистичког планирања, земље централне и источне Европе нису имале модел који би пратиле. Утицај ЕУ на планирање у постсоцијалистичким земљама је извршен кроз *The European Spatial Development Perspective - ESDP*, главни али необавезујући документ ЕУ о просторном

⁴⁵ Локални надлежни органи су у почетној фази децентрализације имали ограничене капацитете и недовољно стручне кадрове, а нису имали ни финансијска средства јер су још увек зависили од државних буџета; осим тога, на смањење њиховог капацитета су утицале честе промене у законима, стандардима и нормама, као и недостатак институционалних капацитета за примену истих (Hirt and Stanilov, 2009; Tsenkova, 2012).

планирању⁴⁶. Станилов (2007b) сматра да је урбана димензија у овом документу недовољно јасна када су у питању препоруке, као и да је широког обима, односно не фокусира се на нека од најбитнијих питања у постсоцијалистичким градовима (саобраћај, браунфилди, ширење у предграђима...) У многим земљама је једна од главних слабости планирања у постсоцијализма немогућност планера да у све фазе планирања укључе јавност на смислен начин, што је била последица деценија планирања у социјалистичком систему⁴⁷. Планери су били обучени да одговоре на захтеве политичара изнад њих, и тако остали ненавикнути на посматрање јавности као једнаког учесника у процесу (Stanilov, 2007c). Изазов за планере је да се носе са конкурентским интересима који произилазе из демократизације процеса планирања која подразумева плуралитет власничких односа и развојних интереса (Tsenkova, 2008). Сличне резултате показује и извештај који су приредили Хирт и Станилов (2009), и који испитују друштвене промене у постсоцијалистичким земљама последњих 20 година, то како су оне утицале на градове и регионе, као и то како се урбанистичко планирање мењало како би одговорило на нове изазове. Извештај показује да у градовима Источне Европе постоји потреба за јачом и проактивнијом формом урбанистичког планирања, јаснијом институционалном и правном основом за планирање, као и за повећањем учешћа јавности у планирању.

Главна разлика социјалистичког у односу на западноевропски систем планирања на локалном нивоу је чињеница да је локални систем подређен државном систему. Пошто су државни органи били власници већине градског земљишта, држали су монопол над урбаним развојем, а приватни власник је имао право да гради ако је његов план усклађен са регулационим планом. Овај концепт је био тешко примењив и развој у приватном сектору је био редак у градовима. Таква ситуација је омогућавала да планови буду неуобичајено специфични (Hirt and Stanilov, 2009). Власт у постсоцијалистичким градовима углавном тежи неолибералном политичком дискурсу, али прагматична политика често значи

⁴⁶ Предприступни и структурни фондови су механизам кроз који ЕУ знатно утиче на јавну политику везану за урбани развој, иако је већина фондова намењена друштвеном и економском развоју и инфраструктури (*European Regional Development Fund – ERDF* покрива тему урбаног развоја у највећој мери у односу на друге фондове) (Stanilov, 2007b).

⁴⁷ Стресно окружење у ком су планери радили, доводило је до тога да су прибегавали познатим рутинским обрасцима понашања, без обзира на њихову релевантност за актуелну ситуацију.

мешање неолибералне идеологије са покушајима да се задржи социјални мир кроз очување неких социјалистичких прописа (Sýkora, 2009). Реформе тржишта нису униформне, постоје разлике у примени или одбијању реституције које су значајно утицале на услове у оквиру градског тржишта имовином. Инвестиције утичу на комерцијализацију и раст градских центара уз смањење стамбене функције, центрификацију⁴⁸, ревитализацију неких зона укључујући и браунфилде, комерцијалну и стамбену субурбанизацију, са највише промена у самим центрима и у предграђима (Sýkora, 2009)⁴⁹.

Табела 2. Поређење социјалистичког и постсоцијалистичког града (према: Tsenkova, 2011: 4)

Домен	Социјалистички град	Постсоцијалистички град
Национални урбани систем	-Централно планирање инвестиција и економског развоја -Стабилни пораст у нивоу урбанизације	-Тржишно оријентисано реструктурирање урбаних система, интеграција у глобалну економску хијерархију градова -Опадање популације у многим урбаним центрима
Економска транзиција; Простори производње/потрошње	-Централно планирање и контрола тржишта -Доминира производња, велики државни произвођачи лоцирани у градовима	-Дерегулација тржишта, <i>laissez faire</i> приступ економском развоју, растућа интернационална конкуренција, раст услужног сектора; неформалне економске активности, незапосленост -Пораст напуштених производних простора; нови простори за мала и средња приватна предузећа,

⁴⁸ Појам центрификација (енгл. *gentrification*) означава физичку, економску, друштвену и културну трансформацију неког подручја која резултује проширењем приватног власништва над јавним, пресељењем и често чак и маргинализацијом некадашњих, сиромашнијих становника, кроз увођење појединаца који деле слични животни стил. Центрификација има низ ефеката, од којих су они негативни су најштетнији по најсиромашније, размештена домаћинства и мале фирме (Tallon, 2010). Реч *Gentry* означава људе на добром друштвеном положају. Појам је први пут употребљен 1964. године у литератури урбане социологије Рут Глас (Ruth Glass) и односио се на промене у Лондону. Феномен се 1960-их појављује у САД и другим градовима Западне Европе. Појам центрификација често изједначава са урбаном обновом и појављује у планерским документима као део политике развоја. На пример Нил Смит (Neil Smith) сматра да је центрификација планирани процес инициран од стране градских управа, па чак и део званичне политике Европске Уније, и да је данас појава само преименована у урбану обнову (Lukić, 2011). Присталице центрификације сматрају да је то спонтан процес (на пример Andres Duany, у Lukić, 2011). Насупрот овом ставу, по Кенедију и Леонарду (Kennedy and Leonard, 2001) да би урбана обнова водила у центрификацију, она треба да има три карактеристике: пресељење матичног становништва, физичко унапређење простора и промену у карактеру суседства.

⁴⁹ Овим се завршава преглед литературе значајне за проучавање урбаног планирања у постсоцијалистичким градовима, у чијем је фокусу био истраживач Кирил Станилов (Kiril Stanilov) и публикације: *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (Stanilov, 2007a) и *Twenty Years of Transition: The Evolution of Urban Planning in Eastern Europe and the Former Soviet Union, 1989-2009* (Hirt and Stanilov, 2009).

		субурбанизација канцеларија и малопродаје
Друштвена транзиција; Стамбени простори	-Јача држава благостања, субвенције, умерен и контролисан урбани раст, релативно хомогена друштвена структура, егалитарна дистрибуција прихода -Обезбеђено релативно јединствено социјално становање, додељено од стране државних институција	-Смањење државе благостања, друштвено поларизована друштва, сиромаштво, маргинализација, опадање и старење популације, висока економска зависност -Поларизација у становању, висок степен власништва стабених јединица, центрификоване енклаве и проблематична стамбена подручја, неформално становање
Промене у управљању; Снабдевање услугама у градовима	-Доминација централне власти у доношењу одлука, мала аутономија, униформност, универзални приступ образовању и здравственој заштити, инвестиције у јавне сервисе	-Демократски изабрана, децентрализована структура, предузетнички приступ планирању -Приватизација градских сервиса, растућа неједнакост у обезбеђивању услуга
Улога урбанистичког планирања Управљање просторним променама	Уграђена у економски и политички систем „одозго-на-доле“ централног планирања, државна контрола инвестиција, ригидне планерске норме, координисано планирање становања, јавних сервиса и саобраћаја, национализовано градско земљиште.	-Прелаз на плуралистички и предузетнички приступ планирању, покушаји јавних консултација, развоја стратегија и компромиса -Тешкоће у одговарању на троструки конфликт: смену у имовинским правима, смањене ресурсе и развојне приоритете

С обзиром на то да их карактерише зависност од претходног пута (*path-dependant*), промене нису једнаке у свим постсоцијалистичким земљама, и зависе од низа локалних фактора⁵⁰. Систем урбанистичког планирања у транзицији ка тржишном систему и демократији не значи једноставно имитирање система Западних демократија, већ подразумева трансформацију, напор да се у новом економском окружењу реформишу старе планерске институције. Преносивост модела планирања и политика између земаља је ограничена (Masser 1992; Maier 1998) и произилази из разлика у нивоу богатства, стабилности, наслеђа, због чега је потребан приступ осетљив на контекст (*context-sensitive approach*) (Nedović-Budić, 2008). С обзиром на то да је фокус тезе на Србији, потребно је нагласити специфичности југословенског самоуправног социјализма, којим се наведене публикације и стручњаци у области урбанизма у постсоцијалистичким градовима до сада нису бавили. Југословенски самоуправни социјализам је представљао

⁵⁰ На пример, иако се урбанистичко законодавство земаља бивше Југославије у литератури често везује за такозвану источноевропску породицу законодавства (уз Русију, Чешку, Бугарску и остале источноевропске земље), Пајовић (2006) наводи да ова класификација није утемељена јер су на еволуцију законодавства на простору некадашње Југославије утицали римски и исламски концепти, као и карактеристичан урбани развој.

искорак у односу на остале социјалистичке земље (Uvalić, 2010a, 2010b; Латиновић, н.д.; Estrin, 1991; Sirc, 1991; Zukin, 1975). За разлику од осталих социјалистичких земаља, Југославија јесте имала децентрализован систем управљања и то након реформи из 1960-их, када је планирање прешло у надлежност република. Основна карактеристика система је „одоздо-на-горе“ приступ тражењу компромиса и консензуса у планирању заједничког интереса (Nedović-Budić, 2008). Општине су биле надлежне за планирање и имплементацију, имале су велику извршну моћ и поседовале су ресурсе. Планерски документи су припремани и на локалном и на републичком нивоу, али не и на савезном нивоу. Основни инструмент је био Генерални план који се обично доносио за период од 20 година и који је био подређен националним циљевима. Општине су имале низ мањих, регулационих планова који су одређивали правила употребе земљишта, волумен, функције и густине изграђености. Оба инструмента се и даље користе у региону. Искорак у односу на друге социјалистичке системе представљао је и покушај да се пронађу решења која ће бити демократска и економски ефикасна, а заснована на социјалистичким принципима расподеле (Латиновић, н.д.). Грађани су учествовали у одлучивању и управљању, без обзира на то што је систем био једнопартијски. СФР Југославија је имала дужу традицију реформи ка тржишној економији од других социјалистичких земаља које су почеле још 1950-их (на пример радикалне реформе у циљу преласка на капиталистичку привреду у периоду 1988-1990), као и специфичне међународне односе који су држави доносили одређене предности у односу на земље у региону (Uvalić, 2010a, 2010b). Сумирано, СФР Југославија је имала либералнији политички систем, као и виши животни стандард од других социјалистичких земаља. Ипак, комбинација два система у облику такозваног „тржишног социјализма“ је подразумевала само делимични прелазак на тржишну економију, уз нерешене проблеме типичне за социјалистички систем као што је опредељеност за државно уместо приватног власништва (Uvalić, 2010a, 2010b).

Урбанистичко законодавство периода 1945-1990. године карактерише урбани поредак заснован на друштвеној својини и федеративном уређењу (Пајовић, 2006). Значајне промене у државном и друштвено-економском уређењу земље су се догодиле након доношења Устава 1974. године. Политички систем у

СФРЈ је био једнопартијски, децентрализован, али ауторитаран. Коришћење градског земљишта је планирано кроз нетржишне механизме, координацију, компромис и контролу постављену и имплементирану од стране Владе. Контрола развоја кроз правне процедуре је била значајно развијенија него у другим социјалистичким земљама. Ипак, систем и пракса друштвено економског планирања су били у дубокој кризи због хипертрофираног и бирократизованог система друштвено самоуправног планирања (Nedović-Budić, 2008).

Са распадом СФРЈ 1990-их је политички систем у Савезној Републици Југославији, а затим и у Републици Србији и Црној Гори, био вишепартијски, уз покушаје демократизације и успостављања цивилног друштва. Долази до слома институција, централизације, као и до увођења приступа „одозго-на-доле“. Сви органи планирања на субнационалним нивоима губе претходну моћ и република преузима главну улогу у планирању (Nedović-Budić, 2008). Грађанско друштво ослабљено у ратовима и економском слому нема капацитет да учествује у управљању. Ниво партиципације је низак и она се дешава на крају процеса припреме плана у току јавног увида. Урбанистички закони из претходног периода су напуштени и донети су нови закони (Закон о грађевинском земљишту, 1995; Закон о локалној самоуправи, 1999⁵¹), који су допринели централизацији власти. У новим законима се државно власништво земљишта приказује као стратегија за очување јавног интереса. Теме у планирању 1990-их су следеће: непостојећи или нејасно конципиран јавни интерес, недостатак стручности у планирању и недостатак административних капацитета на локалном нивоу, недостатак регионалне управе и планирања, неадекватни и неефикасни механизми за имплементацију, преовладавања физичког планирања, недостатак партиципације и транспарентности, политичка нестабилност, манипулације и корупција (Vujošević and Nedović-Budić, 2006).

Напредак у демократизацији и децентрализација се у Републици Србији јављају 2000-их, али се настављају или јављају и проблеми као што су: капиталистичка акумулација без уважавања институција, ниска инвестирања због ризичног и нестабилног окружења, делимично успешна приватизација, корупција, висока незапосленост, повећан јаз у приходима, друштвено раслојавање и

⁵¹ Овај закон је предвидео централизацију у различитим областима (образовање, социјалне и здравствене услуге...) (Vujošević and Petrović, 2007).

незаштићени јавни интерес. Уводе се нови закони, али су нехармонизовани (злоупотреба и погрешна интерпретација). Закон о планирању и изградњи (2003) је представљао помак за изградњу јер је обавезао општине да праве планове и оцењен је као про-европски и демократски од стране међународних институција. Ипак, општинама је недостајао капацитет и воља да изврше промене (Krešić, 2011). Овај закон је критикован због одвраћања од интегралног планирања, окренутости физичком и запостављања комплекснијих тема (Nedović-Budić, 2008). Нови Закон о локалној самоуправи је усвојен 2002. године, чиме почиње децентрализација. Уведене су институције градоначелника (ког бирају грађани), општинског менаџера и градског архитекте како би управљање било ефикасније, друштвено одговорније и транспарентније. Закон о локалној самоуправи дао је правну моћ локалним управама (повећана улога у развојним програмима и стратегијама, укључујући у планове)⁵². Присутна је велика динамика у доношењу закона и они се доносе и мењају брзо и у кратком временском периоду. Иако ови закони теже да представљају прекид са континуитетом урбанистичког законодавства из претходног периода, они се у великој мери заснивају на ранијој традицији. Измене и допуне Закона о планирању и изградњи постепено олакшавају креирање планова и процедуру усвајања, смањују број неопходних корака за добијање дозволе за изградњу и омогућавају локалним самоуправама да лакше и брже испуне своје обавезе (Krešić, 2011).

Теоријски приступ о ком је дискутовано у овом поглављу се у истраживању користи за анализу и разумевање актуелних ограничења система, као последице наслеђених фактора идентификованих у урбаном развоју постсоцијалистичких земаља.

⁵² На локалном нивоу је основни документ стратешки план Просторни план општине, као и Општински стратешки план. Развојна стратегија општине и секторске политике представљају конкретизацију стратегија донесених на вишем нивоу. Осим тога, у надлежности локалних власти су урбанистички и регулациони планови.

2.5 Индустијско наслеђе: дефиниције, значај, активација и проблеми

Проблем запуштености објеката индустијског наслеђа у градовима данас, и значаја који ови простори имају, се везује за **теорије у вези перцепције простора, улоге историје, меморије и идентитета простора у формирању личног и колективног идентитета**. Овај теоријски оквир је значајан за истраживање јер објашњава везу између простора и индивидуа, из чега следи да је и питање његове употребе и активације такође питање које је релевантно за све кориснике простора и у које они требају бити. Овај аспект је такође значајан јер објашњава због чега су напуштени индустијски објекти данас у тако великој мери значајни за индивидуе и друштво у целини, и због чега су многи од ових објеката препознати као културно наслеђе.

Главни ауторитети у овој области су: Кевин Линч (Kevin Lynch, 1981, перцепција простора, присуство времена и историје у урбаном окружењу, слика града, коришћење људске перцепције физичке форме урбаног окружења као основе за добар урбани дизајн), Харолд Прошански (Harold Proshansky, 1978, 1982, 1983, енвајронментална психологија, утицај физичког окружења на индивидуе и њихов лични идентитет), Долорес Хејден (Dolores Hayden, 1995, значај историјског окружења), Дејвид Лоуентал (David Lowenthal, 1979, значај историјског окружења за лични и колективни идентитет и дух места), Тим Едensor (Tim Edensor, 2005, напуштени индустијски простори и меморија простора, значај напуштених индустијских простора) и Линеу Кастело (Lineu Castello, 2006, 2010, перцепција простора, значај меморије за простор, нарочито на браунфилдима).

Кроз личне ставове, осећања, идеје, меморију, вредности и приоритете у вези са физичким окружењем индивидуа разумева средину у којој живи. Физичко окружење игра улогу у изградњи и подршци личне слике времена. Како Линч наводи у књизи *What Time is this Place* у којој се бави доживљајем времена и тиме како он утиче на начин на који доживљавамо и мењамо физичко окружење (Lynch, 1972: 1): „пожељна слика је она која слави и велича садашњост, док прави везу са прошлошћу и будућношћу“.

Историја игра једнако значајну улогу у формирању идентитета простора, и самим тим, у формирању идентитета становника. Идентитет простора је нераскидиво повезан са индивидуалном и колективном меморијом (Hayden, 1995). Долорес Хејден (Hayden, 2000), историчар архитектуре и професор на Јејл Универзитету, пишући о културним пејзажима у Америци, наводи да културни пејзажи (укључујући и оне индустријске) говоре ко смо, далеко ефикасније него што већи део архитектуре или изложбе у музејима то могу. Лоуентал (Lowenthal, 1979), професор географије на Универзитетском колеџу у Лондону, тврди да је прошлост индивидуални и колективни конструкт, са заједничким вредностима и искуствима као значајним у оквиру културолошких група. Групни идентитет је блиско повезан са формом и историјом места, креирајући *дух места* (Lowenthal, 1979). Овакав приступ иде у прилог тези о значају културног наслеђа за лични идентитет. Меморија је важна приликом доживљаја простора, она је значајан део структуре простора и она га на неки начин дефинише (Castello, 2006, 2010).

Када су у питању теорије које се тичу перцепције, потребно је поменути теоријски концепт *идентитет места* (енгл. *place identity*). *Идентитет места* је неопходан за разумевање утицаја урбаног окружења на индивидуе и дефинисан је као под-структура личног идентитета која подразумева поимање физичког света у ком индивидуа живи (Proshansky et al., 1983: 59). Идентитет места се изједначава са појмом осећај, *дух места* (енгл. *sense of place*)⁵³ и то је „степен до ког нека особа може препознати или се сетити одређеног простора као различитог и посебног у односу на друге просторе – по томе што има јак, јасан, јединствен или бар другачији карактер“ (Lynch, 1981: 131). Научници који су се бавили овом тематиком након Линча, појам *дух места* изједначавају са карактером и атмосфером места (Jackson, 1994; Hayden, 1995). Оуф (Ouf, 2001) говори о креирању духа места у пројектима конзервације и у урбаном дизајну. Он скреће пажњу на значај аутентичности приликом урбаног дизајна због тога што она укључује и културна уверења и обичаје локалне заједнице.

Очување индустријског наслеђа је често повезано са јавним интересом. Како Михајлов (2009) наводи у чланку о социјалним мотивима и ефектима обнове објеката индустријског наслеђа, јавни интерес је тежња становништва да заштити

⁵³ Концепт *дух места* је коришћен у различитим дисциплинама и његово значење је било предмет дебата и критика.

постојећу слику места и одбрани идентитет окружења, јер процес усвајања слике траје у неким случајевима и више од једног века. Фабрички димњаци, као реликти некадашње индустрије, сада могу послужити као репери по којима се становништво оријентише и као својеврсно тежиште заједница. Из овога проистиче да је идентитет фабрике често тесно повезан са личним идентитетом.

Од значаја за ово истраживање је Тим Еденсор, професор на универзитету у Манчестеру. У књизи *Индустријске руине*, он скреће пажњу на везу између остатака индустрије, колективне меморије и специфичности простора и упозорава на њихово уништавање. Он наглашава улогу напуштених индустријских објеката у креирању алтернативног естетског искуства у све хомогенијим градовима. Он напуштене индустријске просторе види као места изненађења и контакта с прошлошћу, који стоје у контрасту са превише регулисаним и дизајнираним градским просторима. Сама природа напуштених индустријских локација, недостатак одређеног значења и функције, помућене границе између прошлости и садашњости, као и интимна веза с меморијом места, јесу оно што их чини тако занимљивим и значајним чак и у стању оронутости у каквом се већина данас налази (Edensor, 2005).

Интересовање за индустријско наслеђе почиње након Другог светског рата, и посебно након масовних уништавања наслеђа и услед престанка рада фабрика и напуштања индустријских простора⁵⁴. 1967. године је основан *Ironbridge Gorge Museum Trust* у округу Шропшајер (*Shropshire*), у Великој Британији, који обухвата неколико десетина локација од историјског значаја, 10 музеја и сачуване остатке фабрика, инфраструктуре и насеља. У Ајронбриџу (*Ironbridge*) је 1973. године одржана Прва међународна конференција индустријске археологије (*First International Conference for the Conservation of the Industrial Heritage*)⁵⁵. Први

⁵⁴ Деиндустријализација је у развијеним земљама почела да се дешава 1970-их и 1980-их. Подразумева смањење значаја индустрије када су у питању производња и запосленост и означава нагло реструктурирање у економији. Последица је напредак у технологији, који је омогућио производњу добара од стране мањег броја радника него у прошлости, али и премештања фабрика из урбаних подручја на периферију или у земље у развоју. Ови трендови су у градским зонама индустријских градова резултирали напуштањем објеката и земљишта, загађењем, незапосленошћу и социјалним проблемима. Један део напуштених индустријских објеката чине објекти који имају културни значај и представљају културно, односно индустријско наслеђе.

⁵⁵ Индустријска археологија је студија материјалне културе индустријске прошлости и бави се испитивањем, снимањем и некад заштитом споменика индустријске културе.

споменик индустријске културе који се нашао на УНЕСКО-вој листи светске баштине је рудник соли у Пољској (*Wieliczka and Bochnia Royal Salt Mines*) и то 1978. године.

Почетком 1980-их индустријско наслеђе почиње да се јавља у међународним документима и повељама. Средњорочни план Савета Европе 1981-1986 (*1981-1986 Medium Term Plan of the Council of Europe*) помиње као један од циљева заштиту и унапређење индустријског наслеђа. Одбор за урбанистичку политику и архитектонско наслеђе (*Steering Committee for Urban Policies and the Architectural Heritage*) је у периоду 1983-1985. године урадио две студије чији је циљ био да дају преглед ситуације у Европи у вези са заштитом индустријског наслеђа, бројем индустријских споменика културе и применом адаптивне пренамене. У препоруци о европским индустријским градовима (Council of Europe, 1987) се наводи да недостаци индустријских градова и региона треба да се кроз поновну употребу претворе у предности; да богатство историјског и архитектонског наслеђа индустријских градова и региона треба да буде рехабилитовано тако да представља потенцијал за будући развој; као и да политика обнове индустријских градова треба где год је то могуће да буде заснована на промени функције и ревитализацији постојећих објеката. Оно што је посебно значајно за предмет којим се ова теза бави, је да је још тада препознато да у овом процесу треба унапредити сарадњу између јавног, приватног и волонтерског сектора, као и да треба подржати укљученост локалне заједнице и осталих интересних група у процес обнове.

Савет Европе усваја 1990. године Препоруку о заштити и конзервацији индустријског, техничког и грађевинског наслеђа у Европи (*Recommendation no. R (90) 20 of the Committee of Ministers to member states on the protection and conservation of the industrial, technical and civil engineering heritage in Europe*, Council of Europe, 1990) у којој се наводи да је техничка, индустријска и градитељска баштина интегрални део историјског наслеђа Европе, да има техничку, културну и друштвену вредност, и да јој треба обезбедити заштиту. Владама земаља чланица препоручује да заштите ово наслеђе правном заштитом и мерама конзервације, да промовишу знање о наслеђу и потребу за његовим унапређењем (Council of Europe, 1990).

У ТИССИН повељи из 2003. године индустријско наслеђе је дефинисано као остаци индустријске културе од историјске, технолошке, друштвене, научне и архитектонске вредности. Оно обухвата индустријске објекте, руднике, инфраструктуру, машине, као и нематеријално наслеђе (ТИССИН, 2003). Да би се неки објекат или артефакт категорисали као индустријско наслеђе, потребно је да поседују вредност као значајни остатак индустрије који је обележио неки простор или друштво у одређеном периоду, било у архитектонском, друштвеном, технолошком или историјском смислу.

Када су у питању организације чији је рад од значаја за проучавање, заштиту и промоцију индустријског наслеђа, значајан је Међународни одбор за заштиту индустријског наслеђа (*The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage - TИССИН*). Ова организација је специјални саветник ИКОМОС-а за индустријско наслеђе од 2000. године и врши процену индустријских локација за УНЕСКО-ву листу светског наслеђа.

Друга значајна организација је ЕРИХ, непрофитна мрежа најважнијих локација индустријског наслеђа у Европи (1.000 локација у 43 европске земље) регистрована 2008. године. Три локације из Србије су чланови: Сењски рудник, Шарганска железница и Музеј науке и технике. Циљ ове организације је да допринесе истраживању индустријског периода и презентује знање широј јавности, као и да промовише заштиту споменика индустријске културе⁵⁶.

Разумевање вредности индустријског наслеђа је процес који пролази кроз различите фазе – од одбијања до прихватања⁵⁷. Хилари Оранџ, истраживач индустријског наслеђа са *University College London*, тврди да фаза напуштености објекта представља прелазни период кроз који јавност почиње да прихвата узнемиравајућу прошлост, односно негативне емоције везане за индустрију и њено пропадање. У току ове фазе напуштености, јављају се постепено прихватање и заборав, а креирају се приче о новом значењу и значају ових објеката, па они од

⁵⁶ Остале организације од значаја за индустријско наслеђе су: Асоцијација за индустријску археологију (*Association for Industrial Archaeology – AIA*) из Велике Британије, Истраживачки центар за индустријско наслеђе (*Research Centre on Industrial Heritage – VCPD*) при Чешком техничком универзитету у Прагу, као и Међународни центар за документацију и истраживање о индустријском наслеђу и туризму у Пољској.

⁵⁷ Сторм (Storm, 2011) наводи да: „Прогласити нешто за културно наслеђе значи уздићи га и дати му вредност... процес чувања успомена је посао помирења, интеграција комплексних аспеката прошлости у савремено доба, чија је последица да се прошлост мора до одређене мере разоружати и учинити безопасном.“

непожељних места постају симболи поноса (Orange, 2008). Некада опасна места данас изазивају узбуђење и дају простору атмосфери авантуре, а пренамена би могла бити израз помирења са прошлошћу⁵⁸. Седлмаур (у Stelbiene, 2011: 71) описује страхопоштовање које производи лепота ружноће индустријског града описујући је као „ружноћу која вам одузима дах“⁵⁹. Управо ово је оно што се претвара у предност приликом активације објекта.

Без обзира на поједине критички настројене ставове према очувању индустријског наслеђа, велики је број случајева који доказују да је задржавање и очување индустријског наслеђа у градовима значајно и да даје позитивне резултате. Вредност индустријског наслеђа данас се може посматрати на неколико нивоа.

У историјском погледу, индустријско наслеђе представља значајан остатак и производ индустријске револуције, периода у историји човечанства који је у целој Европи значио модернизацију и улазак у савремено доба и који је обележио друштво и његов развој. Развој индустрије је утицао на просперитет и раст градова⁶⁰.

У технолошком погледу, индустријско наслеђе је значајно због проналаска и примене нових начина производње и нових машина који су карактерисали индустријску револуцију. Многа од ових постројења и машина су и данас сачувана и кроз њих се може пратити развој науке и технологије у историји. Поред тога, индустрија је утицала и на развој инфраструктуре, те је њен развој пратио и развој транспортних система као што су путеви, железница, речни саобраћај и изградња канала.

⁵⁸ Како наводи Сторм (Storm, 2011): „Одређена места, као што су нуклеарне електране, су такође опасна... Присуство материјалног ризика захтева знатну цену за осигуравање и ремедијацију амбијента, али и покреће узбуђење и даје месту атмосферу авантуре, која заједно са перцепцијом патине и носталгије лежи у основама горепоменутог „туризма рђе“. Да ли пренамена у туристичку дестинацију може бити израз помирења са прошлошћу?“

⁵⁹ Стелбиен (Stelbiene, 2011) наводи да је лепота ружног нешто необично што узрокује „интелектуалну несигурност“ и што не можемо да растумачимо.

⁶⁰ Развој индустрије је доносио значајан економски напредак областима у којима је она смештена, те тако био извор прихода не само власницима, већ и локалном становништву, што је доводило до прилива новца у одређена подручја. Поред самих фабрика, развој индустрије је повукао и изградњу стамбених објеката, грађених за потребе радника, као и јавних установа као што су школе, јавна купатила и болнице, део тога као резултат жеље индустријалаца да обезбеде радницима боље услове живота и рада.

Архитектонски значај индустријског наслеђа се огледа у креирању типичне архитектуре и примени нових, иновативних конструктивних система и материјала. Многе од ових зграда су значајне због своје архитектуре и представљају важне репере који доприносе урбаном идентитету. Напуштени индустријски простори су места изненађења и контакта са прошлошћу која стоје у супротности са регулисаним и дизајнираним урбаним просторима модерних градова у којима доминирају комерцијални утицаји. Еденсор (Edensor, 2005) пише о алтернативној естетици индустријских рушевина. Сама природа напуштених индустријских локација, недостатак специфичног значења и функције, нејасне границе између прошлости и садашњости и интиман однос са меморијом места, оно су што их чини тако важним (Edensor, 2005).

Значај индустријског наслеђа за друштво, везује се за његову улогу у формирању идентитета локалне заједнице и самог места, као и на пружање осећаја поноса локалном становништву. У времену глобализације људи имају жељу да осећају припадање заједници и простору и наслеђе може имати важну улогу у овом процесу. Индустријско наслеђе може побољшати резултате обнове браунфилда и пружити осећај власништва и припадања простору, те на тај начин допринети локалној заједници (English Partnerships, 2006). Поред тога, индустријско наслеђе има друштвену вредност као меморија о животу обичних људи – фабрике су биле свакодневно окружење за генерације радника и пример напретка и поноса за локалну заједницу (TICCIH, 2003). Професор Лоуентал са Универзитета Колеџа у Лондону, пише о потреби заједница да очувају индустријску прошлост кроз очување не само фабрика, већ и читавих градова у којима је живела радничка класа. Оснивач првог америчког парка урбане историје, Лоуела у Масачусетсу (*Lowell, Massachusetts*) наводи да идентитет многих заједница лежи управо у индустријској прошлости града. Заједничко градско наслеђе је за његове становнике потврда прошлости (Lowenthal, 1985)⁶¹.

Објекте индустријског наслеђа је потребно укључити и у савремени живот града. Урбани развој подразумева поштовање културе свих група и није могућ без

⁶¹ Када је у питању културни и друштвени значај индустријског наслеђа, он се у Србији на пример, огледа у чињеници да су велики део објеката градили градитељи из различитих европских земаља који су почетком XX века долазили у Србију како би учествовали у грађењу, због чега се индустријско наслеђе Србије може посматрати и као материјално сведочанство културне разноврсности ове средине.

богатог урбаног и културног наслеђа (Pušić, 2004). Наслеђе може допринети креирању места у ком људи желе да раде и у које желе да инвестирају. У извештају организације Енглеско наслеђе (English Heritage, 2009) се наводи да је историјско окружење важан фактор који делује као катализатор за обнову и привлачење инвестиција, и који притом помаже креирању заједница са јаким осећајем локалног идентитета (English Heritage, 2009). Наслеђе може бити фокус унапређења и заштите културних вредности као што су традиционални занати, продукти и архитектура, а туризам заснован на наслеђу креира запослење и повећане приходе. Историјско окружење, архитектура, а у новије време и индустријска прошлост, привлаче све више туриста. Индустријско наслеђе би могло представљати значајан потенцијал у развоју туризма, и то кроз одрживе стратегије које не копирају уобичајене обрасце масовног туризма⁶². Како Фриц Шуп, немачки архитекта познат по изградњи фабрика и електрана⁶³ (Schupp у Културкламер, 2008: 36) наводи:

„Треба да признамо да индустрија... ..више не представља иритирајући део пејзажа наших градова и села, већ симбол рада, споменик града који би сваки грађанин требало да покаже странцу са истом количином поноса с којом показује друге јавне зграде“.

Развој туризма на остацима индустрије, осим отварања музеја, подразумева укључивање у руте и програме који повезују индустријске споменике Европе, као што су Дани европске баштине, Европски путеви културе и Европска рута индустријског наслеђа – ERIH. Туризам доприноси отварању нових радних места, повећању прихода и инвестиција, као и унапређењу окружења⁶⁴.

Осим тога, поновна употреба индустријских локација значајна је за одрживо коришћење земљишта и може се довести у везу са одрживим развојем и имати

⁶² Светска туристичка организација Уједињених Нација (UNWTO), Светски савет за путовање и туризам (WTTC) и организација *Earth Council*, су 1995. године усвојили Агенду 21 за туристичку привреду. Циљ ове агенде је развој туризма заснованог на принципима одрживог развоја:

„Одрживи туризам је сваки вид туризма који доприноси заштити животне средине, друштвеног и привредног јединства и унапређивању природних, створених и културних вредности на трајној основи“ (UNWTO, WTCC, *Earth Council*, 1995).

⁶³ Између осталог, учествовао је у изградњи индустријског комплекса *Zollverein Coal Mine*, који је данас на УНЕСКО-вој листи светског наслеђа.

⁶⁴ Индустријски туризам, као и сваки други тип туризма, нарочито онај који се базира на наслеђу, може бити елитистички јер је намењен углавном средњој и вишој класи. Негативан утицај на економију се односи на подстицање ниско плаћених сезонских послова, без могућности за креирање већих добита, као и на скретање пажње са постојећих ресурса. Због тога је важно планирати развој туризма у смеру који обезбеђује укљученост локалне заједнице и има бенефите за њу.

позитиван ефекат на животну средину. Ако се узме у обзир да више од половине светске и 70% европске популације данас живи у градовима, а да су градови највећи загађивачи и потрошачи ресурса, јасно је да је штедљиво коришћење земљишта у градовима, као вредног и ограниченог ресурса, важан фактор у тежњи ка постизању одрживог развоја.

Први примери увођења нових намена у напуштене индустријске објекте у свету су се почели јављати 1970-их година. Најчешће нове функције су: комерцијалне функције и канцеларијски простор; пренамена у стамбени простор; коришћење за културу и уметност; и пренамена у музеј⁶⁵. Активација напуштених индустријских простора се често доводи у везу са идентитетом града и урбаном обновом. У великом делу литературе која се тиче обнове доминира културна перспектива у односу према планирању у вези са индустријским наслеђем. Аутори као што су Еванс (Evans, 2001), Ландри (Landry, 2001), Бјанћини и Паркинсон (Bianchini and Parkinson, 1993) се фокусирају на то како адаптација и пренамена индустријских објеката могу довести до унапређења простора, што даље има синергички ефекат на промоцију простора, изградњу имиџа и економски раст. Често се говори и о томе како је сваком простору потребно да има своју посебност коју ће промовисати како би се постигла економска, културна и друштвена добит. Креирање и унапређење идентитета градова помаже издвајању у односу на остале градове. Ово је нарочито значајно за просторе који су доживели опадање индустрије, те су приморани да креирају нове опције за развој.

Значај културе за политике развоја је све већи⁶⁶. Низ примера данас указује на индустријско наслеђе и културу као катализаторе урбане обнове (концепт „обнова коју води култура“, енгл. *culture-led regeneration*). Култура се често сматра за магичну замену за нестале фабрике и магацине, као инструмент који ће креирати нову слику урбане средине чинећи град привлачнијим за капитал и за професионалце (Hall, 2000). Аутори као што су Флорида (Florida, 2002, 2005),

⁶⁵ Пренамена објеката у музеј, једна је од најчешћих опција активације напуштених индустријских објеката и углавном се примењује за најзначајније објекте индустријског наслеђа. На пример, истраживање пост-рударских региона у Централној Европи (Marot and Cernic Mali, 2012) је показало да су музеји и рудници отворени за јавност најчешћа употреба техничког наслеђа.

⁶⁶ 1980-их година су се појавили први примери културних стратегија градова (Лондон, Шефилд, Манчестер, Ливерпул), које су сигнализирале растућу свест о економској вредности културе, као и њене потенцијалне ефекте на обнову.

Ландри (Landry, 2005) и Бјанћини и Паркинсон (у: Council of Europe, 1995, Bianchini and Parkinson, 1993) се фокусирају на позитивне ефекте употребе креативности у урбаном развоју.

Оспоравање значаја и проблеми заштите индустријског наслеђа.

Насупрот ставу да индустријске објекте треба сачувати као значајне историјске споменике, неретко се дешава да они буду уништавани. Док многи градови чувају индустријске објекте и свој напредак приписују индустрији, на супротној страни се јавља став да његово очување представља памћење индустријске прошлости као деградирајуће фазе у људској историји⁶⁷. Неки стручњаци оспоравају и критички су настројени према самом концепту наслеђа (Lowenthal у Seely et al., 2006). У постмодерном времену се јавља контроверза о томе да ли је валидно да историјско окружење и меморија имају главну улогу у постављању туристичке и културне понуде града (Hannigan, 1998, Marques, 1995, у Castello, 2006). Ово значи да, у име финансирања конзервације простора, меморија и новац налазе заједнички интерес у туристичкој економији – градским музејима, театрима и кафеима (Zukin, 2002), из чега следи чињеница да они који креирају места почињу да укључују заштиту наслеђа у своје циљеве, и то некад чине по цену да поново креирају и измишљају традиционалне просторе као „изфантазиране просторе забаве“ (Castello, 2006: 64).

Пренамена индустријских простора често постаје мода (Stelbiene, 2011). Актуелни тренд коришћења индустријских локација би могао бити опасан јер би оне ускоро могле изаћи из моде (Еберт, у Stelbiene, 2011). Предузетници често користе појам *индустријски* у промоцији локације, чак и када на градилишту нема преосталих трагова индустрије. У стратегијама урбане обнове се наслеђе све чешће користи као покретач обнове, као алат за привлачење инвестиција, па и самих људи да у неком подручју живе, и то чак и онда кад од самог историјског окружења остану само пуки наговештаји. Ада Луиз Хакстејбл, критичар архитектуре, у књизи о илузији у архитектури (Huxtable, 1997), говори о употреби

⁶⁷ У књизи Професора Дејвида Лоуентала са *University College London*, о улози прошлости и наслеђа у обликовању садашњости се наводи: „Прљавштина, бука, лоши мириси, тежак физички рад и други облици експлоатације повезани са овом врстом простора чине њихово очување комичним. Сачувати стари млин? Па он је убио мог оца. Ко би желео да га сачува?“ (Вогел у Lowenthal, 1985: 403).

историје (праве или измишљене), као маркетиншког алата. Ана Сторм у својој докторској дисертацији на тему индустријског наслеђа, показује како индустријска локација од напуштене локације постаје „арена за визије будућности локалне заједнице“, али и како се претвара у робу у процесу центрификације (Storm, 2008: 4). Пејзаж индустријске прошлости често постаје место спектакла и потрошње.

Како се наводи у извештају са Семинара о индустријском наслеђу у организацији REVIT-а⁶⁸ (REVIT, 2006), главни аргументи против очувања индустријског наслеђа везују се за лош утицај на заједницу као резултат опседнутости очувањем и прошлошћу, или за нарушавање локалног идентитета кроз претерану промоцију туризма заснованог на наслеђу. У истом извештају се даље наводи могућ негативни утицај очувања индустријског наслеђа на одрживост, због загађења као последице некадашње индустрије, високих трошкова деконтаминације или спречавања напретка кроз примену новог, одрживог грађења. Критика у погледу туризма тиче се тога да је туризам који се базира на наслеђу елитистички, јер привлачи углавном средњу или вишу класу, као и да ретко постиже довољну надокнаду прихода, који притом не иду увек локалној заједници. Негативан утицај на економију се односи на подстицање ниско плаћених сезонских послова, без могућности за креирање већих добити, као и на скретање пажње са постојећих ресурса (на пример, наводи се пропуштена могућност експлоатације угља као резултат заштите наслеђа) (REVIT, 2006).

Као последица непризнавања вредности индустријског наслеђа, неретко је случај да се значај индустријског наслеђа негира или просто занемарује. Тако на пример, у извештају британске Комисије за архитектуру и грађену средину (CABE) из 2003. године, свако неискоришћено земљиште, па и индустријско, се представља као проблематично. Како наводи Еденсор (Edensor, 2005), позива се на трансформације ових „антисоцијалних и ружних подручја криминала“ и то без икаквог освртања на активности које се тренутно одвијају у овим просторима и уважавања њиховог значаја за локалну заједницу.

⁶⁸ REVIT (*Revitalising Industrial Sites*) је пројекат који је трајао 2003-2007. године и бавио се проучавањем примера добре праксе и креирањем алата на пољу обнове индустријских локација у Европи (www.revital-nweurope.org).

Када су у питању домаћи извори, могуће је наићи на став да су некадашње индустријске локације непожељне у градовима. Борислав Стојков (Стојков, 2007) пише о негативном утицају ових простора на окружење у еколошком, естетском и друштвеном погледу. Он наводи да напуштене индустријске локације имају негативан еколошки ефекат и нарушавају слику града. Оне су извор проблема као што су криминал, проституција и наркоманија, извор могућих зараза, као и лошег психолошког дејства на грађане (Стојков, 2007). Индустријске локације се помињу и у контексту угрожавања локалног идентитета, без освртања на могући значај који имају у меморији становништва.

Како објашњава Еденсор (Edensor, 2005), под утицајем капитала се јавља потреба да сав простор буде максимално искоришћен и да се од неупотребљеног претвори у продуктиван. У периоду кад је локална економија у депресији, индустријски остаци остају у стању између напуштености и потенцијалне обнове. Ако се пође од тога да неки простор мора да има функцију и буде продуктиван, напуштени објекти се могу тумачити као места на којима се ништа не дешава и на којима ништа не постоји, па као таква имају потенцијал да делују узнемирујуће. У таквој ситуацији, напуштеност се чита као ожиљак у градском пејзажу, што објашњава појаву неких од наведених аргумената против очувања индустријског наслеђа.

Без обзира на поједине успешне пројекте, потребан је и критички поглед на употребу уметности и културе у урбаној обнови. Креатори политика теже да на принципима креативног града идентификују специфичности простора које би тај простор промовисале и тако му дале економску вредност. У пракси примена ове стратегије доводи до привилеговања одређених активности и приступа култури и уметности оријентисаних на потрошњу и конзумацију. Инструментализација културе у политикама развоја често стоји у супротности свакодневной култури и размени, неелитистичкој култури и продукцији заједнице или радничке класе, а често пре има економске него културне, и нарочито социјалне циљеве. Велики пројекти урбане обнове не успевају да обезбеде просторе културе за свакодневно коришћење од стране локалне заједнице и тако занемарују потребе оних који су њихови најдиректнији корисници. Брезник (2007) упозорава да употреба културе у стратегијама урбане обнове интензивира економске и друштвене тензије, да не

може да их реши већ само да их прикрије. У таквом систему, урбана обнова је игра коју води новац, док је култура у другом плану и служи као инструмент (Breznik, 2007). Како показују бројни примери из међународне праксе, унапређења окружења и објеката од стране грађана и кретивног сектора привлаче инвеститоре. Када ови процеси резултују центрификацијом, то је у супротности са самом идеологијом и првобитним намерама (Pruijt, 2003). Међутим, центрификација је блиско повезана са урбаном обновом и активацијом напуштених индустријских простора⁶⁹.

Широм Европе, култура је током последњих деценија све више препозната као економски ресурс, а наслеђе и историјско окружење представљају важан фактор за привлачење инвестиција. Наслеђе уопште, па и оно индустријско, је у протеклим деценијама постало не само основ за промовисање сећања на индустријску прошлост, већ и маркетиншки алат у урбаној обнови, коришћен за успешнију продају обновљених простора. Развој вођен од стране тржишта често представља претњу за јавне просторе и за наслеђе (поставља се питање да ли ће они бити адекватно искоришћени и да ли ће нова функција допринети очувању наслеђа и бити релевантна за интересе грађана).

Кључно питање које се поставља је како се носити са заштитом наслеђа када су градови под тако великим утицајем и у толикој мери зависни од тржишта. Недостатак веће укључености јавног сектора често резултује недостатком некомерцијалних и јавних простора у граду, и то се добро може пратити на примеру Велике Британије⁷⁰. Веома често, заштићени индустријски објекти се чувају у одређеној мери само да би се задовољила правила која се морају

⁶⁹ Како Талон наводи (Tallon, 2010): „Једна опасност код преклапања обнове и центрификације је производња веома безизражајних пројеката, који се састоје од младих професионалаца без деце, смештених у генеричким зградама без душе. Ово је можда у супротности са реториком политика, али у Великој Британији се током прошле деценије ова врста пројеката дешавала пречесто“.

⁷⁰ Као прва индустријска земља, Велика Британија има велики број индустријских локација, које се данас налазе управо у центрима градова, нарочито у градовима смештеним у срцу некадашње индустријске револуције. Сада се дешава да су читави делови градских центара у власништву приватног сектора и на њима бивају изграђени нови пројекти базирани готово искључиво на становима високе вредности и канцеларијама за велике фирме, често смештеним управо у преуређеним фабрикама. Простори који настају на овакав начин се од стране критичара описују као угрожавајући за демократску контролу простора, локални контекст и активности, а једна од главних последица је и недостатак јавних простора (Chatterton and Hodkinson, 2007a, 2007b; Naughton, 2009).

поштовати када се ради о наслеђу⁷¹. Индустијско наслеђе се користи као катализатор за промовисање простора и за стварање његовог имиџа, а продаја простора је лакша ако постоји привид историјског континуитета (Smales, 1994).

Наслеђе је важно у привлачењу инвестиција, али комерцијални приступ његовој обнови истовремено може бити и угрожавајући фактор који доводи до тога да је оно само маркетиншки алат у промоцији одређене слике простора и у његовој продаји. Чини се да је потребан другачији приступ активацији напуштених објеката, нарочито ако се жели сачувати културно наслеђе. Постоји потреба за интегративним, целовитим приступом развоју, који се може наћи у пројектима мање размере, који су иновативни, који узимају у обзир потребе локалне заједнице и који људима омогућују да уређују простор према својим потребама. Овакви пројекти би могли да играју већу улогу у урбаној обнови и управљању наслеђем и они су тема наредног поглавља.

Концепт који повезује традиционалне приступе заштити са неформалним приступима је интегративна конзервација. Она претпоставља мирење конзерваторских захтева и циљева урбанистичког планирања, као и учешће становника у процесима одлучивања (Јукилето, 2004: 11). У Европској повељи архитектонског наслеђа (European Charter of the Architectural Heritage, Council of Europe, 1975, члан 7, у Јукилето, 2004) се наводи следеће: „Интегративна конзервација остварује се применом осетљивих техника рестаурације и исправним избором одговарајућих намена. Срца градова и понекад села су током историје препуштана пропадању... ..Њих је потребно рестаурирати у духу социјалне правде и то не би требало да буде узрок одласка сиромашнијих становника“⁷². У повељи се такође наводи да је успех оваквих иницијатива могућ једино ако се грађани информишу и ако учествују у доношењу одлука. Концепти изнети у повељи у вези са конзервацијом су посебно значајни за тезу јер указују на значај избора одговарајућих намена за објекте наслеђа и повезује рестаурацију са концептом социјалне правде.

⁷¹ Тако на пример, очување и заштита некадашње зграде често значе само задржавање фасаде објекта и замену свега осталог у складу са регулативом која се усмерава само на заштиту фасада.

⁷² Ова повеља подржава тежњу да се локално становништво задржи на локацији чак и након обнове.

Теоријски приступ о ком се дискутовало у овом поглављу се у истраживању користи за објашњавање везе између простора и индивидуа. Добијени подаци објашњавају због чега су напуштени индустријски објекти данас мери значајни и због чега су препознати као културно наслеђе.

2.6 Иновативни приступи активацији напуштених индустријских објеката – улога и значај иницијатива цивилног и креативног сектора

У овом поглављу се дискутује о иновативним приступима активацији напуштених индустријских објеката, на којима је тежиште истраживања. Иновативне активности – било са институционалног или са становишта заједнице, се заснивају на новим перспективама проблема и подразумевају иновативне „скокове“ ван постојећих пракси⁷³. Због тога иновација долази уз много препрека и наилази на жесток отпор (European Commission, 1995). Пошто подразумевају новине у односу на постојећу праксу, иновације често морају да превазиђу иницијални институционални или друштвени отпор током фазе примене (Morley et al., 1980: 9).

За разлику од економских иновација, у којима се успех дефинише и мери кроз продају и профит, други типови иновације, као што је друштвена, привлаче мање пажње и финансирања (Hochgerner, 2011: 2). Ипак, иновација је пре свега друштвени феномен. Кроз иновацију, индивидуе и друштва изражавају своју креативност, потребе и жеље (European Commission, 1995). Иновација може да афирмише и убрза постојеће друштвене услове и трендове или се супротстави актуелном развоју и промени устаљени ток догађаја (Hochgerner, 2011: 1).

Појам *друштвена иновација* се појавио 1960-их година (Hochgerner, 2011). Друштвена иновација се односи на нове стратегије, концепте, идеје и

⁷³ Иновација у најширем смислу, представља имплементацију нових или значајно унапређених добара и услуга, процеса и метода (OECD statistical glossary, stats.oecd.org/glossary). Концепт иновација је у првој половини 20. века описао Јозеф Шумпетер (Joseph Schumpeter, 1911, 1942, 2006). У наредним деценијама је процес иновације привлачио све већу пажњу, пре свега у економији. Крајем 20. века, иновација постаје циљ у многим компанијама и смерница за политику у високо развијеним земљама. Укратко, иновација је: обнова и проширење асортимана производа и услуга и повезаног тржишта; успостављање нових метода производње, снабдевања и дистрибуције, увођење промена у управљању, организацији рада и радним условима и вештинама радне снаге (European Commission, 1995).

организације које задовољавају друштвене потребе свих врста, које јачају цивилно друштво и могу се тицати развоја заједнице, услова рада, образовања и здравља. Друштвене иновације су нови концепти и мере за решавање друштвених изазова који су прихваћени и коришћени од стране друштвених група којих се тичу (ZSI, 2008, у Hochgerner, 2011). Данас постоји низ програма и институција које се баве иновацијом и повећава се њихов број, као и интересовање за друштвену иновацију⁷⁴.

Веза између иновације и урбанистичког планирања. Појам урбана иновација се односи на иновације које су градови применили како би управљали својим растом. Традиционално урбанистичко планирање је укључивало само стручњаке (рационалан приступ планирању), док се од 1980-их планирање мења, укључује различите актере и постаје отвореније и комуникативније. Иновације у управи на локалном нивоу се могу класификовати на три начина у односу на локални ниво као полазну тачку: одоздо (*below*), одгоре (*above*, од стране централне управе) и изнутра⁷⁵ (*within*, од стране локалне управе) (Martinotti, 1997: 35-37). Иновација одоздо је нарочито значајна за ово истраживање и повезана је са спонтаним самониклим покретима као што су самоорганизовани урбани покрети који промовишу на пример, еколошка питања или теме везане за наслеђе. Самоорганизоване групе и невладине организације су богат извор иновација, посебно у откривању нових начина коришћења некадашњих индустријских локација.

Иновација је увек везана за контекст у ком се јавља. Оно што је иновативно за један град може бити већ познато у другом, али оставља могућност за учење и трагање за најбољим праксама. Савремена дискусија о креативним градовима и креативној класи наглашава урбану иновацију као стуб успеха у глобалној

⁷⁴ Неки од најпознатијих у Европи су: SINGOCOM (пројекат Европске Комисије), *The Social Innovation Europe* иницијатива (финансира Европска Комисија), Европски Социјални Фонд (*European Social Fund – ESF*, Европска Комисија), *Institute for Social Inventions*, London, *Foundation of the Zentrum fur Soziale Innovation, Vienna* (ZSI, 1990), *Foundation of Soziale Innovation GmbH, Dortmund* (1994), *The Young Foundation, London* (2005), *Netherlands Centre for Social Innovation* (2006).

⁷⁵ Општинске управе су истовремено иноватори (кроз прилагођавање свог рада и услуга и тренутним и будућим потребама) и подршка иновацији (на пример, кроз инфраструктуру коју обезбеђују, кроз строгу урбану политику која захтева нова, иновативна решења, или кроз тендере за набавку који фаворизују нове приступе дизајну производа). Осим што обезбеђују критичну масу тржишта, потрошача и послова, и тако подржавају технолошку иновацију и иновацију засновану на тржишту, градови су и лидери јавне и друштвене иновације.

конкуренцији између градова. Уметност и креативне индустрије доприносе увођењу иновација у градовима и чине их посебним (Landry, 2000).

Креативни и цивилни сектор заједно могу имати различите улоге: истраживачке, повезивање са организацијама које су иницирале сличне активности, улога иницијатора активности, улога „чуvara“ који реагује, критикује и упозорава на проблеме који се у процесу јављају. Креативни сектор може играти значајну улогу у очувању и активацији објеката индустријског наслеђа. Његов значај се огледа пре свега у указивању на вредности ових простора, у информисању јавности и скретању пажње на објекат. Слично као и цивилни сектор, креативни сектор може имати социјалну, демократску, образовну и продукцијску улогу. Креативни сектор афирмише друштвени капитал и сарадњу, и тако унапређује квалитет живота на местима на којим се јавља, те може бити покретач развоја друштва и појединаца. Креативни сектор утиче на афирмисање карактеристичног идентитета простора у ком се налази. Креативне индустрије су блиско повезане са концептом јавног добра јер креирају производе који су доступни за коришћење великом броју корисника, а при томе се не троше или уништавају, и нису недоступни неким групама на начин на који су то комерцијални производи. Креативне индустрије имају улогу у јавном информисању и комуницирању и могу да креирају и мењају доминантне дискурсе. Они се баве политичким, друштвеним и културним питањима и кроз реаговање на њих креирају ново знање које се може користити у решавању урбаних проблема. Креативни сектор може имати значајну улогу у првобитним активацијама објекта. Ове активности су значајне чак и када су само привременог карактера попут *site-specific* догађаја, организованих обилазака, изложби и слично. У тренуцима када дође до већих активности и урбане обнове, креативни сектор може имати улогу у заштити наслеђа од рушења. Уметници су актери који су често у првим редовима заједно са другим активистима када се јавни простори и споменици културе бране од доминантно тржишних интереса. Они показују солидарност са запостављеним групама у процесима центрификације и чине актуелне урбане проблеме видљивим кроз своје уметничке пројекте. Уметнички пројекти помажу да се простор сагледа из угла његових свакодневних корисника. Креативни сектор организује окупљања, шири информације и креира

алтернативне планове и пројекте за урбани простор. Захваљујући свим овим улогама, креативни сектор се већ показао широм света као значајан у заштити и активацији урбаног наслеђа. Када планирање не функционише ефикасно и на време, локална заједница, непрофитне и невладине организације преузимају главну улогу и интензивну кампању, доприносећи смањењу негативних ефеката централизације (Lukić, 2011: 56).

Уметници су актери чија лична аспирација служи као почетна тачка у кристализовању онога што ће касније постати заједнички интерес целе заједнице – очување заборављеног споменика. Они су потребни за преузимање заборављеног објекта одсутног из колективне свести и за његово претварање у видљиво место (Association des centres culturels de rencontre, 2003: 17). Организација *Association of Cultural Encounter Centres - ACCR* је међународна организација настала у Француској, која окупља „центре културног сусрета“. Циљ АЦЦР-а је да промовише савремени поглед на наслеђе и креативност, који је у хармонији са модерним друштвом и доприноси развоју иновације, одрживости и инклузивности у оквиру свог подручја, како се наводи на веб-сајту организације⁷⁶. У публикацији ове организације се говори о капацитетима које уметници поседују, а који су значајни за активирање напуштеног простора:

„Како можемо конструисати имагинарну димензију за заједничко коришћење, када немамо право да прескочимо зидове и упаднемо на локацију ноћу? Углавном су уметници ти који знају како да искористе ову слободу и остваре је као наши представници... ..Они су ти који... ..имају моћ да створе савремени еп и прошире репутацију локације“ (Association des centres culturels de rencontre, 2003: 14).

Кроз ангажовања креативног сектора, односно кроз активирање напуштених индустријских објеката, промовишу се вредности наслеђа и оно се на неки начин враћа заједници која почиње поново да га користи. Дует говори о неформалним, спонтаним, често илегалним освајањима простора од стране уметника, као важним у раној фази процеса адаптације (Douet, 2011). По њему, ове неформалне

⁷⁶ Подршка овој организацији постоји од стране Министарства културе Француске од 1992. године; 1996. године је основана Национална комисија за центре културног сусрета, под окриљем Министарства културе и комуникација; 1998. је кроз *Circulaire Trautmann (Trautmann Circular)* појачана позиција ових центара у јавној политици. 2001. године је креирано *The Orientation Council* како би се у оквиру исте неформалне структуре управљања довели међународни чланови. Кроз ову мрежу чланови учествују у дискусијама ЕУ и Савета Европе; мрежа је оснивач и члан извршног већа организације *Culture Action Europe*, и кроз ову улогу је учествовала у развоју програма ЕУ који се бавио наслеђем, као и у припреми програма који се тичу културе као што је Европска агенда културе (www.accr-europe.org/).

активности, кроз постепену промену перцепције и указивање на квалитете и могућности локације, могу отворити пут за дугорочно коришћење. Осим тога, ове постепене промене мање су ризичне и скупе од великих пројеката.

Индустријске локације због свог специфичног карактера и често, статуса споменика културе, захтевају посебне нове функције које промовишу њихову вредност. Такви су *site-specific* пројекти и привремени пројекти на индустријским локацијама. Организација АЦЦР предлаже померање од великих, конвенционалних културних институција ка идеји експерименталних и креативних лабораторија које би споменицима културе помогле да поново добију важну савремену функцију (*Association des centres culturels de rencontre*, 2003: 22-23):

„Поновна употреба не подразумева развој обичних активности, сличних онима које се лако могу наћи било где другде. Важно је да ове активности одговоре на специјални карактер споменика кроз посебну природу пројекта“.

Овакав приступ је релевантан за истраживање јер говори о значају малих, неконвенционалних, експерименталних институција и иницијатива за споменике културе и подржава хипотезу да су за активирање објеката индустријског наслеђа потребне иновативне иницијативе. Иста организација такође тврди да активности у оваквим просторима треба да буду флексибилне, подложне поновној инвенцији током времена и да се треба избећи ригидност – део неискоришћеног простора треба сачувати у резерви као „стимулус за имагинацију“: „Пренамена треба увек да остане променљивог карактера, остављајући простор за експеримент“ (*Association des centres culturels de rencontre*, 2003: 19). Овај став говори о потреби за флексибилношћу која се везује за споменике културе као места од великог јавног значаја, и места која је због немогућности потпуног предвиђања јавних потреба у будућности, потребно планирати пажљиво и у фазама, остављајући места флексибилности и променама. Осим тога, флексибилност је неопходна и креативном сектору, јер му даје простор за експеримент.

Активирање напуштених индустријских објеката од стране креативних индустрија је блиско повезано са пројектима цивилног сектора. Заједничко им је то што доприносе младима, неафирмисаним професионалцима укључујући и уметнике, утичу на повезивање професионалаца и клијената, доприносе запослености, развијају свест о екологији, доприносе јавним просторима и

активностима отвореним за јавност. Осим уметника, главни актери у овим процесима могу бити различите групе и појединци које не делују и не раде у интересу неке званичне институције или инвеститора. Мишљења људи који не долазе из званичних институција су значајна јер су њихова решења самоникла (*grassroots*), моћ се равномерније распоређује, а пројекти су ефикаснији ако су креирани, имплементирани и под управом *community-based* организација и невладиних организација (Hamdi and Goethert, 1997: 26). Ипак, треба имати у виду чињеницу да у неким друштвима становништво није довољно заинтересовано или није упознато са проблематиком. Промена односа јавности према индустријском наслеђу и признавање његових вредности је повезано са протестима и иницијативама већином потеклих од волонтера, ентузијаста, уметника, историчара и индустријских археолога ван званичних институција. Многи аутори виде уметност, културу и мале фирме као неискоришћени потенцијал за регенерацију градског живота и сматрају да они треба да имају централну улогу у урбаној обнови, много већу него данас (Murray, 1999). Ефикасна нова намена подразумева трансформације које ће споменик учинити доступним јавности. Организација *Association des centres culturels de rencontre* (2003: 14, 2003: 7) у својој публикацији наводи:

„Споменици су магична места која морају да задрже свој јединствени карактер... Ова места не требају бити затворена за јавност, јер припадају заједници и морају бити заједнички коришћена... Успети у активацији споменика увек значи поново изградити, осим самог споменика, нешто од његовог претходног интелектуалног, друштвеног и економског значаја: трансформисати га тако да још једном постане подршка и израз главних друштвених процеса.“

Овим се потврђује да је за успешну заштиту и активацију споменика културе потребно задржати њихову отвореност (насупротив ексклузивности и комерцијалним приступима). Такође се акценат ставља на обнављање не само физичких карактеристика, већ и друштвених.

Слично као и уметници, у активацији објеката индустријског наслеђа, значајну улогу могу имати такозвани професионалаци-аматери (енгл. *Professional amateur, Pro-Am*) (Fragner, 2010). То су често професионалци или студенти у улози аматера који се неким активностима баве на професионалном нивоу, који то раде више услед интересовања него због новца и чије то није стално запослење. Они су образовани, страствени, не робују успостављеним професионалним

ритуалима, што им омогућава да користе мање уобичајена решења која више одговарају ситуацији (Fragner, 2010). Развој Про-Ам културе може имати велики друштвени значај – више оваквих активиста у друштву значи здравију демократију и већи социјални капитал (Leadbeater and Miller, 2004: 53-54). Тако, у случају индустријског наслеђа, главни допринос очувању у Европи није дошао од стране државе, већ од иницијатива волонтера и других заинтересованих група⁷⁷. Британска влада је овај покрет подржала јер је била свесна да она сама нема довољно капацитета да се избори са изазовом, али такође и зато што је знала да овакве иницијативе локалних људи имају више шансе за дугорочни успех (Cossons, 2008: 253).

Привремена употреба напуштених индустријских објеката. Када се говори о активацији напуштених објеката, важну улогу има привремена употреба. Привремена употреба је још увек релативно нов феномен у дискурсу о урбанистичком планирању. Историјски гледано, привремена употреба је често била непланирана, односно дешавала се ван званичних институција и планерског процеса. Од недавно међутим, привремена употреба се све чешће уграђује у званични процес планирања као фаза у развоју (Oswalt, Overmeyer, Misselwitz, 2013; Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007). Привремена употреба је нарочито значајна јер, као и активности неинституционалних актера, постепено може довести до трајне употребе и до тога да објекти добију статус споменика културе, односно да од напуштених индустријских објеката постану индустријско наслеђе.

У Европи је значајан пројекат *Urban Catalyst*⁷⁸ који је проучавао привремену употребу неискоришћених простора (Oswalt, Overmeyer, Misselwitz, 2013)⁷⁹. Закључак је да у Европи привремена употреба није изузетак већ постаје централна стратешка компонента урбанистичког планирања. Како се у

⁷⁷ „На локалном нивоу, где се покрећу јака осећања и значај индустријског наслеђа је често непосреднија тема, иницијативе бројних волонтера и група за заштиту су се побринула за неколико стотина индустријских локација и зграда“ (Cossons, 2008: 253).

⁷⁸ Финансиран од стране Европске Уније (*5th Framework Programme 'Energy, Environment and Sustainable Development', Key Action 4 'City of Tomorrow Cultural Heritage'*). У пројекту је учествовало 12 партнера из 5 европских градова: Хелсинки, Амстердам, Берлин, Беч и Напуљ, а пројекат је координисан од стране студија *Urban Catalyst* на ТУ Берлин.

⁷⁹ Пројекат је добио Европску награду за урбани јавни простор (*The European Prize for Urban Public Space*) 2006. године. Као један од резултата пројекта, објављена је књига *Urban Catalyst: The Power of Temporary Use*.

публикацији пројекта наводи, традиционални инструменти у архитектури и урбаном планирању су све чешће немоћни у решавању нових изазова, а решење се види у организованим акцијама јавности у коришћењу простора. Аутори потенцијал за решавање питања неискоришћених простора виде у младим креативним људима, волонтерима и привременој употреби. Управо напуштено земљиште и објекти су места на којима се јавља иновативна културна продукција. Привремено коришћење може да оживи напуштене градске зоне и спречи пропадање и вандализам. Подржавајући привремену употребу на таквим локацијама постиже се интеграција некадашњих индустријских зона у град и грађење позитивног имиџа, како се наводи на веб-сајту пројекта⁸⁰.

Књига *Urban Pioneers* (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007) је такође значајна за истраживање јер се бави привременом употребом и односом између креативних иницијатива и институционалног оквира. Аутори испитују од какве користи привремене употребе могу бити градској управи. Они закључују да би, с обзиром на то да управа често нема довољно финансијских средстава за директно решавање проблема инвестирањем у сопствене пројекте, требало да посредује и подржава процесе у којима актери имају средства да започну те процесе⁸¹. Сви ови начини се базирају на разумевању да привремена употреба није сметња и ремећење, већ катализатор развоја. Искуство са пројектима поновне употребе показује да ће многе од ових локација касније допринети развоју економије. Како аутори кажу, не ради се о потпуном одбијању ранијих алата у планирању као застарелих. Они би наставили да чине мрежу која води урбаном планирању и развоју, а нови оперативни модели би требало да допуне традиционалне планерске моделе. Израда мање одређених и предвидивих планова би могла бити решење. За разлику од традиционалног урбаног планирања које тежи да одреди крајњу фазу развоја и да најпрецизнију могућу идеју о будућем изгледу неког простора, овакво *process-oriented* планирање би омогућило употребу локације која је остала неискоришћена кроз привремену употребу и неформално активирање локације. Пројекти привремене употребе утичу на

⁸⁰ www.urbancatalyst.net/

⁸¹ Наводе се следећи начини на које власт може помоћи: посредовање, помоћ у проналажењу локација, ублажавање процедуре добијања дозволе, уступање локација под повољним условима и финансијско саветовање.

планерску регулативу тако што је чине флексибилнијом и осетљивијом (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007).

У овој публикацији се на примеру Берлина показује како неискоришћени простори могу понудити различите могућности за увођење иновативних идеја. Ови пројекти се често јављају управо на некадашњим индустријским просторима. У Берлину јавна управа одржава контакт са привременим корисницима, има улогу медијатора између корисника, власника и локалне заједнице и саветује у вези дозвола. Градске институције могу помоћи кроз преузимање улоге координатора и посредника, као и кроз интервенисање у циљу постизања равнотеже између интереса власника, привремених корисника и грађана. Оне такође могу повезивати програме финансирања и заинтересоване учеснике. Осим тога, у Берлину постоје приватне агенције, чија је главна улога иницирање развоја и које посредују између привремених корисника и власника простора, тако успостављају нове контакте и мреже градећи организациону структуру. Њихова главна улога је иницирање развоја. Политике које експлицитно теже да понуде простор непрофитним пројектима локалне заједнице, дају власницима објеката (у приватном или јавном власништву) прилику да „стабилизују четврти“. Градови који имају објекте у свом власништву, имају прилику да знатно смање ризике са којима се корисници привремених простора сусрећу. Да би се све ово спровело, привремена употреба мора бити интегрисана у урбанистичко планирање. Према ауторима, промовисање привремене употребе треба да постане важна компонента стратешког урбанистичког планирања на свим нивоима јавне администрације. Градски органи задужени за планирање треба да испитају предложене начине употребе и карактеристике простора, како би проактивно управљање локацијом узело у обзир меке факторе локације⁸² и тренутне потребе. Пројекти привремене употребе су нарочито интересантни за званичне институције планирања, јер су успеле и у унапређењу градских четврти у којима традиционална урбана обнова није успела (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007).

Привремена употреба омогућава смањење јаза између статуса-кво који имају неискоришћене локације и крајњег циља предвиђеног урбанистичким планирањем. Општинско веће Амстердам Норд је произвело иновативан пример

⁸² Карактеристике локације које нису квантитативне и не могу се једноставно измерити (на пример: квалитет окружења, квалитет живота, културна и образовна инфраструктура).

када је направило конкурс за привремену употребу магацина у пристаништу. У Амстердаму постоји фонд за инкубаторе за подршку привременим културним пројектима. Градско веће у Лајпцигу је у уговоре о дозволи интегрисало услове који омогућавају смањење цене за власнике у замену за давање објеката на коришћење јавности. У случају Ревалер Виерек у Берлину (*Revaler Viereck*), процес формалног планирања је изведен са таквом транспарентношћу да је неформални развој пројекта инкорпориран у планирање које је уследило и у његову имплементацију. Овако управљање простором пружа прилику привременим корисницима не само да послуже у кратком периоду за попуњавање јаза, као што је то често случај у пројектима који резултују централизацијом, већ и да буду озбиљно схваћени као партнери у сарадњи и катализатори за активацију и *process-oriented* урбани развој (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007).

Концепт урбаног развоја 2020 (*Urban Development Concept 2020*) представља први корак Градског Већа Берлина ка бављењу привременом употребом. Пројекти привремене употребе захтевају дозволе које су предвиђене грађевинским прописима и кроз Савезни закон о изградњи (*Baugesetzbuch – BauGB*). Тренутни прописи за добијање дозвола су блиско повезани са низом правних мера које могу олакшати привремену употребу, а које користе Градско Веће и власници (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007).

Аутори предлажу да би локални надлежни органи могли успоставити јединице за координацију или јединице за посебне задатке, повезане са одељењима за урбанистичко планирање. Ово би омогућило локалним органима да формулишу захтеве везане за програм и тип привремених пројеката. Различити концепти, укључујући и привремену употребу, омогућавају да се за локацију пронађе најбоље решење. У овом процесу је од кључног значаја координација акција свих актера, укључујући и надлежна одељења за урбанизам и приватне стејкхолдере који се требају укључити у мрежу размене и сарадње. Локални органи надлежни за урбанизам имају важну улогу у овом процесу, јер обједињују процедуре и актере. У случају Берлина, одељење за урбанизам (*Senate Department of Urban Development*) тежи да улогу надгледања и координације преда јавној Агенцији за пројекте привремене употребе (*Agency for Temporary Use Projects*),

чији ће циљ бити консолидовање мреже надлежне за све стратешке делатности које се односе на привремену употребу (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007).

У Берлину се користе следећи алати за подршку привременој употреби и њеном интегрисању у урбани развој (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007):

- уговор о привременој употреби (између власника и корисника простора) је еквивалент уговору о закупу и издавању, али за разлику од њих, омогућава власнику да обавести кориснике о престанку употребе у веома кратком року (на пример сместа, у случају да се простор изда или прода на регуларном тржишту). Овај уговор уређује следеће услове: сврху употребе, дужину закупа, ниво ренте, јавну одговорност и осигурање о одштети (за догађаје и слично), обавезу корисника да одржава простор, обавезу корисника да стекне све дозволе, одговорност корисника за плаћање трошкова, и евентуално договор око тога како се простор може изменити. Дужина закупа је обично 3 месеца до 10 година.
- уговор о одрицању/уздржаности предвиђа да ће простор бити дат на привремено коришћење без надокнаде; популаран је у случајевима када се јавна установа (игралиште, базен) да на коришћење некој организацији.
- уговор о одржавању закључују јавна управа и организације заједнице или приватна лица, и њиме се прописује да ће корисници одржавати простор у замену за бесплатно коришћење простора (погодно у случајевима кад јавне управе немају средства да одржавају објекте).

Ови уговори се могу направити између власника и агенција, које затим издају простор и праве нове уговоре о привременом коришћењу са низом корисника. Уговори о урбаном развоју регулишу употребу простора (некад привремену). Уговор о урбаној обнови (поновном развоју), може се односити на привремену употребу. Дозвола за планирање за одређени период је уведена реформама у савезном грађевинском законодавству 2004. године. Може бити предвиђена за привремену или условну употребу.

Као резултат ревизија у *Building Order*, у Берлину 2005. године је смањен број обавезних државних инспекција и процедура за добијање дозволе које директно утичу на привремене кориснике. *Building Order* Берлина наводи да планерска дозвола није потребна за одређене предлоге изградње и промене функција, докле год нова функција није предмет регулација у оквиру неког закона другачијег него што је то била претходна функција. Развој толеранције представља важну компоненту у прилагођавању система планирања иновативним приступима, као што је то привремена употреба. Грађевински инспектори могу одобрити праксе које се супротстављају правилима и које не би иначе добиле дозволу. Они могу утицати на датуме за забрану појединих употреба простора или исељење, тако да су ови датуми довољно далеко да се избегну конфликти.

Осим директног финансирања, непрофитне активности и пројекти који подржавају локалну заједницу могу бити финансијски подржани од стране локалне управе кроз ослобађање од плаћања цена за одржавање (чишћење улица, смеће) или кроз преузимање јавне одговорности за одштету у случају настанка оштећења (испуњавање ове обавезе би за привремене кориснике било прескупо). Ова врста подршке је значајна за локалну управу из разлога што привремени корисници покривају трошкове одржавања простора (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007).

Публикација која повезује привремену употребу са активизмом и уради сам културом становника је *Temporary Urban Spaces: Concepts for the Use of City Spaces* (Temel and Haydn, 2006). Тежиште публикације је на приступима управљању просторним развојем као што су: партиципација, сарадња између приватног и јавног сектора, привремена употреба, и испитивање непланираног, ефемерног/пролазног. Фокус више није на мастер плану, стратегији и прављењу дугорочних планова, већ на ефемерном/пролазном, на испитивању, непланираном.

Због примењене логике у коришћењу земљишта у социјализму и обиму напуштеног земљишта данас, постсоцијалистички градови имају велике могућности за привремену употребу на некадашњим индустријским локацијама које су погодне лоциране (Lehtovuori and Ruoppila, 2012). Аутори (Ruoppila, Lehtovuori, and Von Herten, 2007) у својој студији испитују како се градске

стратегије носе са развојем иновација кроз примере у региону Балтичког мора. Интервенције у простору које су привременог карактера имају велики потенцијал за урбани развој. Привремена употреба може бити алат у повезивању предузимача и заједнице. Главна помоћ и подршка коју надлежне институције могу дати је остављање простора слободним и недефинисаним и тако доступним у планерском смислу, док су планирање и регулатива флексибилни и попустљиви. Град може помагати кроз давање објеката на коришћење, кроз промоцију, подржавање умрежавања, обезбеђивање информација о неискоришћеним објектима. Локални надлежни органи имају улогу фацилитатора, односно некога ко кроз толеранцију спонтаног развоја олакшава процес. Привремена употреба је значајан алат за развој изазовних локација, где уобичајени развој није опција из било ког разлога (Lehtovuori and Ruoppila, 2012). Привремена употреба је истраживачки алат који планеру омогућава да тестира различите употребе и просторне шеме, да након неког времена анализира ситуацију и тако дође до мудријих одлука. Отворено (флексибилно) планирање подразумева да се уместо једног статичног решења формира више решења и развојних могућности.

Теоријски приступ о ком се дискутовало у овом поглављу се у истраживању користи за испитивање иновативних приступа активацији, као и за проучавање могућности њихове примене у Србији.

2.7 Истраживачка питања за анализирање институционалних аранжмана и изабраних случајева активације напуштених индустријских објеката

На основу теоријских поставки датих у претходним поглављима су изведена истраживачка питања, која служе за анализу институционалних аранжмана (1) и студија случајева (б), у односу на процес активације објеката индустријског наслеђа. У поглављима која следе након објашњења методологије истраживања, се кроз ова питања анализирају институционални оквир и случајеви активације у развијеним земљама и у Србији:

а) Истраживачка питања за анализирање институционалних аранжмана:

1а. Хоризонтална и вертикална координација актера, садржај јавних политика, методе и процедуре формулисања политика, начин одлучивања (улога и однос различитих нивоа);

2а. Надлежности и сарадња међу актерима у процесу активације напуштених индустријских објеката – Улога, интереси, надлежности у одлучивању, и односи између актера и институција који учествују у формулисању (формалних и неформалних) политика заштите и активације;

3а. Флексибилност и отвореност система планирања и заштите наслеђа – динамичност и отвореност институција за промене/иновације, начин укључивања нових идеја/неформалних политика у формалне стратегије и регулативу.

б) Истраживачка питања за анализирање изабраних случајева:

1б. Организација и управљање процесом активације напуштених индустријских објеката – Улога, интереси, надлежности и односи између актера; процес преговарања, сарадње и доношења одлука;

2б. Проблеми, конфликти актера и политика и њихово решавање;

3б. Иновације и допринос промени формалног оквира управљања (начини на које се неформалне политике могу укључити у формалне, отвореност институција за иновације, измене система, иновације инструмената управљања...) Ово представља једно од кључних питања и истражиће се кроз одабир и посматрање примера који су иновативни, затим кроз идентификовање и проучавање тих иновација и кроз проучавање како их систем прихвата или одбија и како им се прилагођава.

3. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА АКТИВАЦИЈЕ НАПУШТЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА У ОДАБРАНОМ ТЕОРИЈСКОМ ОКВИРУ

3.1 Истраживачки приступ процесу активације напуштених објеката

Проблематика која је изложена у претходним поглављима захтевала је примену неколико различитих метода истраживања и примену квалитативне методологије. Методе су одабране и примењене у складу са хипотезама и одабраним теоријама – теоријом комуникативног планирања, неоинституционалном теоријом, теоријом зависности од пређеног пута (*path dependency*) и теоријом перцепције.

Основни оквир истраживања чини компаративна студија случаја која обухвата неколико метода. Главне студије случаја чине примери активације напуштених индустријских објеката у Србији. Ове студије случаја обезбеђују исцрпни увид у историјат посматраних примера, укљученост појединих актера, сукобе који у процесу настају, однос према институционалном оквиру и могућности за активацију напуштених индустријских објеката. У складу са теоријом комуникативног планирања, фокус је на истраживању партиципације, комуникације и дијалога, а планирање се посматра као интерактиван процес у ком се кроз комуникативну акцију тражи узајамно разумевање, у ком је неопходна међукултурална дискусија, у коју су укључене све заинтересоване стране и њихови интереси, и постоји узајамно разумевање потреба. Прва хипотеза се проверава кроз анализу актуелног оквира планирања у Србији и кроз поређење са планирањем у развијеним земљама, као и кроз студије случаја које имају за циљ да потврде да је институционални оквир у Србији нефлексибилан и да не омогућава/не подржава примену иновативних приступа. Студије случајева такође показују да креативни сектор има потенцијал да, бар привремено, активира напуштене објекте у Србији и да он, самим тим, нуди одређене иновације које би се могле искористити за активацију и унапређење система, што иде у прилог другој хипотези. Потенцијал креативног сектора је испитан евидентирањем и анализом активности овог сектора у Србији које су везане за активацију напуштених индустријских објеката и утврђивањем одступања од уобичајене

практике и примера увођења иновација. За то је коришћен преглед извора и претходних истраживања, као и интервјуи са релевантним актерима, укључујући и представнике креативног сектора.

Студија случаја је одабрана као метод због тога што омогућава поређење институционалног оквира и праксе активације у развијеним земљама са онима у Србији. Примери из иностранства се користе како би се подржали главни аргументи или илустровале чињенице и појаве значајне за истраживање. Они такође служе за успостављање основног модела у односу на који се посматра Србија, са којим се праве паралеле и из ког се изводе поуке у следећем делу – компарацији. Коришћене су студије случаја из четири земље – три земље у којима је аутору био омогућен истраживачки боравак (Велика Британија, Чешка, Аустрија), као и из Немачке. Бирани су најбољи примери из праксе како би се извели закључци о успешној активацији објеката индустријског наслеђа. Одабрани су простори који су препознати као занимљиви и релевантни од стране стручњака који се баве активацијом објеката индустријског наслеђа. Такође се водило рачуна да се одаберу примери о којима су у стручној литератури доступне информације везане за проблематику активације, укључене актере, приступ, иновације и резултате. Према Харисону (Harrison, 2002, у Перић, 2013б), главни циљ истраживања које садржи више студија случајева је приказ заједничких елемената (сличности) који пружају увид у то шта су универзални примери добре праксе, као и приказ специфичности које показују механизме који се могу применити у датим ситуацијама. У случају студија случаја из развијених земаља, коришћење ове методологије је омогућило извођење закључака о успешним примерима и њиховим карактеристикама, које би се могле применити у Србији.

Студија случаја је као метод коришћена у различитим наукама и корисна је као алат за проучавање начина на који се одређени проблеми могу решити, односно које стратегије се требају усвојити или избегавати (Francis, 1999, и Loures, Burley and Panagoropoulos, 2011). Чињеница да овај метод користи низ истраживачких техника и извора, представља његову предност. У сличном истраживању, група аутора је испитивала активацију постиндустријских простора (364 студије случаја широм света) како би креирали сет планерских и дизајнерских принципа који би се користили за будуће активације (Loures, Burley

and Panagopoulos, 2011). Они показују да су студије случајева важан истраживачки метод, јер се састоје од систематичног испитивања процеса и резултата пројекта, који се спроводи да би се дао допринос будућој пракси, политици и теорији, што омогућава анализу и поређење међу сличним студијама случаја (Francis, 1999, u Loures, Burley and Panagopoulos, 2011).

3.2 Образложење одабира комбиноване методологије

3.2.1 Методе и технике анализе података

Институционална функционална анализа је метод за проучавање институција и коришћена је за анализу институција у иностранству и Србији. Овај метод је од пресудног значаја за испитивање прве хипотезе – да је постојећи институционални оквир у Србији нефлексибилан и да не омогућава примену иновативних приступа, неопходних за успешну активацију некадашњих индустријских објеката. Институционална функционална анализа се бави везама између актера и правила постављених како би се организовале те везе, начинима на који индивидуе и групе креирају институције. Она проучава понашање и функционисање институција у пракси, у односу на емпиријска/неформална правила, као и теоријска/формална правила. Институционална функционална анализа такође проучава утицај који институције имају једне на друге, као и на индивидуе и друштво у целини. Фокус институционалне анализе није на институцијама као оквиру норми, правила и пракси, већ на њиховим међусобним интеракцијама и интеракцијама са контекстом у ком се налазе.

Метод анализе садржаја политика пет земаља (Велика Британија, Немачка, Аустрија, Чешка и Србија) чини део студије случаја и коришћен је за утврђивање трендова и иновација у политикама. Метод анализе садржаја политика омогућава осветљавање релације урбанистичких политика и утицаја актера. Анализом односа између актера, начина на који се укључују у процес формулисања урбанистичких политика, расподеле надлежности између различитих нивоа, начина изражавања политика (планови/критеријуми/стандарди), улоге државе, локалне управе, начина

решавања конфликта, успостављају се везе са различитим моделима управљања који се примењују у области формулисања урбанистичких политика у односу на обнову напуштених индустријских објеката. Анализа институционалног контекста за активацију објеката индустријског наслеђа садржи приказ система планирања и заштите наслеђа у ком је одабрана студија случаја, преглед институционалне структуре, политике, релевантних докумената, улоге и надлежности представника институција. Анализирани су модели управљања у процесу формулисања урбанистичких политика активације објеката индустријског наслеђа. **Метод критичке анализе** је употребљен за испитивање прве хипотезе, односно за утврђивање проблема и ограничења политика, за успостављање узрочно-последичних веза, као и за процену ефикасности политика.

На основу теоријских поставки (глава 2.) су изведена истраживачка питања за анализирање институционалних аранжмана везаних за процес активације објеката индустријског наслеђа. Следи листа ових питања и метода који се користе за истраживање одговора:

- 1а. Хоризонтална и вертикална координација актера, садржај јавних политика, методе и процедуре формулисања политика, начин одлучивања (хоризонталним, вертикалним проверама, сарадњом институција на различитим нивоима власти) – метод: анализа садржаја политика, анализа улоге и односа различитих нивоа управе;
- 2а. Надлежности и сарадња међу актерима у процесу активације напуштених индустријских објеката – Улога, интереси, надлежности у одлучивању, и односи између актера и институција који учествују у формулисању (формалних и неформалних) политика заштите и активације – метод: анализа надлежности и њене расподеле између различитих нивоа; анализа начина на који се актери укључују у процес формулисања политика; анализа односа између актера; анализа начина решавања конфликта; кроз преглед регулативе и интервјуе са стучњацима из институција;
- 3а. Флексибилност и отвореност система планирања и заштите наслеђа – динамичност и отвореност институција за промене/иновације, начин укључивања нових идеја/неформалних политика у формалне стратегије и

регулативу – метод: интервјуи, анализа садржаја политика; анализа следећих аспеката: реаговање институција на предлоге и захтеве упућене од стране независних иницијатива; остваривање сарадње са интернационалним организацијама; проширивање листе учесника у дефинисању политика; финансирање научних и стручних истраживања;

Након анализе политике, уследила је **анализа праксе**, односно спровођења политика и конкретних процеса активације. Анализа је урађена кроз испитивање примарних и секундарних извора, испитивање саговорника и директно посматрање на већини локација (осим у Немачкој). Примери истраживања показују да је студија случаја најчешће коришћен метод у сличним ситуацијама⁸³. У студијама случајева су анализирани следећи аспекти сваког случаја: актери у процесу, организација и управљање процесом планирања, преговарање и доношење одлука, као и решавање конфликта. Анализа изабраних примера из иностранства служи за успостављање основног модела у односу на који се процењује стање у Србији. Анализа је подразумевала интерпретацију података добијених интервјуисањем и то мануелном анализом података. Мануелна анализа података из интервјуа подразумева вишеструка понављања читања, кодирања, рекодирања, поновног читања и поређења транскрипта (Johnson & Harris, 2002, у Перић, 2013б). Анализа праксе је коришћена за испитивање прве хипотезе, као и за испитивање дела друге хипотезе – да креативни сектор у Србији ствара услове и нуди иновације које могу допринети изменама у институционалном оквиру, које би довеле до адекватног односа према некадашњим индустријским просторима.

⁸³ Институционални аранжмани у формирању политика просторног развоја, партиципација, хоризонтални и вертикални процеси управљања, у три развијене државе са различитим националним административним традицијама тема су истраживања Милице Максић (2012а). Основна хипотеза је да ефикасан процес формулисања просторних политика и доношења одлука у Србији претпоставља редефинисање институционалног оквира. Хипотеза се проверава анализом успешности актуелног оквира планирања, проблема и поређењем са процесом планирања у развијеним европским државама. Слично као и у овом истраживању, Максић као основни метод користи копаративну студију случаја из неколико европских земаља, која омогућава поређење институционалних аспеката. Након поређења са Србијом, предложени су могући правци редефинисања институционалног оквира процеса формулирања просторних политика у Србији, у складу са искуствима анализираних држава. Ана Перић (2013) у својој докторској дисертацији под називом „Улога урбанистичког планирања у процесу регенерације браунфилд локација“ такође користи копаративну студију случаја, и то примера добре праксе у ревитализацији браунфилда у четири европске земаље, при чему су анализирани институционални аспекти различитих планских система, утврђивање надлежности институција одговорних за процес ревитализације, као и колаборативних процедура за постизање успешне ревитализације.

Након што су анализиране појединачне студије случајева, уследила је њихова компарација кроз **компаративну анализу случајева**. Поређење је представљало важан део истраживања, значајан за закључивање о томе који приступи поновној употреби индустријских простора дају најбоље резултате и зашто. Процеси везани за активацију индустријских објеката су условљени институционалним оквирима карактеристичним за сваку земљу, наслеђеним системима и другим локалним специфичностима (теорија зависности од пређеног пута). Због тога је било важно показати које сличности и разлике постоје међу земљама и студијама случајева у њима, када је у питању процес активације.

На основу теоријских поставки (глава 2.) су изведена истраживачка питања за анализирање изабраних случајева активације објеката индустријског наслеђа. Следи листа ових питања и метода који се користе за истраживање одговора:

- 1б. Организација и управљање процесом активације напуштених индустријских објеката – Улога, интереси, надлежности и односи између актера; процес преговарања, сарадње и доношења одлука – метод: анализа релевантних надлежности; анализа односа између актера; кроз интервјуе са актерима;
- 2б. Проблеми, конфликти актера и политика и њихово решавање – метод: анализа начина решавања конфликта, кроз анализу политике и интервјуе са актерима;
- 3б. Иновације и допринос промени формалног оквира управљања (начини на које се неформалне политике могу укључити у формалне, отвореност институција за иновације, измене система, иновације инструмената управљања...) – метод: анализа примера који су иновативни; идентификовање и проучавање тих иновација; проучавање како их систем прихвата или одбија и како им се систем прилагођава; интервјуи, анализа садржаја политика; анализа реаговања институција на предлоге и захтеве упућене од стране независних иницијатива.

Након поређења је дат предлог за редефинисање институционалног оквира у Србији, а затим је урађена процена могућности увођења изабраних политика у постојећи институционални оквир Србије, односно процена могућности

редефинисања институционалног оквира формулисања урбанистичких политика, коришћењем искустава европских држава и кроз аналогију са сличним процесима у другим земљама где су ови процеси успели. Поређењем метода и процедура формулисања урбанистичких политика, разматра се могуће унапређење овог процеса у Србији у складу са позитивним европским искуствима. Тиме је завршено испитивање институционалног оквира у Србији и испитивање хипотетичког, предложеног оквира.

Како се тежило објашњавању друштвено-физичких феномена, истраживање је спроведено кроз интензиван контакт са простором и актерима који се посматрају – што је типична карактеристика друштвених, односно етнографских истраживања⁸⁴. Метод – директно посматрање подразумева вишеструке обиласке локације која је предмет студије случаја, посматрање начина на који се простор користи, комуникацију и примену метода интервјуа са корисницима простора и релевантним актерима, прикупљање података кроз снимање и бележење. Фокус је стављен на то како испитаници разумеју сопствене околности (везано за коришћење простора, будуће намене, заштиту наслеђа, комуникацију са другим актерима и институцијама) и за то су коришћени углавном квалитативни интервјуи. Табела која следи (Табела 3.) представља сумирани приказ коришћене методологије.

⁸⁴ Етнографија је проучавање понашања и односа у оквиру неког културолошког контекста (Davies, 2007: 236). Базира се на претпоставци да је лична укљученост у неки контекст кључна за његово разумевање.

Табела 3. Приказ методологије, метода и техника коришћених у истраживању

МЕТОДОЛОГИЈА		МЕТОД		СРЕДСТВА/ ТЕХНИКЕ
квалитативна, комбинована и индуктивна	анализа	студије случаја ⁸⁵	анализа институционалних оквира и садржаја политика	преглед секундарних извора, закона, уредби, стратегија, планова, регулативе, пројеката
				испитивање актера (квалитативни интервјуи)
			анализа праксе	директно посматрање и прикупљање података на терену (<i>participate- observer</i> ⁸⁶), теренске белешке, фотографија
				испитивање актера (квалитативни интервјуи)
			критичка анализа података	
			компаративна анализа случајева	систематизација – поређење изабраних аспеката
			интерпретативна анализа података	систематизација, генерализација, успостављање узрочно- последичних веза
	синтеза	генерализација		процена могућности измене у постојећем систему и примене искустава
		интерпретација података		успостављање законитости

⁸⁵ Студија случајева подразумева проучавање једног или више случајева током одређеног временског периода кроз детаљно и обимно прикупљање података (Yin, 2003). Случај се проучава унутар физичког, друштвеног, историјског и/или економског контекста. Добра пракса (енгл. *best practice*) је техника, метод, процес или активност која је ефикаснија за постизање одређених резултата него нека друга техника, метод или процес.

⁸⁶ Посматрач је истовремено и учесник у процесима.

3.2.2 Методе прикупљања података

Анализиран је легислативни оквир у области заштите наслеђа и просторног планирања, али и области које су посредно везане за тему (култура, економија, заштита животне средине). Документи су коришћени у изворном облику (енглески, немачки, чешки језик) или је коришћен превод на енглески језик уколико постоји. Коришћени су и секундарни извори попут приказа закона и текстова који се заснивају на примарним изворима, нарочито за документе на чешком и немачком језику. Подаци за анализу конкретних примера активације објеката индустријског наслеђа су добијени прегледом секундарних извора, затим методом индивидуалног усменог испитивања стручњака и актера директно повезаних са студијама случаја, као и директним посматрањем и прикупљањем података на терену (у свим земљама осим у Немачкој).

Интервјуи су одабрани као метод јер се њима добија доста информација значајних за прелиминарна истраживања у фази прикупљања података. Њима се из прве руке могу добити информације које су иначе недоступне у литератури, па су такође погодни за теме које нису много истраживане и описиване, као што је активација некадашњих индустријских објеката и однос различитих институција и актера према њима. Коришћење интервјуа приликом испитивања студија случајева у Србији је значајно за добијање информација о проблемима и ограничења са којима се непосредни корисници објеката суочавају (хипотеза 1). Интервјуи су добар метод за испитивање доживљаја, мишљења и ставова различитих актера о проблему. Они омогућавају разјашњење нејасноћа и недоумица које могу постојати у вези са проблемом. У истраживању су коришћени следећи **типови интервјуа** (ове категорије нису узајамно искључиве и могу се комбиновати чак и у току истог интервјуа у зависности од тога која се информација тражи (Kitchin and Tate, 2000)):

- **Структурирани усмерени оријентациони интервју отвореног типа**
представља главни тип интервјуа коришћен у истраживању. У овом типу интервјуа су питања унапред одређена, они имају јасну структуру и ситуација је у великој мери под контролом особе која врши испитивање. Међутим, они нису затвореног типа као код упитника, већ отвореног, што

значи да одговори испитаника не морају да се сврставају у категорије понуђене од стране онога ко води интервју. Овај тип интервјуа има могућност прилагођавања од стране испитивача за сваког саговорника појединачно. На основу одговора које дају саговорници се могу појавити нове теме, а питања се могу прилагођавати. Због тога ови интервјуи боље одражавају мишљења испитаних (Kitchin and Tate, 2000). Овај тип интервјуа је вођен 2015. године са испитаницима у Србији.

- **Интервју кроз водич за теме** (*topic guide, interview guide approach*) је мање структуриран од преходног типа интервјуа, и у овом случају се не постављају питања, већ се само наводе генералне теме за дискусију. Слобода је већа, ипак могућност компарације резултата интервјуа је смањена у овом случају и могуће је случајно изоставити нека битна питања (Kitchin and Tate, 2000). Ови интервјуи су коришћени у почетним фазама истраживања, као метод основног испитивања ситуације у току процеса формулисања теме истраживања, и то у периоду 2010-2013. године приликом истраживачких боравака у Великој Британији, Чешкој и Аустрији⁸⁷.
- **Неформални разговори** у којима нема унапред смишљене структуре разговора. Овај тип интервјуа је, као и претходни, коришћен у почетним фазама истраживања и то у периоду 2010-2014. године са стручњацима из области блиских истраживању у Србији и приликом истраживачких боравака у Великој Британији, Чешкој и Аустрији⁸⁸.

⁸⁷ 1. Susan Williamson, *Temple Works*, директор пројекта, Лидс, Велика Британија, 2010.
2. Jirina Bergat Jackson, Институт за одрживи развој, Праг, Чешка Република, 5.6.2012. (Jackson, 2012).
3. Tomaš Žižka, организација Мамапапа, Праг, Чешка Република, 6.6.2012.
4. Peter Springer, менаџер, *Helmut-List Halle*, Грац, Аустрија, 29.11.2012.
5. Walter Asmus, архитекта и инвеститор, *Ankerbrot Fabrik* и *Stolwerk*, Беч, Аустрија, 11.12.2012.
6. Thomas Diesenreiter, ПР, Табакфабрик, Линц, Аустрија, 29.1.2013 (Diesenreiter, 2013).
7. Manfred Wehdorn, архитекта, Гасометри, Беч, Аустрија, 4.2.2013.

⁸⁸ 1. Рифат Куленовић, индустријски археолог, у то време шеф заштите индустријског наслеђа у Музеју науке и технике, Београд, 2012.
2. Sandra Broeske, *Loft City GmbH & Co KG*, Беч, Аустрија, 2012.
3. Приликом учешћа на конференцији *6th International Biennial „Vestiges of Industry“ 2011: Industrial Heritage – on the Edge...*, 14-15 October, 2011, Prague.
4. Приликом учешћа на скупу *Poles of Cultures – Урбана регенерација културног и индустријског наслеђа*, 1. јул, 2014, Панчево.
5. Са стручњацима са Универзитета у Лидсу (2010), Чешког техничког универзитета у Прагу (2012) и Универзитета у Грацу (2012/2013) за време истраживачких боравака.

Питања за интервјуе произилазе из хипотеза, односно кроз њих се испитују и утврђују полазне хипотезе. Направљена су два типа интервјуа у зависности из области којом се испитаници баве. То су интервјуи за: 1) стручњаке из области планирања и заштите и за 2) актере везане за одређене студије случајева. Питања за интервјуе су формулисана са циљем да се открије степен адекватности система у Србији да испрати процес активације или да се прилагоди како би се овај процес омогућио. Такође, питања су формулисана са циљем да се расветли позиција различитих актера и њихова сарадња, као и да се утврди постојање различитих иновативних иницијатива и приступа активацији, који би могли послужити увођењу иновација у систем. Питања за све три групе актера су подељена на четири групе: 1) питања која се тичу активације, 2) питања која се тичу сарадње између актера, 3) питања која се тичу проблема и ограничења и 4) питања која се тичу могућих решења и увођења иновација у систем. На тај начин је проверена прва хипотеза и потврђено да је систем у Србији нефлексибилан и да су потребне измене. Такође, испитивање актера из креативног сектора је показало да ови актери имају идеје и потенцијал за увођење иновација у систем и у процес активације. Неки од случајева показују да су ови актери успели у процесу увођења иновација.

Прва група питања која се тиче активације, испитује како је започет процес активације локације о којој је реч. Испитују се циљеви и планови, као и то који су актери били укључени и у којим фазама процеса активације. Испитује се какви су односи стручњака из области планирања и заштите према активацији конкретних објеката. Овим питањима се тежи разјашњавању процеса активације и добијању информација које недостају.

Друга група питања се тиче сарадње и њима се испитује са којим актерима и институцијама и на који начин су испитаници сарађивали у току процеса. Испитаници из активираних објеката се испитују о томе се какви су њихови сарадња и однос са надлежним институцијама локалне управе, урбанистичког планирања и заштите наслеђа. Ова питања дају одговор о квалитету и ограничењима сарадње, као и о томе како она утиче на процес активације.

Трећа група питања се односи на проблеме и ограничења процеса активације. Испитује се постојање конфликта међу стејкхолдерима и

институцијама, као и начин њиховог решавања. Испитује се која ограничења у постојећем систему и политици, и на који начин, утичу на активацију објеката индустријског наслеђа и на успешност започетих пројекта. Испитује се које промене би требало увести у оквиру институција и јавне политике како би се решили ови проблеми и ограничења.

Четврта група питања се односи на иновације и решења. Испитује се да ли су актери у току свог деловања применили неке иновације, односно нове и неубичајене идеје, методе, приступе и неформална решења (ван уобичајене и устаљене праксе) која се тичу активације или заштите напуштених објеката. Испитује се који актери су учествовали у том процесу, како је процес организован и како су доношене одлуке. Испитује се какав је био однос званичних институција према независним и иновативним предлозима у току процеса. Ова питања представљају доказ о постојању иновација и процесу активације и о томе како се оне укључују у систем. Испитује се да ли су ове иновације имале утицаја на превазилажење ограничења у постојећем институционалном оквиру и на његову промену. Испитује се како актери виде потенцијале и могућности који би могли допринети решавању питања активације објеката који представљају наслеђе, и које измене у постојећим институцијама и јавној политици би требало увести како би се решили проблеми везани за активацију напуштених индустријских објеката.

Селекција испитаника је од један од најважнијих аспеката код спровођења квалитативних интервјуа. За интервјуе су бирани саговорници који се одређеном темом баве дуже време и имају информације о предмету истраживања, као што су руководиоци процеса у посматраним примерима, представници институција које се баве одабраном темом (са Универзитета, из истраживачких института, из јавног, приватног и цивилног сектора). До саговорника се долазило директно или посредно – препоруком. Интервјуи су снимани у аудио-запису. Приликом интервјуисања је особама које су интервјуисане дата могућност да буду анонимни учесници. Подаци добијени у интервјуима су достављени интервјуисаним лицима на увид, пре него што су били приказани у дисертацији⁸⁹. Иако квалитативни

⁸⁹ Пример који показује коришћење интервјуа у сличној ситуацији је истраживање Бењамина Шварца (Groat and Wang, 2002: 22-23, 177). Кроз три студије случајева, Шварц посматра процес дизајна старачких домова из перспектива различитих стејкхолдера, чије су све тачке гледишта добро презентоване кроз обимна навођења цитата из интервјуа у раду. Пуштање различитих актера да говоре, а затим довођење у везу и прављење приче од искуства које је имао у току

интервјуи могу бити слични неформалном разговору, било је потребно испланирати унапред време и место интервјуа, снимање интервјуа и анализу. Питања су унапред смишљена, што је помогло структурирању разговора тако да испитаник прича о темама које су релевантне за истраживање, али и о темама које нису забележене, а које пружају боље разумевање случаја (Burne, 2004). Испитаници су у потпуности упознати са темом истраживања пре почетка спровођења интервјуа.

3.3 Ограничења комбиноване методологије и студије случаја као метода

Комбинација различитих метода истраживања је одабрана као решење које омогућава коришћење предности сваког од метода понаособ, при чему су мане коришћења појединачних приступа неутрализоване применом другог, одговарајућег приступа. Тако, најчешће се као ограничење студије случаја наводи немогућност генерализације и допринос развоју теорије, па је стога неопходан развој систематичних оквира у које ће се она/е поставити како би се омогућио допринос знању о урбаној политици. Позивајући се на Хеклоа (Heclo у Bracken, 1981), Бракен оправдава избор студије случаја као приступа и наводи да она није суштински ненаучна и нетеоријска. Уобичајено мишљење да је студија случајева неадекватан истраживачки метод произилази из чињенице да многи истраживачи претпостављају да ће развој теорије уследити аутоматски из приче о студијама случајева, што је немогуће. Проблем дакле није студија случајева као непоуздан метод, већ способност истраживача да изгради контекст за употребу техника студије случајева који ће га одвести даље од пуког описивања, и то је оно што се мора имати у виду током целог процеса истраживања. Како је циљ студија случајева да детаљно прикажу и објасне неки феномен или ситуацију, оне треба да буду у процесу обликовања истраживања повезане са теоријским контекстом и са другим истраживачким приступима. Битно је да истраживач тачно зна и разуме које су то важне црте ових случајева и да их јасно дефинише и изрази (Bracken, 1981).

истраживања, омогућило је Шварцу да разјасни идеолошке контрадикције које се јављају у процесу дизајна.

Слабости квалитативног истраживања су: изазов савладавања и уређивања великих количина података, постојање малог броја смерница и питање кредибилитета квалитативних података (Groat and Wang, 2002: 199). Компаративна студија случаја захтева обимне ресурсе и време. Било је потребно одредити реалну количину интервјуа које је могуће спровести, а да се притом добије довољно информација. Проблем који се јавио у вези са спровођењем интервјуа је немогућност да се ступи у контакт са неким од планираних испитаника, односно њихова немогућност да учествује у интервјуу. Интервјуи су као метод добри за прикупљање података јер дају доста корисног материјала за прелиминарна истраживања, али њихов недостатак је преобимност материјала за анализирање, која сама по себи ретко води научним закључцима. Поред тога, интервјуи су препознати као метод који захтева доста времена.

Избор примера за студије случаја је у извесној мери био условљен постојањем знања и искуства аутора о одређеној локацији, као и постојањем услова за спровођење истраживања на терену⁹⁰. Тако је један од основних критеријума за одабир примера за студије случаја била доступност локација, односно информација о њима. Било је потребно бити реалистичан по питању доступних ресурса неопходних за истраживање. У складу са ограничењима могуће је било променити и сузити број локација које се посматрају, као и број саговорника за интервјуе.

⁹⁰ Овде се као могућа препрека могу јавити финансијска или временска ограничења. Ипак искуство показује да је те препреке могуће решити и доказује неопходност рада на терену, с обзиром на ограниченост и недовољан увид у реално стање ствари којим резултује посматрање неког процеса без директног контакта са ситуацијом.

4. ИНОВАТИВНИ ПРИСТУПИ АКТИВАЦИЈИ НАПУШТЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА У РАЗВИЈЕНИМ ЗЕМЉАМА: ПРИКАЗ И ДИСКУСИЈА НАЛАЗА

Ова глава садржи приказ и дискусију налаза везаних за активацију напуштених индустријских објеката у развијеним земљама (Аустрији, Немачкој, Великој Британији и Чешкој Републици). На основу теоријских поставки датих у глави 2. су изведена истраживачка питања која се у овој глави користе за анализу институционалних аранжмана (а) и анализу одабраних студија случајева (б). Посматрају се институционални оквири просторног планирања и заштите наслеђа у овим земљама, као и одабрани примери добре праксе када је у питању активација напуштених индустријских објеката. Примери из иностранства се користе како би се подржали главни аргументи или илустровале чињенице и појаве значајне за истраживање. Анализа изабраних примера из иностранства служи за успостављање основног модела у односу на који ће се процењивати стање у Србији. Тежиште је на иновативним приступима активацији индустријских објеката, односно на улози цивилног и креативног сектора у активацији.

4.1 Активација напуштених индустријских објеката у Аустрији

4.1.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Аустрији

4.1.1.1 Преглед институција и организација по нивоима управљања

Институционална структура власти у Аустрији је децентрализована и постоје три нивоа територијалних власти: *Bund* (савезна влада, национални ниво), *Länder* (покрајине, има их 9) и *Gemeinden* (општине, локални ниво, има их око

2.300)⁹¹. Просторно планирање (*Raumordnung*) се врши кроз координацију сва три административна нивоа (European Commission, 2000b).

Национални/савезни ниво управе чини 11 одељења која се баве различитим секторским темама. За просторни развој је од највећег значаја: Савезно Министарство за пољопривреду, животну средину и управљање водама (*Bundesministerium für Land- und Forstwirtschaft, Umwelt und Wasserwirtschaft*) које се, између осталог, бави политикама везаним за одрживо коришћење земљишта, и за однос према загађеном земљишту. У оквиру министарства се налази Владаина организација – Агенција за животну средину (*Umweltbundesamt*), јавна компанија са ограниченом одговорношћу у власништву Републике Аустрије, основана 1985. године, која је задужена за праћење коришћења земљишта и давање препорука за његову одрживу употребу. Секретаријат савезне владе (*Bundeskanzleramt*) је одговоран за координацију питања која се тичу просторног планирања и регионалне политике на савезном нивоу и између покрајина. Овај секретаријат координише субвенције које даје савезна Влада, као и сам рад Владе када је у питању регионална политика.

На савезном нивоу се планирањем бави Аустријска конференција о просторном планирању (*Österreichische Raumordnungskonferenz - ÖROK*), основана 1971. године. Њена улога је координисање политика просторног развоја и креирање препорука. ÖROK обезбеђује анализе, прогнозе и објављује извештаје о активностима које се тичу планирања.

У оквиру Министарства уметности и културе, устава и медија (*Bundesministerium für Kunst und Kultur, Verfassung und Medien*)⁹² се налази Управа за уметност и културу (*Sektion II 'Kunst und Kultur'*)⁹³. Управа за уметност и културу има 10 департмана, од којих је за заштиту наслеђа задужен Департман II/4 (*Abteilung II/4 – Denkmalschutz und Kunstrückgabeangelegenheiten*). Савезни секретаријат за градитељске споменике (*Bundesdenkmalamt*) је департман у надлежности Министарства уметности и културе, устава и медија. Она је главни ауторитет када је у питању заштита наслеђа. Надлежна је за очување,

⁹¹ *Bezirksverwaltung* је администрација на нивоу округа (*Bezirk*), којих има 99 (један је Беч). Ово је ниво између општинског и покрајинског и учествује у регионалном планирању на покрајинском нивоу.

⁹² До 2014. године је то било Министарство образовања, уметности и културе.

⁹³ Подаци са веб-сајта Министарства www.kunstkultur.bka.gv.at/, (26. мај 2015.)

конзервацију и каталогизацију наслеђа и има један централни секретаријат и 9 департмана у главним градовима покрајина (Покрајински секретаријат за конзервацију - *Landeskonservatorat*). Осим Министарства и Секретаријата, рад ове две институције подржава Саветодавни одбор за наслеђе (*Denkmalbeirat* или *Denkmalrat*) чије чланове одређује Министарство и који се састоји од око 70 стручњака из свих покрајина (Ratzenböck, Hofecker and Lungstraß, 2014).

На покрајинском нивоу постоји 9 управа у 9 покрајина (*Bundesländer*), од којих је једна и Беч⁹⁴. Покрајине су обавезане инструкцијама Савезне Владе, али са сопственим регионалним законодавством и секторима за просторно планирање. За планирање и спровођење Покрајинских развојних планова на покрајинском нивоу су задужени сектори за планирање. За наслеђе су задужени Покрајински секретаријати за конзервацију (*Landeskonservatorat*). Такође, влада сваке покрајине има сектор задужен за културу.

На регионалном нивоу не постоји администрација, те је он у надлежности покрајинске управе. Регионални саветодавни одбор за планирање (*Regionaler Planungsbeirat*) чине представници општина, чиме се унапређује усаглашеност регионалних и локалних планова. Општине се уједињују у Регионалне планерске асоцијације (*Regionale Planungsverbände*) како би заједнички решиле одређена питања (European Commission, 2000b).

На локалном нивоу је присутна висока аутономија. Општине могу имати потпуно независне мере у просторном планирању и одлуке се углавном доносе управо на локалном нивоу, тако да општине имају извршну улогу и представљају кључне актере у просторном планирању. Ипак, ова аутономија је донекле ограничена чињеницом да 60% прихода долази са савезног или покрајинског нивоа, а политика мора бити усклађена са оном на државном и покрајинском нивоу. За просторни развој на општинском нивоу је надлежан Саветодавни одбор за планирање (*Planungsbeirat*) који се налази у оквиру општинске управе. На локалном нивоу постоје и приватне планерске агенције. Бечки фонд за јавне набавке земљишта и урбану обнову (*Wiener Bodenbereitstellungs- und Stadterneuerungsfonds* - *WBSF*) је основан 1984. године и има главну улогу у урбаној обнови у Бечу (European Commission, 2000b). То је непрофитна

⁹⁴ Беч је и покрајина и општина. Уместо Закона о просторном планирању, у Бечу важи Грађевински пропис (*Bauordnung*).

организација која се финансира кроз трансакције земљиштем и инспекцијске таксе које наплаћује за своје активности. Овај Фонд припрема и имплементира мере урбане обнове, нарочито оне које се тичу саветовања, координације и контроле субвенционисаних пројеката рестаурације стамбених објеката. Како би се у рестаурацију блока укључили грађани, у Бечу су основане Саветодавне канцеларије за урбане дистрикте (*Gebietsbetreuungen*) (данас их има 14). Оне не доносе одлуке, већ имају улогу саветодавних тела и пружају информације (European Commission, 2000b). Пословна агенција Беча (*Wirtschaftsagentur Wien*) је основана од стране Градске управе 1982. године. То је невладина и непрофитна организација која игра улогу посредника између јавног и приватног сектора, између осталог, и у обнови браунфилда. Бечка компанија за развој подунавља (*Wiener Entwicklungsgesellschaft für den Donaauraum AG - WED*) је основана 1991. године од стране неколико приватних компанија са циљем развоја дунавског приобаља у граду. Већина локалних управа има департмане за културу.

Осим Владиних институција, релевантне институције су: Аустријски институт за просторно планирање (*Österreichisches Institut für Raumplanung*) и истраживачке институције на Универзитетима. Европска Унија такође утиче на планирање кроз давање смерница и кроз структуралне фондове којима се финансирају пројекти у области просторног планирања.

Пример сарадње између институција је Платформа за културу градитељства (*Plattform Baukultur*) – иницијатива посвећена архитектонској политици и култури грађења у којој је остварена сарадња између Министарства уметности и културе, устава и медија. Министарства науке, истраживања и економије (*Bundesminister für Wissenschaft, Forschung und Wirtschaft*) и Савезне агенције за некретнине (*Bundesimmobiliengesellschaft - BIG*)⁹⁵.

4.1.1.2 Преглед политике, легислативног оквира и инструмената по нивоима управљања

На националном нивоу Савезни Закон о заштити споменика културе (*Bundesdenkmalschutzgesetz*, BGBl. Nr. 533 / 1923, in der Fassung BGBl. I Nr.

⁹⁵ Резултат рада овде платформе је објављивање препорука за повећање јавне свести и одрживости на овом пољу (*ARGE Baukulturreport*).

92/2013) представља правну основу за заштиту споменика културе. Када је у питању заштита културног наслеђа, значајни су и: Закон о урбаној обнови (*Stadterneuerungsgesetz*, 1974) и Закон о рестаурацији стамбених објеката (*Wohnhaussanierungsgesetz*, 1984) који за циљ има такозвану „благу урбану обнову“. Блага обнова (*Sanfte Stadterneuerung*) је процес у ком се не брине само о објекту, већ се тежи заштити станара и социјалне структуре. Већина пројеката рестаурације припада такозваној *Sockelsanierungen* рестаурацији, што значи да је зграда рестаурирана, док су становници наставили да живе у њој, а њихови станови су рестаурирани само ако су становници то захтевали. Овај механизам је омогућио да ренте остану ниске. *Totalsanierungen* је комплетна рестаурација, а *Blocksanierung* рестаурација блока када се и унапређује окружење (European Commission, 2000b).

Релевантни документи и инструменти на националном нивоу су: Сценарији просторног развоја (*Raumszenarien Österreichs 2030*), Аустријска стратегија одрживог развоја (*Österreichische Strategie Nachhaltige Entwicklung - ÖSTRAT*, Bundesministerium für Land- und Forstwirtschaft, Umwelt und Wasserwirtschaft, 2010, Zl. BMLFUW–LE.1.4.5/0012-II/3/2010), Аустријски концепт просторног развоја (*Österreichisches Raumordnungskonzept*)⁹⁶, *Österreichische Raumordnungskonferenz - ÖROK*, 2011), Финансијски програм за независни регионални развој (*Förderungsprogramm für eigenständige Regionalentwicklung*), као и Регионални саветници који имају улогу у давању препорука за решавање проблема региона (*Regionalbeauftragte*) (European Commission, 2000b). Иако не постоје специфични програми на националном нивоу за финансирање обнове напуштених индустријских подручја, субвенције се могу добити из других фондова, као што су: становање, пословање и заштита културног наслеђа. На националном нивоу постоје субвенције за подручја у неповољном положају као што су некадашњи индустријски региони. Инструмент Регионална награда за иновацију (*Regionale Innovationsprämie*) служи за субвенционисање обнове напуштених индустријских подручја и финансирају га Савезна Влада и Владе седам држава (свих осим Беча и Форарлберга).

⁹⁶ Овај документ представља водич за планирање, иако није законски обавезујући, и помиње спречавање прекомерне употребе низграђеног земљишта.

Како би решила актуелне проблеме у заштити културног наслеђа, Савезна канцеларија за градитељске споменике (*Bundesdenkmalamt - BDA*), креира посебне документе и смернице⁹⁷. Радна група у оквиру Савезне канцеларије за градитељске споменике је у сарадњи са спољашњим сарадницима из образовних, истраживачких институција и из приватног сектора, креирала Стандарде за конзервацију градитељских споменика (*Standards of Baudenkmalpflege*, BDA, 2014) као обавезујућу смерницу.

Покрајине имају надлежност за просторно планирање. Свака покрајина има свој Покрајински Закон о планирању (*Raumplanungsgesetz*). Осим тога, на покрајинском нивоу постоји и Покрајински развојни план (*Landesraumordnungsprogramm*) који је обавезујући и даје смернице за планирање. Припрема и спровођење овог плана су у надлежности Сектора покрајинске управе задуженог за планирање (European Commission, 2000b). На покрајинском нивоу постоје инструменти за смањење изградње на неизграђеном земљишту.

Покрајине имају важну улогу у заштити културног наслеђа. Све покрајине осим Беча имају свој Закон о промоцији културе (*Kulturförderungsgesetz*). Покрајине Салцбург и Штајерска имају своје законе за заштиту визуелног карактера центара главних градова (Салцбурга и Граца)⁹⁸. У овом случају постоје посебан буџет и субвенције за одржавање историјских градских језгара. Осим очувања одређених објеката и њиховог изгледа, Закони о заштити историјског градског језгра имају за циљ и очување стамбене функције у градским центрима. Осим поменутих закона за очување градског језгра, и у сврху одржавања жељених функција се користе и други законски инструменти. У Бечу се дефинишу заштићене стамбене зоне (нарочито у Првом дистрикту), у којима је забрањено мењати функцију објеката (European Commission, 2000b). У свим покрајинама постоји могућност дефинисања такозваних Резервата (*Vorbehaltsflächen*). То су заштићене зоне, дефинисане у плановима зонирања и резервисане за одређене

⁹⁷ На пример, како би се решило питање увођења енергетске ефикасности на архитектонским споменицима,

Одељење за архитектуру и градитељску технику (*Abteilung für Architektur und Bautechnik*) у оквиру Савезне канцеларије, је креирало Правила за енергетску ефикасност градитељских споменика (*Richtlinie Energieeffizienz am Baudenkmal*, BDA, 2011).

⁹⁸ Закон о заштити историјског градског језгра Граца (*Grazer Altstadterhaltungsgesetz*) из 1974. године и Закон о заштити историјског градског језгра Салцбурга (*Salzburger Altstadterhaltungsgesetz*) из 1967. године, измењен 1980. године, имају сличне циљеве и садржај.

јавне институције чија изградња такође мора да се деси у одређеном временском периоду.

На регионалном нивоу Регионални просторни план (*Regionalesraumordnungsprogramm*) је план је обавезујући за планирање. Осим њега, постоје и Регионални секторски планови (*Regionales Sachprogramm* или *Regionaler Fachplan*) (European Commission, 2000b).

На локалном нивоу општине имају независност када је у питању просторно планирање, али је планирање условљено плановима вишег реда. Локални развојни концепт (*Räumliches Entwicklungskonzept*) је у надлежности локалне управе и он дефинише циљеве у коришћењу земљишта и чини оквир за планове детаљне регулације. План генералног зонирања (*Flächenwidmungsplan*) и План детаљног зонирања (*Bebauungsplan*) дефинишу намене земљишта и веома су флексибилни. На локалном нивоу постоје субвенције за приватне инвестиције и уговори о опремању локације инфраструктуром између локалне управе и власника, као и мере за унапређење ефикасности у коришћењу земљишта као што су грађевинске дозволе са ограниченим роком важења (European Commission, 2000b).

Не постоје специфични програми на државном нивоу за финансирање обнове браунфилда, али се субвенције могу добити индиректно из фондова за становање, пословање и заштиту споменика културе. У Бечу се за обнову браунфилда могу користити два програма: *Wiener Wirtschaftsförderfonds* (фонд Бечке пословне агенције) за индустријске локације и *Wohnfonds Wien* (за становање и урбану обнову).

Табела 4. Институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Аустрији (Извор: Аутор, према: European Commission, 2000b; Ratzenböck, Hofecker and Lungstraß, 2014; Perić, 2013a)

Ниво	Најзначајније институције		Улога и надлежност	Легислативни и плански документи	Релевантни нструменти
Савезни / Национални	Секретаријат савезне владе (<i>Bundeskanzleramt</i>)		-Одговоран за координацију питања која се тичу просторног планирања и регионалне политике на савезном нивоу и између покрајина -Координише субвенције које даје савезна Влада, као и сам рад Владе када је у питању регионална политика	-Не постоји Закон о просторном планирању на националном нивоу -Закон о урбаној обнови (<i>Stadterneuerungsgesetz</i> , 1974) -Закон о рестаурацији стамбених објеката (<i>Wohnhaussanierungsgesetz</i> , 1984) -Савезни Закон о заштити споменика културе (<i>Bundesdenkmalschutzgesetz</i> , 2013)	-Блага обнова (<i>Sanfte Stadterneuerung</i>) -Финансијски програм за независни регионални развој (<i>Förderungsprogramm für eigenständige Regionalentwicklung</i>) -Регионални саветници (<i>Regionalbeauftragte</i>)
	Савезна министарства			Секторски планови	
	- Савезно Министарство за пољопривреду, животну средину и управљање водама (<i>Bundesministerium für Land- und Forstwirtschaft, Umwelt und Wasserwirtschaft</i>) -Агенција за животну средину (<i>Umweltbundesamt</i>) (у оквиру Министарства)		-Политике везане за одрживо коришћење земљишта и однос према загађеном земљишту -Праћење коришћења земљишта и давање препорука за његову одрживу употребу	-Аустријска стратегија одрживог развоја (<i>Österreichische Strategie Nachhaltige Entwicklung - ÖSTRAT</i> , 2010) -Извештај <i>Савезни циљеви за политику</i> у ком се браунфилди разматрају у оквиру одрживог коришћења земљишта	
	Савезно Министарство уметности и културе, устава и медија (<i>Bundesministerium für Kunst und Kultur, Verfassung und Medien</i>)		-Управа за уметност и културу (<i>Sektion II 'Kunst und Kultur'</i>) има 10 департмана, од којих је за заштиту наслеђа задужен Департман II/4 (<i>Abteilung II/4 – Denkmalschutz und Kunstrückgabeangelegenheiten</i>)		
	Савезно Министарство науке, истраживања и економије (<i>Bundesminister für Wissenschaft, Forschung und Wirtschaft</i>)		-Креира фондове за напуштена индустријска подручја од регионалног значаја	-Документ <i>Регионални иновациони бонус</i> се бави субвенцијама за напуштена индустријска подручја	-Регионални иновациони бонус (<i>Regionale Innovationsprämie</i>)
	Аустријска конференција о просторном планирању (<i>Österreichische Raumordnungskonferenz - ÖROK</i>)		-Координише савезну, провинцијску и локалну Владу и интересне групе; -Координише политике просторног развоја и планерске инструменте -Креира препоруке -Има чланове са свих административних нивоа	-Сценарији просторног развоја (<i>Raumszenarien Österreichs 2030</i> , 2009) -Аустријски концепт просторног развоја (<i>Österreichisches Raumordnungskonzept</i> , 2011) -Атлас просторног развоја -Извештаји о просторном планирању -ÖROK препоруке	
	Савезни секретаријат за градитељске споменике (<i>Bundesdenkmalamt</i>)		-Надлежан за очување, конзервацију и каталогизацију културног наслеђа	-Правила за енергетску ефикасност градитељских споменика (<i>Richtlinie Energieeffizienz am Baudenkmal</i> , BDA, 2011) - Стандарди за конзервацију градитељских споменика (<i>Standards of Baudenkmalpflege</i> , BDA, 2014)	
	Саветодавни одбор за наслеђе (<i>Denkmalbeirat</i> или <i>Denkmalrat</i>)		-Саветодавна улога		
Покрајина	Покрајински	Покрајинска управа -Сектор за просторно планирање -Сектор за културу		- (Покрајински) Закони о просторном планирању (<i>Raumordnungsgesetze</i>) -Закони о промоцији културе (<i>Kulturförderungsgesetz</i>) -Покрајински развојни план (<i>Landesraumordnungsprogramm</i>) -Покрајински секторски планови (<i>Regionales Sachprogramm</i> или <i>Regionaler Fachplan</i>) -Закони о заштити историјског градског језгра (<i>Altstadterhaltungsgesetz</i>)	
		Покрајински секретаријат за конзервацију (<i>Landeskonservatorat</i>)	-Задужен за културно наслеђе на покрајинском нивоу		
	Регионални	-Регионални саветодавни одбор за планирање (<i>Regionaler Planungsbeirat</i>)		-Регионални просторни план (<i>Regionalesraumordnungsprogramm</i>) -Регионални секторски планови (<i>Regionales Sachprogramm</i> или <i>Regionaler Fachplan</i>)	-Резервати (<i>Vorbehaltsflächen</i>) - заштићене зоне, дефинисане у плановима зонирања и резервисане за одређене јавне институције

Општина / Локални	Локална управа - Саветодавни одбор за планирање (<i>Planungsbeirat</i>) -Департман за културу	-Даје препоруке за употребу специфичних браунфилда	-Локални развојни концепт (<i>Räumliches Entwicklungskonzept</i>) -План генералног зонирања (<i>Flächenwidmungsplan</i>) -План детаљног зонирања (<i>Bebauungsplan</i>) -Локални план за развој културе (<i>Kulturentwicklungsplan</i>)	-грађевинске дозволе са ограниченим роком важења -уговори о опремању локације инфраструктуром између локалне управе и власника
	Саветодавне канцеларије за урбане дистрикте (<i>Gebietsbetreuungen</i>)	-Саветодавна улога -Унапређују партиципацију грађана приликом рестаурација		
Независне организације	Аустријски институт за просторно планирање (<i>Österreichisches Institut für Raumplanung</i>)	-Непрофитно удружење које делује као посредник између истраживања, политике и органа управе		
	Регионалне планерске асоцијације (<i>Regionale Planungsverbände</i>)	Удружења локалних управа		
	Бечка компанија за развој подунавља (<i>Wiener Entwicklungsgesellschaft für den Donaauraum AG</i>)	Основана од стране приватних компанија са циљем развоја дунавског приобаља у Бечу		
	Бечки фонд за јавне набавке земљишта и урбану обнову (<i>Wiener Bodenbereitstellungs-und Stadterneuerungsfonds</i>)	Има главну улогу у урбаној обнови у Бечу		

4.1.1.3 Анализа институционалних аранжмана према истраживачким питањима

1а. Хоризонтална и вертикална координација актера, садржај јавних политика, методе и процедуре формулисања политика, начин одлучивања

Када је у питању хоризонтална координација, у оквиру Секретаријата савезне владе (*Bundeskanszlaramt*) постоји Одељење за координацију (Одељење 4, *Sektion fur Koordination*) које је задужено за обезбеђивање конзистентности у сарадњи министарстава у свим областима јавне политике, као и за координацију политика у појединим областима (Дамјановић, Јеринић и Павловић-Крижанић, 2011). Нацрте прописа израђују надлежна министарства на основу смерница од Уставне службе Владе (*Verfassungsdienst*). Надлежно министарство организује консултације унутар Владе, нацрт се објављује на веб-сајту и о нацрту се обавештавају друга министарства у чијем делокругу су одређени аспекти нацрта. Уставна служба Владе (*Verfassungsdienst*), слично као Секретаријат за законодавство РС, проверава усклађеност нацрта са прописима на националном и међународном нивоу, квалитет и конзистентност текста (Дамјановић, Јеринић и Павловић-Крижанић, 2011).

Када је у питању вертикална координација, Аустрија има добро развијене механизме консултовања регионалних и локалних власти у процесу доношења одлука, засноване на споразуму о консултовању између различитих административних нивоа (члан 15а Савезног Устава Аустрије, Дамјановић, Јеринић и Павловић-Крижанић, 2011). Овај споразум садржи обавезе размене информација, могућност сазивања Форума за консултације (*Konsultationsgremium*) и подношење парламенту заједничких препорука форума за консултације о финансијским аспектима (*Kostentragung*). Локалне власти се консултују приликом доношења савезних закона и успоставља се споразум између три нивоа власти. Локалне власти учествују у процесу доношења закона преко својих асоцијација, које прикупљају ставове својих чланова о нацртима закона и синтетизују их у јединствене ставове, а такође могу и покренути консултације након што Савезна влада усвоји предлог закона (Дамјановић, Јеринић и Павловић-Крижанић, 2011).

2a. Надлежности и сарадња међу актерима у процесу активације напуштених индустријских објеката

Партиципација је обезбеђена кроз Закон о процени утицаја на животну средину и о партиципацији грађана (*Bundesgesetz über die Prüfung der Umweltverträglichkeit und die Bürgerbeteiligung*, Bundesgesetzblatt I Nr. 89/2000) (European Commission, 2000b). На савезном нивоу становници у планирању учествују кроз референдум који је обавезан за велике промене у савезном уставу (*Volksabstimmung*), затим кроз петиције⁹⁹ и кроз референдум који се користи за истраживање мишљења грађана о питањима од значаја за целу земљу (*Volksbefragung*). У покрајинама и општинама постоје сличне процедуре партиципације (European Commission, 2000b).

Приликом креирања докумената и смерница, Савезна канцеларија за градитељске споменике (*Bundesdenkmalamt - BDA*) формира радне групе и сарађује са спољашњим сарадницима из образовних, истраживачких институција и из приватног сектора. Пример сарадње између институција је Платформа за културу градитељства (*Platform Baukultur*) – иницијатива посвећена архитектонској политици и култури грађења у којој је остварена сарадња између Министарства уметности и културе, устава и медија. Министарства науке, истраживања и економије (*Bundesminister für Wissenschaft, Forschung und Wirtschaft*) и Савезне агенције за некретнине (*Bundesimmobiliengesellschaft - BIG*).

3a. Флексибилност и отвореност система планирања и заштите наслеђа – динамичност и отвореност институција за промене

Аутономија на локалном нивоу је висока. Општине могу имати потпуно независне мере у просторном планирању и одлуке се углавном доносе управо на локалном нивоу, тако да општине имају извршну улогу и представљају кључне актере у просторном планирању. План генералног зонирања

⁹⁹ Од бар 100.000 гласова односно 1/3 гласова из сваке од три државе (*Volksbegehren*).

(*Flächenwidmungsplan*) и План детаљног зонирања (*Bebauungsplan*) који дефинишу намене земљишта на локалном нивоу су веома флексибилни.

Када је у питању политика која се тиче културног наслеђа, у Аустрији постоје мере за смањивање конкуренције међу грађевинским фирмама и смањење цене некретнина. Закони о заштити објеката или делова градова (као што је у Грацу је Закон о заштити историјског градског језгра, осим очувања одређених објеката и њиховог изгледа, имају за циљ и очување одређених функција. Постоје посебан буџет и субвенције за одржавање историјских градских језгара. Ови механизми омогућавају да ренте остану ниске, као и да се у центрима градова очувају одређене намене простора.

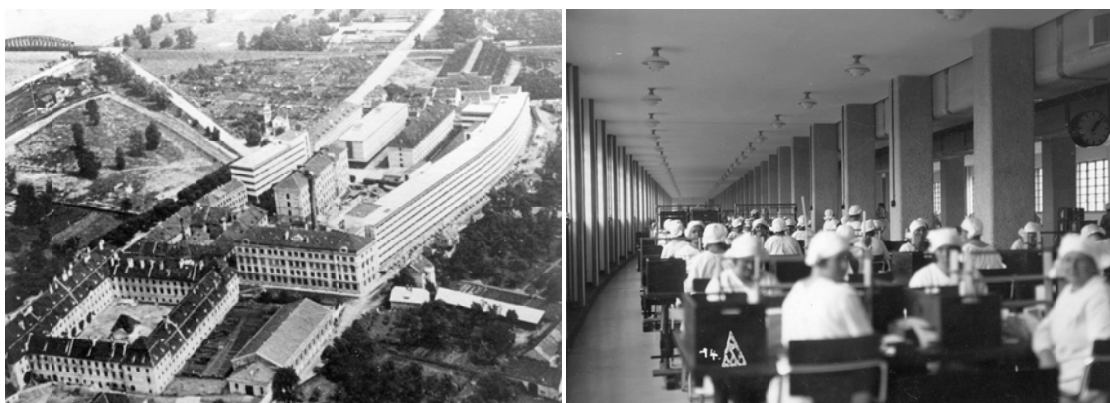
Друштвени аспект урбане обнове је веома битан и постоји развијен систем заштите угрожених група у току обнове. Аустријски Закон о рестаурацији стамбених зграда из 1984. године садржи појам „благе урбане обнове“ (*Sanfte Stadterneuerung*), која представља процес у ком се не брине само о објекту, већ се тежи заштити станара и социјалне структуре. Овај механизам показује високу свест о проблематици урбане обнове и импликацијама које она има за економски мање моћне актере и угрожено становништво.

Како би решила актуелне проблеме у заштити наслеђа, Савезна канцеларија за градитељско споменике (*Bundesdenkmalamt - BDA*), креира посебне документе и смернице. У таквим приликама се оснивају радне групе остварује се сарадња са спољашњим сарадницима и институцијама.

4.1.2 Студија случаја: Фабрика цигарета (*Tabakfabrik*) у Линцу – Флексибилни институционални оквир као подршка иновативном приступу активацији

Индустријски комплекс Фабрике цигарета (*Tabakfabrik*) се налази у центру града Линца и у близини приобаља реке Дунав. То је некадашња фабрика цигарета изграђена у периоду 1929-1935. године, коју су дизајнирали Петер Беренс и Александер Поп (*Peter Behrens, Alexander Popp*). Фабрика је запошљавала око 1.000 радника и пружала добре услове за рад. Простор за рад је

био добро проветрен, чист, са одличним хигијенским условима, лекарима који су свакодневно били на располагању у фабрици, као и одмаралиштима за раднике где су радници имали две недеље плаћеног одмора (Fellner, Thiel, 2010). Иако грађена у време велике финансијске депресије, Фабрика цигарета је била највећа и најмодернија фабрика дувана у Централној Европи. Индустијски комплекс је изграђен у стилу интернационалног модернизма, а у изградњи су коришћени скупочени материјали и карактеристична плава боја, позната као „Линц плава“.

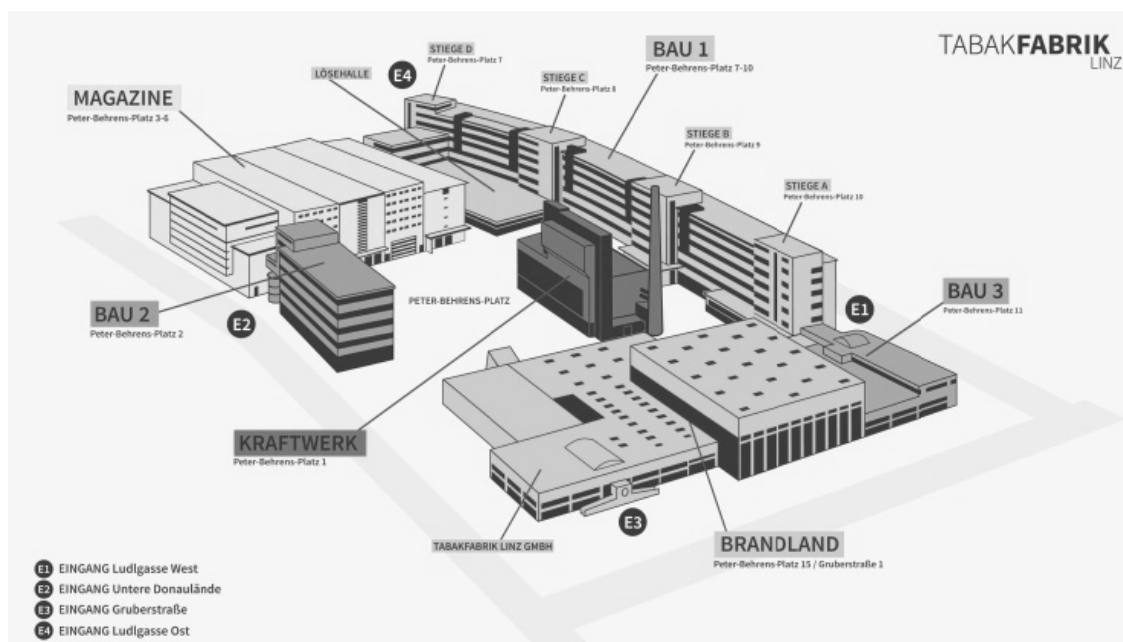
Слике 2. и 3. Фабрика цигарета Табакфабрик - Поглед на комплекс фабрике и ентеријер за време производње (извор: OÖLA, Allgemeine Fotosammlung)

У актуелној градској политици Фабрика цигарета се посматра као део шире урбане обнове и значајна је јер се налази између центра града и приобаља које се убрзано развија. Комплекс фабрике се налази на површини од 40.000m², од чега 10.000m² заузима велико двориште у централном делу комплекса. У комплексу се налази 13 објеката укупне површине 80.000m²¹⁰⁰. Већи део комплекса је заштићен како споменик културе од 1981. године. Главна зграда фабрике – Зграда 1 (*Bau 1, Zigarettfabrikationsgebäude*), укупне површине 24.000m², је представљала прекретницу у аустријској међуратној индустријској архитектури и била прва зграда те величине у Аустрији која је имала челичну оквирну конструкцију. Ревитализација овог објекта се планира за период 2015-2018. године¹⁰¹.

¹⁰⁰ Подаци са веб-сајта града Линца www.linz.at/futurelinz/47641.asp

¹⁰¹ 2014. године је одобрена ревитализација зграде по цени од 6 милиона евра за 4 године. Повратак инвестиција се предвиђа у периоду од 15-20 година кроз отварање нових радних места и приходе од ренте, према подацима на веб-сајту града Линца Подаци са веб-сајта града Линца www.linz.at/presse/2014/201410_76185.asp

Заштићени објекат је и Зграда за производњу дувана за луле - Зграда 2 (*Bau 2, Pfeifentabakfabrikationsgebäude*), површине 3.000m² на 5 нивоа. Ова зграда је ревитализована у периоду 2013-2014. године¹⁰². Пројекат је водила Градска управа за изградњу (*Gebäudemanagement*), а интервенцијама је координисао Владин департман при Министарству образовања, уметности и културе - Савезни секретаријат за градитељске споменике (*Bundesdenkmalamt*) који је надлежан за очување, конзервацију и каталогизацију наслеђа. Осим ова два објекта објекта, заштићени објекти у комплексу су: Електрана (*Kraftwerk*), која се налази у дворишту у централном делу комплекса и Магацин (*Magazin*).

Слика 4. План комплекса Фабрике цигарета Табакфабрик - данас се користе следећи објекти: *Bau 1* (*Steige A*), *Bau 2*, *Bau 3*, Електрана (*Kraftwerk*), *Brandland* и *Lösehalle* (извор: веб-сајт Фабрике цигарета)

¹⁰² Град Линц је за пројекат издвојио око 5.5 милиона евра (www.linz.at/presse/2014/201410_76185.asp). Испод фасаде објекта која је заштићена као споменик културе, је направљена нова фасада од стаклених панела, како се наводи на веб-сајту архитектонског бироа који је урадио пројекат - *Kleboth Lindinger Dollnig ZT GmbH* (www.kld.as/de/projekte/detail/bau2_tabakfabrik_linz.html). Ови панели имају улогу у раздвајању простора уместо зидова, али и улогу изолације, с обзиром на то да стара фасада није добар изолатор. Осим тога, интервенције на ревитализацији су подразумевале регулисање грејања, вентилације, климе и санитарија.

Фабрика цигарета Табакфабрик је постала пример добре праксе на међународном нивоу¹⁰³. У студији коју су спровели Аустријски институт за истраживање малих и средњих предузећа (*KMU Forschung Austria*) и Институт за квалитативну анализу у Линцу (*Linzer Institut für qualitative Analysen*), се наводи да би некадашња фабрика требала да постане светионик креативне индустрије у Горњој Аустрији. Према подацима са сајта града Линца са краја 2014. године, 70 организација, односно 300 људи ради у комплексу (више радних места постоји сада него у тренутку затварања фабрике), организовано је преко 230 догађаја, а број посетилаца сваке године расте. Тако 2010. године је комплекс посетило 90.000 људи, 2011. – 36.000, 2012. – 109.000, 2013. – 165.000, како се наводи на веб-сајту града Линца¹⁰⁴.

16. Организација и управљање процесом активације – Улога, интереси, надлежности и односи између актера

1997. године је Република Аустрија пребацила своје акције у Фабрици цигарета Аустријској индустријској корпорацији ÖIAG (*Österreichische Industrieholding AG*) која управља инвестицијама Републике Аустрије у делимично или потпуно национализованим компанијама. Тада је почела приватизација фабрике и 2001. ју је купила компанија *Gallaher Group* (велика мултинационална компанија за цигарете са седиштем у Британији). 2007. године је ову компанију купила компанија *Japan Tobacco International*, и производња је заустављена 2008. године. Град Линц је Фабрику цигарета откупио 2009. године од ове компаније и тада почиње процес активације¹⁰⁵ (Diesenreiter, 2013).

Прелиминарну студију о коришћењу фабрике је за Град Линц урадио Институт за организацију Јоханес Кеплер Универзитета у Линцу (*Instituts für Organisation, Johannes Kepler Universität*¹⁰⁶). Студија под називом *Zur kulturellen*

¹⁰³ Представљена је као пример добре праксе на: *Kulturführer Mitteleuropa* 2013, Institute for the Danube Region and Central Europe in Vienna; *Cultural Heritage and the EU-2020 Strategy*, Vilnius; international CCI Klubenquête zu Kreativquartieren, Vienna...

¹⁰⁴ www.linz.at/futurelinz/47641.asp и www.linz.at/presse/2014/201410_76185.asp

¹⁰⁵ Одлука о куповини по цени од 20,4 милиона евра је донета у јуну 2009. године на састанку Градског Већа Линца, како се наводи на сајту града Линца (www.linz.at/).

¹⁰⁶ Студију је водио професор Роберт Бауер (Robert Bauer), специјалиста за истраживање иновација.

*Nutzung des Austria Tabakwerke Areal*s (За културну употребу зоне Аустријске фабрике цигарета) (Bauer, 2009) је за циљ имала да испита могућност употребе простора за културу¹⁰⁷. Као основа за израду концепта нове употребе, развијена су три могућа сценарија: 1) Креативни град, 2) Изузетност (*Exzellenz*) 3) Младост, толеранција и (индустријски) материјал. Затим се тежило трансферу ових сценарија у коначни концепт употребе простора, приликом чега су у обзир узимани следећи аспекти:

- Привремена употреба омогућава културну и креативну употребу у различитим деловима комплекса. Објекти који још увек немају коначну функцију, могу кроз привремену употребу допринети развоју креативног сектора у Линцу;
- Да би простор био успешан и постао покретач урбаног развоја, важно је придобити културне предузетнике тако да буду заиста ангажовани и посвећени; да би се то подстакло, могућности избора функција могу бити отворене;
- Култура као инструмент у медијацији може дати драгоцен допринос у обезбеђивању свести и сагласности о пројекту међу грађанима Линца;
- Сарадња међу институцијама је кључна за процес јер стратешки развој визуелних уметности, индустријског дизајна и креативне економије захтева, не постављање индивидуалних мера, већ развој целокупних ланаца снабдевања (који иде од образовних институција до коначних клијената); Сарадња је такође битна јер су такви ланци снабдевања ретко развијени од стране само једне институције, већ је у већини случајева кључна сарадња неколико актера, нарочито између града и државе (Bauer, 2009).

¹⁰⁷ У истраживању је коришћена експлоративна процедура генерисања идеја и хипотеза. Експлоративна студија има за циљ да осветли различите могућности и дивергентне тачке гледишта и покаже њихов кредибилитет/прихватљивост. Методи који су коришћени су интерпретација материјала добијеног квалитативним емпиријским друштвеним истраживањем, пре свега отвореним интервјуима и посматрањем простора и његових корисника (Bauer, 2009: 13). 2008. године су интервјуисане 52 особе (актери културног и креативног сектора који имају професионални интерес за развој висококвалитетног креативног сектора у Линцу и Горњој Аустрији), а са још 6 људи су одржане тематске информативне сесије. Како би се добио увид у што више различитих перспектива, бирани су актери из различитих области у оквиру ових сектора. Секундарни подаци о креативном сектору у покрајини су такође прикупљени, као и подаци о међународним пројектима где се некадашњи простори за производњу користе у културне сврхе (Bauer, 2009: 14).

У овој студији се култура види као кључна за развој града и као кључни концепт се помиње „Билбао ефекат“¹⁰⁸. Међутим, употреба објекта за културу (немачки „*kulturelle Nutzung*“), у овом случају очигледно има шире значење. Наиме, под овим концептом се у студији подразумева широк низ могућности, које нису ограничене на уметност, већ на културу као блиско повезану са образовањем, друштвеним и економским аспектом (Bauer, 2009: 13).

Следећи корак у активацији је било креирање организације за управљање и развој Фабрике цигарета од стране града, под називом *Tabakfabrik Linz Entwicklungs- und Betriebsgesellschaft mbH* 2009. године. Ову организацију финансира град Линц (49% је у власништву града, а 51% у власништву фирме *Immobilien Linz GmbH* која је у власништву града и бави се некретнинама). У првој фази развоја је овај дуго неприступачни простор за грађане, постепено претваран у приступачан и занимљив простор како би се подигао ниво свести о њему и развио осећај повезаности. Фабрика цигарета се од тада постепено трансформише у центар креативности и образовања и функционише, у ком корисници који су изнајмили простор сарађују једни са другима. У анализи креативних економија и њихових потенцијала у Линцу и покрајини Горња Аустрија коју је урадила организација *Creative Region Linz & Upper Austria GmbH* (2012) се наводи да фабрика има идеалну позицију за креативне индустрије у овој покрајини.

У комплексу је смештен низ организација од којих су неке укључене у истраживање могућности за будућност фабрике. Платформа за умрежавање под називом *Creative Region Linz & Upper Austria* се налази у Фабрици цигарета од 2011. године и служи као подршка другим компанијама. Међу корисницима су: уметници, културна удружења, образовне институције, здравствене организације, друштвени клубови, маркетиншке агенције, програмери, архитекте, дизајнери, медијске компаније,... који користе простор као радионице, галерије, студије, сале за предавања, клинике, канцеларије,... Дешавања укључују позоришне представе,

¹⁰⁸ Феномен „Билбао ефекат“ или „Билбао фактор“ подразумева утицај који на окружење има репрезентативни и атрактивни објект, у погледу урбане обнове, повећања профита и туризма (по угледу на град Билбао и позитивни економски утицај који је на некада запуштену четврт имала изградња Гугенхајм музеја, архитекте Френка Герија).

конференције, предавања, дискусије, концерте, *pop-up* продавнице, фестивале (*Ars Electronica*, *Bruckner Festival*), изложбе¹⁰⁹.

Слике 5. и 6. Двориште некадашње фабрике данас (извори: Manfred Werner-Tsui, Wikimedia Commons, 2010 и веб-сајт Фабрике цигарета)

Архитекте су у пројектовању фабрике тежиле креирању отворених и лако прилагодљивих простора и то се покушава задржати и данас. У средишњем делу комплекса се налази велико двориште које се постепено трансформише у јавни простор, а тежња је да се простор испред фабрике претвори у јавну башту у којој би гајили биљке становници околних стамбених зграда. Најатрактивнији простори у комплексу, као што је двориште, остају јавни. Интервенције се свode на неопходни минимум – нови зидови који се уводе су стаклени, тако да не угрожавају постојећи стил. Ревитализација подразумева увођење противпожарних мера, основних инсталација, обнову лифтова. Објекти ће се прилагодити у складу са захтевима које постављају будући корисници и процес подразумева консултације са њима. Привремене намене простора служе за испитивање потреба, проналажење и припрему простора за коначну, трајну функцију. Циљ је повратак некадашњој улози фабрике, односно испуњавању потреба становништва кроз посвећеност принципима партиципације, транспарентности, отворености, креативности и друштвене одговорности (Diesenreiter, 2013).

¹⁰⁹ Изложбу посвећену Поршеу је посетило 65.000 људи, како се наводи на веб-сајту града Линца www.linz.at/futurelinz/47641.asp

2013. године су активиране шине у комплексу како би се он повезао са остатком града и по први пут је воз почео да довози путнике у фабрику у оквиру фестивала који се у њој дешавају¹¹⁰). Планира се да се ова рута користи у будућности и да се 2018. године отвори стајалиште јавног превоза које ће редовно функционисати на овој локацији. Пројекат реактивирања је изведен захваљујући сарадњи са приватним компанијама: *Voestalpine AG* (интернационална компанија са седиштем у Линцу, која се бави индустријом челика, ауто и железничким системима), *Österreichische Bundesbahnen - ÖBB* (Аустријска савезна железница, у власништву Републике Аустрије), *Die Logistik Service GmbH - LogServ* (ћерка-фирма фирме *Voestalpine AG*, бави се логистиком), града Линца и Фабрике цигарета Табакфабрик, те представља пример сарадње више актера из различитих сектора.

У развоју и дизајну пројекта развојног тима *Tabakfabrik Linz Entwicklungs- und Betriebsgesellschaft mbH*, учествују надзорни одбор (*Aufsichtsrat*) Фабрике цигарета Табакфабрик и надзорни одбор фирме *Immobilien Linz GmbH*, планерски и технички га развија Управа за изградњу града Линца (*Gebäudemanagement der Stadt Linz*), а одлуку доноси Градско веће града Линца (према подацима са веб-сајта Фабрике цигарета Табакфабрик¹¹¹).

За финансирање пројекта је задужен претежно јавни сектор: град Линц (субвенције за одржавање, развој и програме у износима о којима одлучује градско веће у вишефазним процесима), Савезно Министарство уметности и културе, устава и медија, Управа Покрајинске Владе Горње Аустрије и Општински департаман за културу. Осим тога, у финансирању је учествовао и приватни сектор (на пример компаније: *Voestalpine AG*, *Die Logistik Service GmbH - LogServ*), а новац се добија и од изнајмљивања простора. Новац за финансирање обнове Зграде 2 је фирма *Immobilien Linz GmbH* добила од *Regio 13* фонда намењеног економији у Горњој Аустрији (који суфинансира ЕУ фонд за регионални развој и чији фокус чине иновације, одрживост и истраживање (према подацима са веб стране Програма *Regio 13 – Impulse für OÖ*¹¹²).

¹¹⁰ На пример 200 људи са нове железничке станице Шталвелт за време фестивала Арс Електроника www.linz.tv.at/szene/2013-09-10-haltestelle-zukunft.html

¹¹¹ <https://tabakfabrik-linz.at>

¹¹² <http://www.regio13.at/de/publizitaet-download/projektliste/entity.detail/key.645.html>

За питања која се тичу наслеђа у Фабрици цигарета је задужен Регионални органак Савезног секретаријата за градитељске споменике (*Bundesdenkmalamt*) - Покрајински секретаријат за конзервацију за Горњу Аустрију (*Landeskonservatorat für Oberösterreich*), у чијој је надлежности давање дозвола и надгледање рестаурације, реконструкције и ревитализације пројеката на заштићеним објектима у овој покрајини.

Платформа за умрежавање под називом *Creative Region Linz & Upper Austria* се налази у Фабрици цигарета од 2011. године и служи као подршка другим компанијама у области креативних индустрија у региону. Град Линц и Покрајина Горња Аустрија су власници по 50% ове организације. Осим са њима, сарадња се остварије са фирмама из Групе фирми града Линца (*Unternehmensgruppe der Stadt Linz*) и из *OÖ Innovationsholding GmbH*. *Creative Region Linz & Upper Austria* се бави консултацијама, тернинзима, умрежавањем, а 2013. године је ова организација организовала симпозијум међународних експерата на тему приобаља и „експерименталног урбанизма“ у Линцу.

Неинституционални актери играју значајну улогу у пројекту. Стручњаци окупљени око Архитектонског форума Горње Аустрије (*Architecture Forum Upper Austria*) су учествовали у ревитализацији објеката, након чега је 2011. године основана независна непрофитна организација Линцкунфт (*Linzukunft*) посвећена иновативном дугорочном развоју у Линцу. Ова организација, смештена у Фабрици цигарета Табакфабрик, је покренула иницијативу *Umbauwerkstatt*¹¹³ и креира продуктивну критику политике и актуелних дешавања везаних за комплекс. Како се у управљању пројектом тежи отворености и партиципацији, ова организација је смештена управо у фабрици, одакле може представљати активног учесника у процесу. Линцкунфт има став да неопходне друштвене иновације морају бити покренуте „одозго-на-горе“, односно да морају доћи из цивилног друштва. Због тога ова организација организује дешавања попут оних на којима грађани могу дати своје идеје за будућност комплекса, и покушава да их промовише на свом веб-сајту и блогу организације¹¹⁴. Један од пројеката које је ова организација спровела је тродневно окупљање становника које се бавило идејама за унапређење урбаног окружења у Линцу, под називом *Ideas for Linz*,

¹¹³ www.umbauwerkstatt.at/

¹¹⁴ www.umbauwerkstatt.at/

организовано 2013. године. Постојање оваквих независних иницијатива, које имају улогу посматрача и критичара процеса је битно јер се тиме отвара простор за дискусију о пројекту и постоји отвореност за критику. Посебно је занимљив став званичне политике која подржава овакве иницијативе кроз омогућавање дијалога путем задржавања организације у самом фабричком комплексу.

26. Проблеми, конфликти актера и политика и њихово решавање

Оригиналне карактеристике простора у Фабрици цигарета су веома вредне и сачуване се у великој мери. Међутим, одређивање нове идеалне функције за тако велики и значајан објект је тешко. Проблем је у величини простора – што су фабричке просторије веће, то је теже одредити намену, како наводи директорка покрајинске канцеларије за наслеђе (Knall-Brskovsky у Rotter, 2011). Приликом активације се као проблем који је било неопходно решити од стране Покрајинског секретаријата за конзервацију за Горњу Аустрију (*Landeskonservatorat für Oberösterreich*), јавило питање термоизолације. Постојеће вредне и заштићене фасаде имају лошу изолацију, али се не смеју мењати. Како директорка Покрајинске канцеларије наводи (Knall-Brskovsky у Rotter, 2011), ово јесте био проблем који је било неопходно решити како би се објект могао активирати. Стављање спољашње изолације није било могуће, јер би фасада била покривена. Влага испод такве изолације би могла да уништи фасаду. Овакви проблеми се решавају кроз креирање смерница за конзервацију и енергетску ефикасност градитељских споменика од стране Савезне канцеларије за градитељске споменике, о којима је било речи у претходном поглављу (*Standards of Baudenkmalspflege*, BDA, 2014 и *Richtlinie Energieeffizienz am Baudenkmal*, BDA, 2011).

Решавању проблема и конфликта доприноси постојање добре сарадње, вертикалне и хоризонталне координације у земљи. Развијени су механизми координације и консултовања регионалних и локалних власти у доношењу одлука (одељења за координацију која обезбеђују конзистентност, споразуми о консултовању, форуми за консултације итд.) Осим тога, у Аустрији постоји и успостављена култура јавно-приватних и јавно-цивилних партнерстава која

омогућава конзистентну сарадњу између различитих сектора и ефикасније решавање сложених питања у коришћењу простора.

36. Иновације и допринос промени формалног оквира управљања

Организација за управљање и развој Фабрике цигарета, под називом *Tabakfabrik Linz Entwicklungs- und Betriebsgesellschaft mbH* (TFL), коју је основао и финансира Град Линц, има велику аутономност у доношењу одлука. Како Дизенрајтер (Diesenreiter, 2013), задужен за односе са јавношћу, наводи у интервјуу који је урађен 2013. године, односи са политичарима и градским званичницима су одлични и присутна је велика подршка:

„Нико не покушава да утиче на то где идемо... Градска управа нам у овом тренутку дају одрешене руке да радимо шта хоћемо и то је одлично. То је такође веома интересно, јер није уобичајено дати пројекат ове величине људима који говоре о отворености, партиципацији и транспарентности“ (Diesenreiter, 2013).

Новину представља изнајмљивање простора по различитим категоријама ренте у зависности од категорије којој корисници припадају (три нивоа: непрофитне организације и уметници плаћају најнижу ренту – 10%, употреба у социјалне сврхе – 30%, а рента за изнајмљивање у комерцијалне сврхе је највиша – 100%). Комерцијални програм омогућава ниже ренте за непрофитне активности.

Другу новину представља одабир корисника на основу тога да ли и у којој мери активности којима се они баве доприносе Фабрици цигарета кроз културни и симболички капитал који доносе. Тежи се уравнотеженој комбинацији непрофитних и профитних активности. Ови инструменти у управљању пројектом подржавају непрофитне иницијативе.

Трећа иновативна карактеристика пројекта је флексибилност у приступу планирању. Званичне институције су прихватиле експеримент, као супротност конвенционалном планирању и детаљним плановима. Став је да пројекат који, као овај, представља важну и велику шансу за град, намену треба планирати у фазама, постепено и пажљиво. Иако град инвестира у овај пројекат, пристало се на експеримент, јер не постоји план или одлука о коначној намени комплекса. Како се наводи на званичном веб-сајту града Линца¹¹⁵, некадашња фабрика цигарета се

¹¹⁵ www.linz.at/politik_verwaltung/47601.asp

види као „велики изазов и велика могућност за град Линц и његове становнике“, коју треба пажљиво планирати, односно допустити извесну флексибилност и видети како ће се пројекат постепено развијати. Актери се слажу да фабрика треба да остане у јавном власништву и да треба да се приближи што више становницима града. Постоји тежња принципима партиципације, отворености, транспарентности, друштвене одговорности, насупротив комерцијалном приступу. Отвореност у планирању је компатибилна са дизајном који тежи креирању великих, отворених и лако прилагодљивих простора. Ова флексибилност у присуству пројекту је омогућена великом аутономијом која постоји на локалном нивоу, као и чињеницом да су локални документи значајни за просторни развој веома флексибилни.

4.2 Активација напуштених индустријских објеката у Немачкој

4.2.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Немачкој

4.2.1.1 Преглед институција и организација по нивоима управљања

Савезна Република Немачка има 16 покрајина (*Länder*). Федерација (*Bund*) кроз регулативу обезбеђује уједначеност у просторном планирању (European Commission, 1999).

На националном нивоу је кључни актер када је у питању просторни развој Савезно министарство грађевине и регионалног развоја (*Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung*). Осим тога, постоји низ институција и агенција од којих су најзначајније: Савезни секретаријат за изградњу и просторно планирање (*Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung*) који извештава о просторном развоју, спроводи и координише истраживања и урбану обнову, затим Конференција републичких и покрајинских министарстава за просторно планирање (*Ministerkonferenz für Raumordnung*), као и Саветодавно веће за просторно планирање (*Beirat für Raumordnung*) (European Commission, 1999).

Иако је заштита наслеђа претежно у надлежности покрајина и локалних управа, након реформи савезног система 2006. године, савезна Влада је добила више одговорности за културу, нарочито везано за заштиту наслеђа (Blumenreich, 2013).

Покрајине су одговорне за просторно планирање на својој територији, и то кроз Покрајинска министарства за планирање (*Landesministerium für Landesplanung /Landesraumordnung/Landesentwicklung*). Локалне власти учествују у припреми регионалних планова у складу са принципом реципрочности, и то кроз Регионалне асоцијације планера (*Regionaler Planungsverband*) или Регионалну скупштину планера (*Regionale Planungsversammlung*) (European Commission, 1999).

Покрајине су главни актери за одређивање културне политике у Немачкој – оне постављају своје приоритете, финансирају институције и подржавају пројекте на својој територији. За заштиту наслеђа (*Denkmalschutz*) су одговорна Покрајинска Министарства културе (*Landesministerien für Kultur*). Она припремају и надгледају спровођење Покрајинских закона о заштити наслеђа (*Landesdenkmalschutzgesetz*) који представљају правну основу за заштиту. У већини покрајина постоји посебна институција задужена за имплементацију закона – Покрајинска канцеларија за наслеђе (*Landesdenkmalamt*) (European Commission, 1999).

На локалном нивоу су општине задужене за коначну контролу употребе земљишта. Градови (*Städte*) и остале општине (*Gemeinden*) припремају локалне планове коришћења земљишта. Урбану обнову воде општине или полујавне агенције за развој основане од стране општина (European Commission, 1999). Пример такве агенције је Емшер парк агенција (*IBA Emscher Park GmbH*), креирана за сврху обнове кроз пројекат Интернационалне градитељске изложбе (*Internationale Bauausstellung - IBA*). Општина врши припремна испитивања, обезбеђује партиципацију јавности и даје дозволе за изградњу. Агенције које се баве јавним интересом (*Träger öffentlicher Belange*) морају бити информисане и укључене у процедуру припреме планова на свим административним нивоима (European Commission, 1999).

Радне групе се формирају како би се интензивирала дебата на одређену тему која обухвата више области. Таква је група основана између министарстава Европска питања за библиотеке, архиве, музеје и очување споменика културе (*EUropäische Angelegenheiten für Bibliotheken, Archive, Museen und Denkmalpflege*), у којој су представници Сталне конференције покрајинских министара за културу и образовање (*Ständige Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland - Kultusministerkonferenz*), покрајинских и савезних министарстава, Немачке истраживачке фондације (*Deutsche Forschungsgemeinschaft*) и стручњаци из библиотека, архива, музеја и области заштите споменика културе.

4.2.1.1 Преглед политике, легислативног оквира и инструмената по нивоима управљања

На националном нивоу се сваке године креира детаљни Извештај о просторном планирању (*Raumordnungsbericht*), који се износи пред Савезни парламент (*Bundestag*). Савезни закон о изградњи (*Baugesetzbuch - BauGB*) регулишу поновну употребу напуштеног земљишта и садрже инструменте за пажљиво руковање земљиштем и избегавање притиска развоја на гринфилдима. Партиципација је прописана Савезним законом о грађевинарству (*Baugesetzbuch, BauGB*) (European Commission, 1999).

Инструменти јавног финансирања пројеката су директни: структурална подршка из ЕУ (EFRD, URBAN II, Interreg III), Немачки фонд за економску промоцију (GA), ослобађање од одговорности за ремедијацију (*Altlastenfreistellung der neuen Länder*), програм промоције урбаног развоја (*Städtebauförderung*), фондови за заштиту споменика културе (*Denkmalförderung*), програми кредитирања (регионални - KfW и DtA, или за животну средину - OPEL), пилот пројекти Немачке фондације за животну средину (*Deutsche Bundesstiftung Umwelt*) и индиректни: порески подстицаји као што је подстицај за споменике културе (*Denkmalabschreibung*).

Покрајине остварују планирање кроз Покрајински развојни програм (*Landesentwicklungsprogramm - LEPro*) или њему сличан Покрајински развојни

план (*Landesentwicklungsplan - LEP*), као и кроз Регионалне планове (*Regionalpläne*). Покрајински развојни планови и програми садрже свеобухватне циљеве и имају улогу у координацији политика које утичу на покрајину. У њиховој припреми учествује не само Покрајинско министарство задужено за просторни развој, већ и друга министарства, органи власти са локалног нивоа, као и агенције које се баве јавним интересом (у неким покрајинама ове институције учествују у форми одбора или конференције који се формирају како би се надгледао процес креирања покрајинског развојног плана или програма). Секторски покрајински развојни програми и планови могу такође бити креирани за потребе бављења одређеним темама. Регионалне планове креирају или департмани за планирање у оквиру Окружне управе, или Регионалне асоцијације планера, и они су делом обавезујући, делом саветодавни. У покрајини Северна Рајна Вестфалија, у којој се налази одабрана студија случаја, постоје инструменти за финансирање ремедијације као што је модел сарадње Асоцијација за ремедијацију (*AAV-Altlastensanierungsverband*) (European Commission, 1999).

Ослобођење од такси је у неким случајевима обезбеђено за инвестирање у споменике културе. Постоје субвенције од општине и покрајина за конзервацију како би се власници подстакли на заштиту и одржавање заштићених зграда (European Commission, 1999).

На локалном нивоу градови (*Städte*) и остале општине (*Gemeinden*) припремају локалне планове коришћења земљишта. Припремни План намене површина (*Flächennutzungsplan - F-plan*) представља развојни план целог административног подручја. Обавезујући План изградње (*Bebauungsplan - B-plan*) контролише индивидуалне грађевинске предлоге. Приликом урбане обнове, општина врши припремна испитивања и обезбеђује партиципацију јавности, а затим се проглашава Зона преуређења (*Sanierungsgebiet*) и прави се Социјални план (*Sozialplan*) који садржи план за привремену релокацију становника и пословања захваћених обновом, и може садржати финансијске олакшице за тешкоће настале тиме као што су трошкови премештања и плаћене ренте за привремени смештај, што обезбеђују република, покрајине и општине пропорционално. Савезни грађевински код (*Baugesetzbuch, BauGB*) прописује да

општина треба да добије мишљење јавних агенција на које планирање утиче у најкраћем року.

Табела 5. Институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Немачкој
(Извор: Аутор, према: European Commission, 1999, Knieling and Othengrafen, 2005; Blumenreich, 2013; Pahl-Weber et al, 2006)

Ниво	Најзначајније институције		Улога и надлежност	Легислативни и плански документи	Релевантни инструменти
Савезни / Национални	-Савезна управа (<i>Bund</i>) -Савезни Парламент (<i>Bundestag</i>)		-Обезбеђује уједначеност у просторном планирању кроз законску регулативу -Усваја само веома генералну регулативу која усмерава просторну политику		
	Савезно Министарство грађевине и регионалног развоја (<i>Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung</i>)		-Кључни актер у управљању просторним развојем на националном нивоу -Припрема и надгледање закона -Расподела и координација федералном финансијском помоћи за урбану обнову -Координација просторних политика покрајина	-Савезни закон о изградњи (<i>Baugesetzbuch - BauGB</i> , 1997) -Савезни Извештај о просторном планирању (<i>Raumordnungsbericht</i>) -Оквир за просторну политику (<i>Raumordnungspolitischer Handlungsrahmen</i> , 1995) -Савезни секторски план (<i>Federal Fachpläne</i>) -Стратешки документ - Акциони план за заштиту земљишта усвојен 1987. године (<i>Maßnahmen zum Bodenschutz</i> , Bundestags-Drucksache 11/1625)	-Ослобађање од одговорности за ремедијацију (<i>Altlastenfreistellung der neuen Länder</i>) -Програм промоције урбаног развоја (<i>Stadtebauforderung</i>) -Инструменти за пажљиво руковање земљиштем и избегавање притиска развоја на гринфилдима
	Комесар за културу и медије (<i>Beauftragte für Kultur und Medien</i>)		-Креиран од стране Савезне Владе 1998. године -Централни контакт за питања која се тичу културе на националном нивоу		-Фондови за заштиту споменика културе (<i>Denkmalforderung</i>) -Порески подстицај за споменике културе (<i>Denkmalabschreibung</i>)
	Комитет за културу и медије (у Савезном Парламенту)		-Крериран 1998. године у оквиру Парламента као надзорни орган за рад комесара -Испитује правне промене и иницијативе које утичу на културу; -Доноси одлуке о буџету -Подељен на неколико органа		
	Савезно Министарство економије и енергије (<i>Bundesministerium für Wirtschaft und Energie</i>)		-Обезбеђује финансијска средства -Задужено за регионалну политику		
	Саветодавно веће за просторно планирање (<i>Beirat für Raumordnung</i>)		-Саветује савезно министарство у вези просторног планирања, даје препоруке; чине га стручњаци различитих профила		
	Савезни секретаријат за изградњу и просторно планирање (<i>Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung</i>)		-Истраживање и извештавање о просторном развоју -Координација и спровођење урбане обнове -Саветује Министарство грађевине и просторног развоја		
	Конференција републичких и покрајинских министарстава за просторно планирање (<i>Ministerkonferenz für Raumordnung</i>)		-Обезбеђује заједнички рад различитих управних нивоа по питању просторног развоја	-Концепти и стратегије за просторни развој у Немачкој (<i>Leitbilder und Handlungsstrategien für die Raumentwicklung in Deutschland</i> , 2006)	
	Стална конференција покрајинских министара за културу и образовање (<i>Ständige Konferenz der Kultusminister der Länder in der Bundesrepublik Deutschland – Kultusministerkonferenz</i>)		-Платформа за сарадњу између покрајина и успостављање основних концепата у вези са планирањем -Национални „гласоноша“ за споменике на УНЕСКО-вој листи		
Покрајина (16)	Покрајински	Покрајинска Влада (<i>Landesregierung</i>) Покрајински парламент (<i>Landtag</i>)	-Усваја општи програм за развој покрајине		
		Покрајинска Министарства задужена за планирање (<i>Landesministerium für Landesplanung /Landesraumordnung /Landesentwicklung</i>)	-Праве планове	-Покрајински закони о изградњи (<i>Landesplanungsgesetze /Landesraumordnungsgesetze</i>) -Свеобухватни циљеви и координација политика и одлука које утичу на покрајину: Покрајински развојни програм (<i>Landesentwicklungsprogramm - LEPro</i>) и Покрајински развојни план (<i>Landesentwicklungsplan - LEP</i>)	-Сарадња кроз Асоцијације за ремедијацију (<i>AAV-Altlastensanierungsverband</i>) у СРВ покрајини -Неке покрајине имају могућност да средства из покрајинског буџета пренесу на локалне управе
		Покрајинска Министарства културе (<i>Landesministerien für Kultur</i>)	-Припремају и надгледају спровођење Покрајинских закона о заштити наслеђа	-Покрајински закон о заштити наслеђа (<i>Landesdenkmalschutzgesetz</i>)	
		Парламентарни Комитет за културу			
		Комесар за културу (<i>Kulturdezernenten</i>)	-Одговоран за програм и јавне институције културе		

Општина / Град / Локални		Покрајински секретаријат за наслеђе (<i>Landesdenkmalamt</i>)	-Задужен за имплементацију закона (<i>Landesdenkmalschutzgesetz</i>) -Надзор споменика културе -Припрема и ажурирање листе споменика културе -Учествује као Агенција која се бави јавним интересом у процедурама прављења планова -Даје савете власницима споменика културе и надгледа рестаурацију -Обезбеђује финансијска средства за заштиту		
		Саветодавно веће за планирање (<i>Planungsbeirat</i>)	Учествује у припреми планова на покрајинском и регионалном нивоу; чине га представници са локалног нивоа		
	Регионални	Окружна управа (<i>Bezirksregierung</i>) Департман за планирање	-Креира регионални план	Регионални планови (<i>Regionalpläne Regionaler Raumordnungsplan /Gebietsentwicklungsplan</i>)	-Регионални концепти развоја
		Регионалне асоцијације планера (<i>Regionaler Planungsverband</i>)	-Кроз асоцијације и скупштине локалне власти учествују у припреми регионалних планова		
		Регионална скупштина планера (<i>Regionale Planungsversammlung</i>)	-Чине је представници округа (<i>Landkreise</i>)		
	Локална управа		-Припремна испитивања, обезбеђивање партиципације јавности и давање дозволе за изградњу	-Локални планови коришћења земљишта: План намене површина (<i>Flächennutzungsplan - F-plan</i>) и План изградње (<i>Bebauungsplan - B-plan</i>)	-Ослобођење од такси за инвестирање у споменике културе -Субвенције за власнике за конзервацију -Социјални план (<i>Sozialplan</i>) -Урбани уговори - партнерства између власника земљишта и општине -Изузеци: (<i>Befreiung</i> и <i>Ausnahme</i>) у односу на обавезујући План изградње -Једноставне промене у плану (<i>Vereinfachte Änderung oder Ergänzung</i>) -Мреже градова -Уговори о припреми и имплементацији урбанистичких планова -Неформални инструменти: Планирање урбаног развоја (<i>Stadtentwicklungsplanung</i>), развојни оквири, концепти урбаног развоја...
	Комитет за културу и Департман за културу у оквиру Локалне управе				
	Агенције за развој (<i>Sanierungsträger</i>), попут Агенције Интернационална градитељска изложба Емшер парк (<i>IBA Emscher Park GmbH</i>)		-Управљање урбаном обновом -Полујавне, основане од стране локалне управе		-Специјалне мере за урбану обнову (<i>Städtebauliche Sanierungsmaßnahmen</i>)
	Заједничке конференције планера и инвеститора				
	Комора за индустрију и трговину (<i>Industrie und Handelskammer</i>)				
	Немачка фондација за заштиту споменика културе (<i>Deutsche Stiftung Denkmalschutz</i>)		-Веза између приватног и јавног сектора када је у питању заштита наслеђа		
	-Немачко удружење градова (<i>Deutsche Städtetag</i>) -Немачко удружење градова и општина (<i>Deutsche Städte- und Gemeindebund</i>) -Удружење немачких округа (<i>Deutsche Landkreistag</i>)		-Платформе за сарадњу између институција културе на локалном нивоу -Имају одељења која се баве одређеним темама (на пример: урбана обнова, урбанистичко планирање, партиципација у планирању) и дају препоруке које могу бити поднете локалним управама		
	Фондације и спонзори културних институција: Савезна фондација за културу (<i>Kulturstiftung des Bundes</i>), Фондација Пруско културно наслеђе (<i>Stiftung Preussischer Kulturbesitz</i>)		-Спонзорство програма и институција културе		

	Радне групе, пример: Европске афере за библиотеке, архиве, музеје и очување споменика културе (<i>EUropäische Angelegenheiten für Bibliotheken, Archive, Museen und Denkmalpflege</i>)	-Међусекторска сарадња везана за одређену тему		
--	---	--	--	--

4.2.1.3 Анализа институционалних аранжмана према истраживачким питањима

1а. Хоризонтална и вертикална координација актера, садржај јавних политика, методе и процедуре формулисања политика, начин одлучивања

Немачка представља добар пример земље са развијеним механизмима координације и консултовања регионалних и локалних власти у доношењу одлука. Локалне власти се консултују приликом доношења савезних закона и успоставља се споразум између три нивоа власти. Савезна држава је обавезна да информисе савезне јединице и локалне самоуправе о пројектима Европске Уније и о доношењу прописа, и тако омогућава да се изнесу ставови о различитим темама. Структура политичког и административног система је заснована на три основна принципа: савезност заснована на супсидијарности, интеграција секторских политика, и систем интер-регионалних финансијских компензација. У планирању је присутан принцип реципрочности (*Gegenstromprinzip*), који подразумева процес у ком савезни, покрајински и локални органи управе имају реципрочни утицај на све предлоге и планове. Такав систем је организован око посредовања и грађења консензуса и омогућава партиципацију. Овим се обезбеђује координација и усклађеност планова. Планерски оквир омогућава добру вертикалну и хоризонталну сарадњу. Вертикална координација се постиже кроз консултације и принцип реципрочности, као и кроз хијерархијски систем планова, у ком нижи административни нивои узимају у обзир планове са виших нивоа, а такође и учествују у припреми планова на вишем нивоу. Када је у питању хоризонтална координација, она се огледа у доброј координацији између различитих секторских политика, нарочито на националном и на покрајинском нивоу. Разлике у мишљењу између планера и инвеститора или између суседних општина се решавају кроз заједничке конференције које укључују различите интересне групе. Током израде планова, сви актери морају бити обавештени о садржају политика ако оне имају утицај на њих (European Commission, 1999). Градске институције задужене за урбанизам, имају улогу координатора и

посредника, и интервенишу у циљу постизања равнотеже између интереса власника, привремених корисника и грађана¹¹⁶.

2a. Надлежности и сарадња међу актерима у процесу активације напуштених индустријских објеката

Приликом израде планова на регионалном и покрајинском нивоу није обавезно учешће јавности, али у припреми планова учествује специјални одбор који укључује представнике локалних управа, привреде, група грађана и група које се баве очувањем животне средине (European Commission, 1999). Често постоји неформална сарадња између свих актера у току процеса израде плана и планирања развоја која је део културе сарадње и консензуса и у којој сви актери имају слична права. Сарадња води повећању важности пројеката које чине неформалне иницијативе и јавно-приватна партнерства (Knieling and Othengrafen, 2005). Агенције које се баве јавним интересом (*Träger öffentlicher Belange*) морају бити информисане и укључене у процедуру припреме планова на свим административним нивоима. Јавни сектор има велики утицај на развој који покреће приватни сектор, он креира оквир политика и планова који усмеравају, координишу и контролишу развој приватног сектора. Сарадња између ова два сектора, као и партнерства, су неопходна за све веће пројекте. Ниво јавно-приватних партнерстава је висок, углавном зато што општине имају висок степен контроле. Све чешћа су партнерства између власника земљишта и општине кроз „урбане уговоре“ (European Commission, 1999).

Осим владиних институција, актери укључени у заштиту наслеђа су институције из пословног сектора и актери из цивилног сектора. Постоји добра сарадња невладиних организација са званичним институцијама. Такође, сви нивои управе сарађују на питањима која се тичу културе. Активности и средства приватног сектора на заштити наслеђа су од великог значаја (Blumenreich, 2013).

Партиципација јавности се одвија у две фазе. У првој фази, пре припреме плана, јавност је информисана о општим циљевима и дата јој је могућност за

¹¹⁶ На пример, у Берлину јавна управа одржава контакт са привременим корисницима, има улогу медијатора између корисника, власника и локалне заједнице и саветује у вези дозвола.

дискусију о циљевима плана. У другој фази, нацрт плана је изложен на увид у току једног месеца и јавност може дати примедбе које мора размотрити општинско/градско веће. Партиципација је прописана Савезним Законом о изградњи (*Baugesetzbuch*, 1997). Истим документом је прописано да општина треба да добије мишљење јавних агенција на које план утиче у најкраћем року. Када општински планови имају утицај на суседне покрајине, такође се обавештавају општине и јавне агенције других покрајина у складу са начелима узајамности и еквиваленције (*Baugesetzbuch*, 1997). Током израде планова, сви актери морају бити обавештени о садржају политика ако оне имају утицај на њих. Партиципација је значајна тема и компонента планирања због великог броја мотивисаних грађана и група које одговарају на процес планирања, али и креирају своје планове. Други разлог је растућа укљученост политичких странака у процес планирања, а трећи висока свест о темама које се тичу животне средине (European Commission, 1999).

У Немачкој сви актери учествују у процесу обнове и прави се социјални план (*Sozialplan*) који садржи план за привремену релокацију становника и предузећа захваћених обновом. Овај план може садржати финансијске олакшице за настале тешкоће, које обезбеђују република, државе и општине. Овај механизам показује високу свест о проблематици урбане обнове и импликацијама које она има за економски мање моћне актере и угрожено становништво.

3а. Флексибилност и отвореност система планирања и заштите наслеђа

У Немачкој неформални инструменти планирања развоја (који нису законски обавезујући) имају улогу да допринесу реализацији просторних планова. Предност неформалних инструмената је у томе што се могу користити флексибилно и са фокусом на одређеном проблему, док истовремено нису законски обавезујући. По правилу се користе за припрему алтернативних планова и узимају се у обзир приликом припреме формалних планова. С обзиром на то да утицај неформалних инструмената зависи од убедљивости садржаја, цео процес захтева активно учешће релевантних актера и институција. Значај неформалних инструмената расте и прихваћени су као незаменљив додатак и проширење

урбанистичких планова. У Савезном закону о изградњи се неформално планирање помиње у Одељку 1 (6) број 11, као и на другим местима. Закон полази од претпоставке да је урбанистичко планирање уграђено у мрежу неформалног планирања (Pahl-Weber et al, 2006). Примери таквих инструмената су:

- Регионални концепти развоја (Одељак 13, 3. реченица Савезног закона о изградњи, *Baugesetzbuch - BauGB*, 1997);
- Мреже градова (Одељак 13, 4. реченица Савезног закона о изградњи, *Baugesetzbuch - BauGB*, 1997);
- Уговори о припреми и имплементацији урбанистичких планова (Одељак 13, 5. реченица Савезног закона о изградњи, *Baugesetzbuch - BauGB*, 1997);
- Водећи принципи просторног развоја (Одељак 18 (1), 3. реченица Савезног закона о изградњи, *Baugesetzbuch - BauGB*, 1997);
- Информациони системи за просторно планирање на националном нивоу (Одељак 18 (5), Савезног закона о изградњи, *Baugesetzbuch - BauGB*, 1997);
- Узајамне консултације о битним темама (Одељак 19 (4), Савезног закона о изградњи, *Baugesetzbuch - BauGB*, 1997);
- Саветодавно веће за просторно планирање (Одељак 20, Савезног закона о изградњи, *Baugesetzbuch - BauGB*, 1997);
- Регионалне конференције;
- Регионално управљање и маркетинг (Pahl-Weber et al, 2006).

На локалном нивоу планирање урбаног развоја (*Stadtentwicklungsplanung*) је такође део неформалног планирања и користи се као алат за координисање обавезујућих планова који се након њих праве. То је дугорочни концепт развоја локалне управе који је неформалан (даје смернице за планирање) и јесте један од најважнијих инструмената урбанистичког планирања, уз обавезујуће планове. На тај начин се препознају и елиминишу бројни конфликти у раној фази, односно пре него што започне формално планирање. Карактеришу их велика флексибилност и широк делокруг. Неформални планови су и развојни оквири (обично за делове града) и концепти урбаног развоја који се баве секторским питањима (на пример становањем). На локалном нивоу је појава неформалних инструмената довела до развоја стандардних мастер планова и припрема неформалних мастер планова је

постала стални део планерске праксе. Неформални планови се баве променљивим спектром тема са којима се урбанистичко планирање суочава и које прате промене у друштву. Они нису регулисани законом, као ни тачна процедура и фазе њихове припреме, а усваја их локално веће. Јавност и надлежне институције се по правилу волонтерски укључују у процес креирања ових планова (Pahl-Weber et al, 2006; Opperman, 2001).

У Немачкој се у активацији напуштених објеката користе различити неформални концепти, укључујући и привремену употребу. У Берлину су прописи за добијање дозвола блиско повезани са низом правних мера које могу олакшати привремену употребу, а које користе Градско Веће и власници. То су: уговор о закупу, уговори о одрицању/уздржаности (предвиђа да ће простор бити дат на привремено коришћење без надокнаде), уговор о томе ко преузима јавну одговорност, уговори о привременој дозволи (који дају посебне подстицаје власницима), уговор о одржавању (закључују јавна управа и организације заједнице или приватна лица, и њиме се прописује да ће корисници одржавати простор у замену за бесплатно коришћење простора; овај инструмент је погодан у случајевима кад јавне управе немају средства да одржавају објекте) (Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007). Као резултат ревизија у *Building Order*, у Берлину 2005. године је смањен број обавезних државних инспекција и процедура за добијање дозволе које директно утичу на привремене кориснике. *Building Order* Берлина наводи да планерска дозвола није потребна за одређене предлоге изградње и промене функција, докле год нова функција није предмет регулација у оквиру неког закона другачијег него што је то била претходна функција. Развој толеранције представља важну компоненту у прилагођавању система планирања иновативним приступима и грађевински инспектори могу одобрити праксе које се супротстављају правилима¹¹⁷.

¹¹⁷ Они на пример, могу утицати на датуме за забрану појединих употреба простора или исељење, у циљу избегавања конфликта.

4.2.2 Студија случаја: Цехе Цолферајн и Емшер парк у Немачкој – Јавни сектор као покретач активације и увођења иновација у институционални оквир

Емшер парк у Рурској области у Немачкој је пример активације, очувања индустријског наслеђа и промене имиџа читавог региона. Рурска област се простире дужином од 116 km у правцу исток-запад и 67 km север-југ, има око 5 милиона становника и око 50 градова. Данас је то полицентрични регион са неколико главних и доста мањих центара, позиционираних између река Рур и Емшер и око њиховог ушћа у реку Рајну. Ово је једна од првих великих индустријских области у свету, настала у 19. веку као резултат масовне индустријализације услед експлоатације угља. Све до 1850-их, док се нису отворили рудници, је то била рурална регија са само 250.000 становника. До почетка 20. века Рурска област је постала један од најважнијих центара производње угља и челика у Европи и представљала је индустријско срце Европе у периоду од преко 100 година. Након гашења индустрије 1950-их година криза се читала на различитим нивоима: економском, социјалном и еколошком. Први пројекти обнове су били ограниченог успеха због недостатка интегралног приступа планирању, да би 1989. почела употреба новог приступа, у чијем је фокусу регионални парк Емшер, кичма Рурске области и окосница развоја и обнове региона.

Емшер парк заузима централни део Рурског региона, око реке Емшер, конурбацију између Дортмунда и Дуизбурга. Чини га мрежа насеља, затворених рудника и индустријских постројења повезаних зеленим површинама. Промене које су се десиле након гашења индустрије су пример одрживе обнове засноване на регенерацији инфраструктуре и економије, пренамени индустријских објеката, обнови природног пејзажа и повезивању појединачних, изолованих подручја у континуалну зелену површину – Емшер парк. У Емшер парку се зелене површине преплићу с индустријским остацима и објектима који су добили нове функције. Главни принципи обнове су: рекултивација и очување зелених простора између градова, поновно коришћење земљишта, очување индустријске прошлости кроз активацију објеката, увођење еколошки одрживих пројеката, унапређење јавних

простора и увођење уметности. Већина старих индустријских подручја је обновљена што је смањило притисак на гринфилд локације, створило бољу слику подручја, повећало инвестиције, обновило економску ситуацију, створило приступачније и атрактивније јавне просторе и донело нове стамбене пројекте. Пројекат је значајан због обнове не само физичке и економске инфраструктуре, већ и еколошких и социо-културних унапређења, што говори о интегративном приступу обнови.

Иницијатива *IBA Emscher Park* је трајала 10 година (1989-1999) и у оквиру ње је изведено 120 пројеката обнове¹¹⁸. Како се наводи у ИБА меморандуму (IBA Emscherpark, 1986) циљеви ове иницијативе су: еколошка ревитализација, пренамена браунфилда, изградња приуштивог становања, и два аспекта која су посебно значајна за ово истраживање:

- конзервација индустријског наслеђа; и
- промоција креативних индустрија и уметности како би се унапредило регионално културно окружење и креирало запослење.

Индустријски комплекс рудника угља Цехе Цолферајн (*Zeche Zollverein*) на североистоку највећег града у региону - Есена је отворен 1847. године као угљени коп за експлоатацију угља на дубини од 180-800 m¹¹⁹. Од 1920-их је власник била компанија *Phönix AG*, затим *Gelsenkirchener Bergwerks-AG – GBAG*, а од 1968. године највећа немачка рударска компанија *Ruhrkohle AG - RAG*. Комплекс је постепено растао и модернизовао се, да би 1960-их достигао максимални капацитет и постао највећи индустријски комплекс те врсте у целом свету¹²⁰. Цехе Цолферајн је затворен 1986. године због недостатка угља. Покрајина је купила рудник 1986. године и прогласила део рудника (*Shaft 12*) спомеником културе. Кокинг постројење је затворено 1993. године и планирано је његово рушење, али је ИБА иницијатива започела пројекат претварања у изложбени простор¹²¹. Овај објекат је 2000. године проглашен за споменик културе. Од 2001. године се цео

¹¹⁸ Укупне инвестиције су износиле 4 милијарде евра (2/3 из јавног буџета) www.iba.nrw.de/. Влада покрајине Северна Рајна Вестфалија је инвестирала око 2 милијарде долара током 10 година у активности и пројекте (IBA 1999; Höber and Ganser 1999).

¹¹⁹ Архитекте Фриц Шуп и Мартин Кремер (Fritz Schupp, Martin Kremmer) су пројектовали комплекс у периоду 1928-1932. године у Баухаус стилу. Основао га је индустријалац Франц Ханиел (Franz Haniel) и добио је име по немачкој Царинској унији (*Zollverein*).

¹²⁰ www.erih.net/

¹²¹ 1999. године је отворена изложба посвећена енергији коју је за две године посетило 300.000 људи www.industriedenkmal-stiftung.de/

комплекс од 20 зграда међу којима су најзначајнији делови *Schaft 12*, *Schaft 12/8*, као и кокинг постројење (*Kokerei*), налази на УНЕСКО-вој листи светског наслеђа и представља једну од значајних тачака на рути индустријског наслеђа.

Слика 7. Цехе Цолферајн комплекс (извор: веб-сајт комплекса)

Овај комплекс је представљао једну од кључних тачака којима се бавила ИБА. Пратећи концепт постепене трансформације, предложена је пренамена у центар културних индустрија. Данас је Цехе Цолферајн познати културни центар, место фестивала и туристичка одредница. У комплексу се налазе: музеј, канцеларије, ресторан (у производној хали), простор за конференције и радионице, простор за локалну плесну компанију и сталну изложбу на тему употребе енергије. 2002. године је архитектонски биро *Office for Metropolitan Architecture* - ОМА урадио мастерплан за Цехе Цолферајн, у сарадњи са специјалистима за наслеђе и конзерваторима¹²². Овај план је постепено реализован до 2010. године¹²³.

¹²² Клијент: покрајинско Министарство културе, спорта и становања и Развојна компанија Цехе Цолферајн; буџет: 200 милиона евра (www.oma.eu/).

¹²³ Нови програmi su pozicionirani na periferiju kompleksa, kako se ne bi narušila veličina starih objekata na centralnoj poziciji. 80% mašina je sačuvano na lokaciji¹²³. 2010. godine je

16. Организација и управљање процесом активације – Улога, интереси, надлежности и односи између актера

Главна иницијатива за обнову је потекла са државног нивоа. Пошто званичне регионалне и локалне институције нису успеле у обнови и креирању визија у периоду од преко две деценије, 1988. године је креирана нова институција од стране Министарства за урбанистичко планирање, становање и транспорт покрајине Северна Рајна Вестфалија, под називом Интернационална изложба Емшер парк (*Internationale Bauausstellung Emscher Park – IBA*). Ова агенција је имала улогу у умрежавању, подршци и остваривању партнерстава (Kilper, 1999) и она прати дугу традицију Грађевинских изложби у Немачкој (Interbau 1957, IBA Berlin 1978-1984) иницираних да покажу иновативне приступе урбаном развоју. Ова агенција је била мале величине (мање од 30 запослених), и водио ју је професор Карл Гансер (Karl Ganser) постављен од стране покрајинске владе, а била је подржана од стране одбора који су имали чланове из релевантних министарстава, регионалних и локалних институција. Агенција *IBA Emscher Park GmbH* је била основана ван институционализованог система у региону и због тога је била супротстављена регионалним и локалним надлежним институцијама, које су желеле да њима буде поверена ова улога и чије је пројекте ИБА често одбијала јер нису били иновативни. Традиција је да локална управа преговара са покрајинском владом када јој је потребна покрајинска подршка за пројекте (Kunzmann, 2004). Овакав приступ је значао да ће пројекти бити изведени ван традиционалних мрежа регионалне политике којима су доминирали партијски интереси и моћне индустријске корпорације. ИБА је креирала документ ИБА-Меморандум 1988. године (*IBA-Memorandum*), који обухвата урбану, регионалну анализу и смернице (Ministerium für Stadtentwicklung, Wohnen und Verkehr, 1988). Прва иновација се десила када је ИБА у сарадњи са покрајинском владом позвала владу општина, индустрију, организације цивилног друштва и јавност да предложе специфичне пројекте који се могу развити у оквиру ИБА програма.

Рур био град културе и тада је отворен Музеј Рура Цехе Цолферајн у *Schaft 12*. Факултет за дизајн, Фолкванг Универзитет уметности (*Folkwang Universität der Künste*) се од 2010. године налази у новој згради изграђеној на локацији (архитектонски биро SANAA, победници на међународном конкурс).

ИБА је имала приступ утицајним политичким партијама и актерима и имала је улогу у успостављању мрежа између стејхолдера, које су служиле размени, комуникацији и сарадњи.

Агенција није имала контролу над буџетом за инвестирање (Kunzmann, 2004). Новац за обнову су обезбедиле федерална и покрајинска влада, структурални фондови Европске Уније (350 милиона немачких марака за Емшер Парк) и у мањој мери приватни сектор. Покрајинска влада је 1980-их основала фонд за браунфилде од 250 милиона долара, којим је управљала Покрајинска развојна корпорација и ком је приступ имала локална управа (Kunzmann, 2004).

1989. године су град Есен, покрајина и Регионално веће покрајине (*Landschaftsverband Rheinland*) основали организацију *Bauhütte Zollverein Schacht XII* чија је улога била да брине о локацији. Ову организацију је 1998. заменила организација *Stiftung Zollverein* (Фондација Цолферајн за заштиту индустријских споменика културе). Ова организација је од 2010. власник Цехе Цолферајн комплекса и одговорна је за одржавање и развој.

Остали актери који су били укључени у процес обнове су: покрајинско Министарство заштите климе, животне средине, пољопривреде, конзервације и заштите потрошача (*Ministerium für Klimaschutz, Umwelt, Landwirtschaft, Natur- und Verbraucherschutz NRW – MKULNV*); различите невладине организације које се баве животном средином¹²⁴; истраживачке институције и универзитети (University of Duisburg Essen, TU Dortmund, FH Soest,...), као и Регионална асоцијација Рура (*Regionalverband Ruhr – RVR*), волонтерска организација која обухвата 4 дистрикта и 11 градова, и чији је циљ координација између градова, промоција Рура и спречавање неконтролисаног ширења градова. Регионално планирање у Руру је у надлежности ове организације од 2009. године.

26. Проблеми, конфликти актера и политика и њихово решавање

Услед економских проблема, у Рурском региону је постојала велика конкуренција међу локалним управама у жељи за добијањем инвестиција, што је резултовало провинцијализмом (додатно подржаног јаким идентитетом рударских заједница) и умањивало жељу за сарадњом. Ова конкуренција на локалном нивоу

¹²⁴ NABU, BUND, Arbeitsgemeinschaft Natur- und Umweltbildung Landesverband NRW, e.V.

је нарушавала моћ регионалних удружења као што је Регионална асоцијација Рура. Регионализација отвореног типа је била једина опција за регион који се суочавао са овим проблемима (Herrschel and Newman, 2002: 101). У друштвено-политичком миљеу су доминирали партијски интереси, моћне и велике корпорације, биле су јаке уније радника, а недостајали су предузетнички дух и иновативност (Kunzmann 2000). Овакво окружење није било привлачно за инвеститоре. Из ових разлога је оснивање независне агенције било нарочито добро решење. Агенција *IBA Emscher Park GmbH* је била основана ван традиционалног институционалног система у региону, што је омогућило да пројекти буду изведени ван традиционалних мрежа регионалне политике.

Док неки аутори сматрају да ИБА иницијативу карактерише висок ниво партиципације (Muller, Carr, 2013), други сматрају да је она била ограничена, без обзира на тежњу надлежних институција да је остваре (Percy, 2003). Комплексност пројекта је довела до тога да су главни актери били локална управа и приватни сектор, док пројекти локалних заједница нису довољно подржавани. Како Перси сматра (Percy, 2003), у Немачкој је тежиште на легислативној контроли и јакој регулативи, која резултује тиме да се јавност ослања на државу као одговорну за управљање развојем и зато нема потребу за партиципацијом. Ово је донекле умањено укључивањем невладиних организација и организација цивилног друштва у процес обнове, као и оснивањем јавно-приватних партнерстава. Локалне организације цивилног друштва су укључиване у активацију напуштених индустријских објеката и њихово одржавање, чиме им се давао осећај пропадности и одговорности. Ова чињеница показује да укључење цивилног друштва представља обавезни део успешних пројеката активације напуштених индустријских објеката. Решавању проблема и конфликта кроз сарадњу и договор доприносе и висок ниво јавно-приватних партнерстава и постојање добре сарадње између невладиних организација и званичних институцијама. Квалитету сарадње доприноси и неформална сарадња између свих актера у току процеса, која је део културе сарадње и консензуса и у којој сви актери имају слична права.

Када су у питању потенцијално непожељне последице пројекта, треба нагласити да је креирање новог имица постиндустријског подручја, као и у

многим сличним пројектима отворило простор за центрификацију од које су користи пре свега имали припадници више средње класе. У Рурској области је ова појава забележена на примеру луке у центру Дуизбурга, као и у креирању низа простора потрошње као што су ресторани, музеји, барови, луксузних продавница и стамбених простора, укључујући и Цехе Цолферајн (Muller, Carr, 2013).

36. Иновације и допринос промени формалног оквира управљања

Ово је један од пионирских пројеката када су у питању очување и промоција оригиналних остатака индустрије. Иницијатива *IBA Emscher Park* је подразумевала развој и примену низа критеријума одрживости и квалитета како би се оценили и одобрили индивидуални пројекти (од стране ИБА одбора за процену). Покрајинска Влада је обезбеђивала новац за пројекте само у случајевима када су ови критеријуми испуњени. У питању су следећи критеријуми (према: Kunzmann, 2004):

- Међународни архитектонски конкурси за проналажење креативних решења за браунфилде;
- Вредни индустријски објекти (и структуре) су заштићени као споменици културе одмах након престанка рада, како би се спречило њихово уништење;
- Напуштена индустријска подручја се сматрају местима постепене креативне акције без унапред одређене финалне функције; Овај критеријум је посебно значајан за ово истраживање. Посматрање функција у Емшер парку као привремених представља значајну иновацију, нарочито ако се у обзир узме чињеница да је у питању просторни и административни ниво значајно већи од једног објекта или комплекса - регионални ниво. Такође, ова иновација представља значајну новину за период када је привремена употреба била ретка у планирању урбаног развоја. Из тог разлога је пројекат Емшер парка био пионирски пројекат у употреби привремених функција у активацији некадашњих индустријских простора;
- Локалне организације цивилног друштва су укључиване у активацију напуштених индустријских објеката и њихово одржавање, чиме им се

давао осећај надлежности, припадности и одговорности; Овај критеријум показује да укључење цивилног друштва представља део успешних пројеката активације напуштених индустријских објеката, као стратегије активације чији је циљ повезивање корисника са наслеђем;

- Како би се избегле бесконачне јавне субвенције, пренамена у музеје индустријског наслеђа је ограничена на само мали број објеката, који имају велику архитектонску вредност;
- Јавно-приватна фондација (у форми партнерства) за конзервацију индустријског наслеђа је основана како би бринула о објектима који још увек немају нове функције.

Пример ИБА Емшер Парка показује да су културне индустрије и иновативни пројекти погодна привремена намена за напуштена индустријска подручја јер нуде простор који је визуелно занимљив, другачији и инспиративан, различит у односу на масовно произведене канцеларијске просторе. Осим тога, велика флексибилност простора и мање ригидна контрола представљају потенцијал за употребу од стране корисника који не желе или не могу да се обавезу на дужи период, због чега су погодни за *start-up*-ове, организовање великих дешавања (велики број паркинг места, добра отпорност на буку). У исто време, ови простори омогућавају ширење по потреби (присуство неискоришћеног простора), као и постепено подизање стандарда у складу са потребама и могућностима (Kunzmann, 2004).

Једна од главних иновација је креирање ИБА агенције као посредника између приватног, јавног и непрофитног сектора у процесу обнове који је попунио недостатке у институционалном оквиру. Неформално планирање је подржано на овај начин – кроз заједнички рад различитих агенција и управа.

Приступ активацији је флексибилан - планови су флексибилни и прилагодљиви. На почетку процеса обнове нису дефинисани јасни крајњи циљеви, већ се знало да се жели постићи нешто иновативно и ново. Није постојао обимни план употребе земљишта, већ се планирало кроз пројекте који су требали да мобилишу потенцијал (*Project-oriented* планирање). Принцип преиспитивања одлука, иновативно планирање које подразумева да се кроз пробе и грешке учи

(*learning-by-doing* методологија). Иновативна решења су генерисана кроз креирање конференција, јавних презентација и брејнсторминг радионица на којима су учествовали и професионалци и лаици. За архитектонске пројекте су најбоља решења бирања путем међународних конкурса. Новина је и дефинисање стандарда квалитета на основу којих су процењивани пројекти. Ови критеријуми се и даље користе у региону. ИБА иницијатива је била иновативна због тога што су осим са врха, иницијативе у формулисању и имплементацији пројеката биле покренуте и „одоздо-на-горе“, и као такве биле прихваћене и добиле финансијску подршку. У многим аспектима, иницијатива је деловала против регуларних интереса локалних управа и приватног сектора, који нису имали храбрости за иновативне пројекте обнове напуштених индустријских подручја (Kunzmann, 2004). Фактори који ИБА приступ чине иновативним у односу на традиционални приступ присутан у Немачкој су приказани у табели која следи.

Табела 6. Иновативне карактеристике ИБА приступа обнови (Аутор, према: Kunzmann, 2004)

Карактеристике	ИБА приступ	Институционализован приступ у Немачкој
Просторни делокруг	Регионални, локални и ниво локације	Локални и ниво локације, некада само ниво локације
Приступ	Холистички (уз повремено неслагање локалне управе и стејкхолдера)	Свеобухватни
Руководство	Вођен од стране јавног сектора ИБА Агенција у сарадњи са локалним управама и регионалним и локалним развојним агенцијама приликом иницијације пројеката, затим предавање локалним развојним агенцијама	Вођен од стране јавног сектора Градска управа и локални или регионални јавни предузимач
Партиципација грађана	Значајна (висока у пројектима становања, ниска у осталим пројектима)	Формална, прати успостављене процедуре у планерској регулативи
Идеја / Концепт	Брејнсторминг ИБА агенције, или идеја коју су поднеле локалне интересне групе ИБА-и, затим међународни конкурс	Локална управа са локалним планерима и архитектама, повремено конкурси или концепти приватних инвеститора
Ефективност контроле планирања	Стандарди високог квалитета договорени између стејкхолдера, затим рутинска контрола	Рутинска контрола прати успостављена правила
Имплементација	Иницијално јавна инвестиција покрајинске владе, затим постепено одговарање на локалне интересе и буџет	Традиционално од стране локалне управе са регионалним и локалним агенцијама и јавним пре-инвестицијама

4.3 Активација напуштених индустријских објеката у Великој Британији

4.3.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Великој Британији

4.3.1.1 Преглед институција и организација по нивоима управљања

На националном нивоу Министарства (*Departments*) централне владе Велике Британије контролишу систем планирања и објављују националне и регионалне смернице (које нису законски обавезујуће) (European Commission, 2000a). Свака од држава у Великој Британији (Енглеска, Велс, Шкотска и Северна Ирска) има свој систем планирања и Државне секретаре (*Secretary of State*) одговорне за планирање који имају значајну дискрециону и надзорну моћ. Они су коначне судије када је у питању политика и одговарају само Парламенту и судовима. Они могу да креирају подзаконске акте (прописе и налоге) и објављују смернице. Тежиште је на систему планирања у Енглеској, одакле је и одабрана студија случаја. Канцеларија потпредседника владе (*Office of Deputy Prime Minister* - ODPM) је имала одговорност за управљање животном средином кроз планирање и промовисање обнове угрожених зона до 2006. године, када ју је наследило Министарство заједница и локалне управе (*Department for Communities and Local Government*) (European Commission, 2000a; MLIT, 2014).

Када је у питању третман историјског окружења, Влада Велике Британије поставља државну политику, регулативу и препоруке за локалне надлежне органе, док се одлуке углавном доносе на локалном нивоу. Министарство културе, медија и спорта (*Department for Culture, Media and Sport*) има одговорност за идентификацију, конзервацију и унапређење изграђених историјских подручја и заштићених објеката у Енглеској. На челу Министарства је Државни секретар за културу, олимпијске игре, медије и спорт (*Secretary of State for Culture, Olympics, Media and Sport*), који сарађује са Министром туризма и наслеђа (*Minister for Tourism and Heritage*), Министром спорта и олимпијских игара (*Minister for Sport and the Olympics*), као и са Министром културе, комуникација и креативних индустрија (*Minister for Culture, Communications and Creative Industries*) (Fisher

and Ormston, 2011). Државни секретар за културу је надлежан за стратегију министарства, трошкове и организацију. Министар туризма и наслеђа је надлежан за грађену средину. Постоји и Одбор за културу, медије и спорт (*Committee for Culture, Media and Sport*) који именује Парламент и чија је улога испитивање трошкова, администрације и политике Министарства и повезаних органа (Fisher and Ormston, 2011).

На локалном нивоу надлежни органи (окружна и општинска већа) регулишу развој и представљају главне представнике за урбанистичко планирање.

На административним нивоима испод националног, Министарства делују помоћу невладиних јавних тела, односно организација задужених за теме као што је наслеђе (Fisher and Ormston, 2011). Постоји велики број независних агенција које спонзорише влада (квази-аутономне невладине организације - *quangos*) и које се баве земљиштем и имају значајан утицај на функционисање система планирања. Оне су делимично финансиране од стране министарстава, али су независне у односу на централну Владу и могу креирати политике и саветовати Владу. Примери таквих агенција су Енглеско наслеђе (*English Heritage*) и Корпорације за урбани развој (*Urban Development Corporations*). Корпорације за урбани развој имају улогу надлежних планерских органа у урбаној обнови. Финансиране су од стране надлежних министарстава и Европског фонда за регионални развој. Обично су активне око десет година, након чега се подручје које је било предмет обнове враћа у надлежност локалних власти. Један од главних актера у процесу урбане обнове је до 2008. године била организација Енглеска партнерства (*English Partnerships*) – некада највећа агенција за урбану обнову у земљи, данас Агенција за општине и становање (*Homes and Communities Agency* - *HCA*). *CLAIRE* је независна организација која је водећи извор информација о ремедијацији земљишта и воде, и која делује као катализатор за обнову браунфилда (European Commission, 2000a).

Владина политика у вези са историјским окружењем се тиче управљања наслеђем и обезбеђивања фондова за органе као што су Енглеско наслеђе (*English Heritage*) и Фонд лутрије намењен наслеђу (*Heritage Lottery Fund*). Квази-аутономна невладина организација (*quango*) Енглеско наслеђе (*English Heritage*, позната и под називом: Комисија за историјске објекте и споменике културе,

Historic Buildings and Monuments Commission) је основана 1983. године и има улогу у заштити историјског окружења и промовисању свести и разумевања у вези са њим. Од пролећа 2015. године је ова организација подељена на две: Историјска Енглеска (*Historic England*) и Повереник за енглеско наслеђе (*English Heritage Trust*). Повереник за очување објекта (*Building Preservation Trust*) чине углавном добротворне организације, чија је главна улога заштита и обнова историјских објеката. Оне могу откупити заштићене зграде, уредити их и затим продати, да би се стечени капитал искористио за куповину других заштићених објеката и њихову обнову¹²⁵. Комисија за архитектуру и грађену средину (*The Commission for Architecture and the Built Environment - CABE*) је независан, неминистарски јавни орган основан 1999. године који је имао улогу у управљању историјским окружењем, кроз повећање улоге архитектуре и урбаног дизајна у друштвеном и економском унапређењу градова (ODPM, 2004a). Комисија за архитектуру и грађену средину је основана и била финансирана од стране Министарства културе, медија и спорта (*Department for Culture, Media and Sport - DCMS*), као и од стране Министарства заједница и локалне управе (*Department for Communities and Local Government*). Друга министарства и јавне агенције су финансирале специфичне програме¹²⁶.

Индустријским наслеђем се бави Асоцијација за индустријску археологију (*Association for Industrial Archaeology - AIA*) која промовише проучавање, очување и презентацију индустријског наслеђа Велике Британије. Ова асоцијација даје финансијска средства (на пример *Restoration Grant*), сарађује са другим групама на заштити индустријског наслеђа и представља Велику Британију на Међународном одбору за заштиту индустријског наслеђа (*International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage - TICCIH*). Асоцијација за индустријску археологију је партнер организацији Енглеско наслеђе која финансира пројекат истраживања индустријског наслеђа (*Industrial Heritage Survey Officer Project*).

¹²⁵ Ових организација у Британији има око три стотине и окупљене су у Британску асоцијацију повереника за заштиту (*The UK Association of Preservation Trusts*). Новац добијају од кредита од Фонда за архитектонско наслеђе (*Architectural heritage fund*).

¹²⁶ 2010. године је прекинуто финансирање Комисије за архитектуру и грађену средину од стране Владе и од 2011. је она припојена Савету за дизајн (*Design Council*).

4.3.1.2 Преглед политике, легислативног оквира и инструмената по нивоима управљања

На националном нивоу се Закони и прописи доносе у Парламенту Велике Британије, а државе (Енглеска, Велс, Шкотска и Северна Ирска) имају своје Владе, које доносе законе у одређеним областима и морају бити у сагласности са законима усвојеним у Парламенту Велике Британије (European Commission, 2000a)¹²⁷. Главни документ од значаја за планирање представља Закон о планирању (*Town and Country Planning Act*, 1990) који регулише и учешће јавности у планирању¹²⁸. Влада је 2012. године објавила Национални оквир политике планирања (*National Planning Policy Framework*, 2012) који поставља основне принципе планирања у Енглеској. Овај документ се мора узети у обзир приликом креирања локалних планова (MLIT, 2014).

Владина политика планирања подржава веће стамбене густине у новим развојним пројектима, па је План за одрживе заједнице (*Sustainable Communities Plan*) 2003. године поставио за циљ да се 60% нових стамбених пројеката до 2020. године изгради на браунфилд подручјима или кроз њихову пренамену. Циљ је да се овакавим приступом реши питање недостатка стамбеног простора и да се заштите гринфилд локације. Када је у питању урбана обнова напуштених индустријских подручја, један од значајнијих докумената је Владин извештај

¹²⁷ Основа система планирања је постављена још 1947. године кроз *Town and Country Planning Act*, а затим кроз *Town and Country Planning Act of 1990*, са изменама 2004. и 2011. године.

¹²⁸ Учешће јавности у планирању је регулисано кроз Изјаву о политикама планирања: Локално просторно планирање (*Planning Policy Statement 12: Local Spatial Planning*) у којој се израда Изјаве о укључености заједнице (*Statement of Community Involvement*) прописује као интегрални део Оквира локалног развоја (*Local Development Framework*). Изјава о укључивању заједница поставља општу визију и стратегију за укључење заједнице, објашњава процес и методе за укључивање заједнице у припрему различитих докумената и планова, идентификује организације и заједнице које требају бити укључене, садржи детаље о томе где се могу добити информације о процесу планирања, препознаје како ће интереси власника земљишта и инвеститора бити укључени, и показује како ће различите фазе укључивања бити обављене у одређеним заједницама (ODPM, 2004a, 2004b). Ове изјаве такође могу подстаћи инвеститоре да пре пријаве започну дискусију и консултације заједнице, иако их не обавезују на консултације (ODPM, 2004b). У завршној фази израде плана, током достављања предлога плана мора бити укључена Изјава о слагању (*Statement of Compliance*) која садржи резултате учешћа јавности и план може бити одбијен уколико је учешће било неадекватно или ако се добијене информације игноришу (Bishop, 2008). Јавна управа има дужност да одржава јавно доступне регистре неискоришћеног земљишта које је у њеном власништву. На регионалном нивоу су регионална планерска тела имала дужност да припреме Изјаве о суделовању јавности (*Statement of Public Participation*) које објашњавају на који начин и када ће ове институције укључити јавност, на пример кроз једнодневне конференције и јавне догађаје (ODPM, 2004b, Annex D).

Оперативне групе за урбанизам (*Urban Task Force*, 1999) под називом Према јакој урбаној ренесанси (*Towards a Strong Urban Renaissance*¹²⁹), који је резултовао документом Бели парир о урбанизму (*Urban White Paper*, 2000). Овај документ је допринео увођењу нових механизма у урбаној обнови:

- *Land Remediation Relief* – ослобађање од пореза за ремедијацију загађеног земљишта;
- *Disadvantaged Areas Relief* – ослобађање од пореза за угрожена подручја, односно за комерцијалне и стамбене функције у зонама намењеним предузетништву (*enterprise zone*);
- *Flats conversion scheme* – шема ослобађања од такси за велике пројекте обнове и промене функције у стамбену;
- *Value Added Tax Relief* – ослобађење од пореза на додату вредност како би се подржала обнова објеката.

Осим тога, постоје подстицаји којима се промовише рекултивација напуштеног земљишта и подстиче обнова на местима на којима се развој другачије не би десио. Такви подстицаји су Фонд за зоне налазишта угља (*The coalfield areas fund*), Донација за запуштена подручја (*Derelict land grant*) намењена чишћењу земљишта и Донација за градове (*The city grant*) коју су од организације Енглеска партнерства (*English Partnerships*) добијали капитални пројекти из приватног сектора намењени обнови запуштених области¹³⁰.

Развојни планови (*Development plans*) су главни инструмент за усаглашавање политике конзервације са осталим политикама које су повезане са историјским окружењем и планирањем. Регулатива која се односи на планирање у заштићеним зонама дата је кроз Закон о планирању заштићених објеката и зона (*Planning (Listed Building and Conservation Areas) Act*, 1990), а детаљније препоруке су дате у Напомени 15 Водича за политике планирања – Планирање у историјском окружењу (*Planning Policy Guidance Note 15 – Planning and the historic environment*), Водич кроз принципе заштите историјског наслеђа (*BSI Guide to the Principles of the Conservation of Historic Buildings*), и обавезни

¹²⁹ Три главна питања којима се Оперативна група за урбанизам (*Urban Task Force*) бавила су: пропадање зона и заједница у центрима градова, потреба за обезбеђивањем нових станова и ширење градова на гринфилде.

¹³⁰ У Велсу је еквивалент Донација за инвестиције у урбана подручја (*Urban investment grant*).

планерски приручник Краљевског урбанистичког института Заштита историјског окружења – водич добре праксе за планере (*The Royal Town Planning Institute, Conservation of the Historic Environment – A good practice guide for planners*). Парламент је објавио извештај Заштита и очување нашег наслеђа (*Protecting and Preserving our Heritage*, 2006) чији је фокус на објектима који представљају наслеђе. Министарство културе, медија и спорта је објавило низ стратегија за наслеђе¹³¹ (Fisher and Ormston, 2011). Кључне законске обавезе за регулисање статуса историјских зграда су: Планерска дозвола (*Planning permission*, која се добија након детаљне планерске апликације за промену намене), затим Дозвола за заштићене објекте (*Listed building consent*, потребна за било коју промену која утиче на карактеристике заштићеног објекта) и Дозвола за заштићену зону (*Conservation Area consent*) (ODPM, 2004a). У случају да се мења функција напуштеног објекта морају се добити посебне дозволе. Финансирање одржавања и активације објеката долази од организација Енглеско наслеђе (*English Heritage*), Фонда лутрије намењеног наслеђу (*Heritage Lottery Fund*), од фондова Европске Уније (често оних који нису директно повезани са наслеђем, као што је Европски фонд за регионални развој - *European Regional Development Fund*), од агенције Енглеска партнерства (*English Partnerships*), као и од добротворних фондова и локалних надлежних органа. Један од механизма је могућност куповине објекта по симболичној цени, уз обавезу купца да је реновира.

Тежња да систем буде више оријентисан на локални ниво, за разлику од претходног „одозго-на-доле“ (*top-down*) и бирократског приступа, као и жеља да се поједностави и убрза процедура доношења планова, довела је до доношења Закона о локализму (*Localism Act 2011*). Овај закон је унео значајне промене у систем планирања у Енглеској.

На регионалном нивоу су Законом о локализму 2011. године укинуте Регионалне просторне стратегије (*Regional Spatial Strategies*)¹³² и Регионалне развојне агенције (*Regional Development Agencies*). У оквиру програма под називом Једнократни буџет за обнову (*Single regeneration budget*) на регионалном

¹³¹ На пример: Историјско окружење: Снага за нашу будућност - *The Historic Environment: A Force for our Future*, 2001 и Заштита нашег историјског окружења: Чинећи да систем ради боље - *Protecting our Historic Environment: Making the System Work Better*, 2003.

¹³² Регионалне просторне стратегије (*Regional Spatial Strategies*) су служиле као свеобухватни просторни планови у периоду 2004-2010. године.

нивоу се интегришу средства Владиних програма финансирања¹³³ намењена урбаној обнови. Програм Једнократни буџет за обнову је осмишљен тако да се фокусира на помоћ специфичним потребама и да одговара на приоритете. Организације јавног, приватног и волонтерског сектора се подржавају да формирају партнерства и конкуришу за ова буџетска средства.

На локалном нивоу су се значајне промене догодиле 2011. године када је Законом о локализму олакшан пренос одлучивања са централне владе на локални ниво. Овим законом је повећан број референдума, моћи и надлежности локалних надлежних органа. Локални органи надлежни за планирање формулишу инструменте локалне политике као што су Планови развоја суседства (*Neighbourhood Development Plan*) и Правила о развоју суседства (*Neighbourhood Development Order*)¹³⁴. Закон о локализму уводи „дужност да се сарађује“ (*duty to cooperate*), која подразумева неопходност сарадње приликом креирања локалних планова (MLIT, 2014). Укидањем Регионалних развојних агенција је креирана могућност за настанак Локалних предузетничких партнерстава (*Local Enterprise Partnership*) заснованих на партнерству између јавног, приватног сектора и академске заједнице чији је циљ унапређење регионалног привредног развоја. Улога Локалних предузетничких партнерстава је и да добију средства од фондова као што је Регионални фонд за развој¹³⁵. Она такође сарађују са локалним већима на креирању Локалних планова и представљају управно тело за Структуралне фондове Европске Уније у периоду 2014-2020 (MLIT, 2014).

На локалном нивоу постоји низ институција и организација чији се рад везује за просторни развој, а које су често јавно-приватна партнерства (Еуропеан Commission, 2000a). Планови нису законски обавезујући, већ само усмеравају развој (Harrison, 2002). Националне и регионалне смернице, као и инструменти локалне политике су од примарног значаја, али нису правно обавезујуће, што доприноси дискретности, слободи одлучивања и флексибилности у доношењу одлука.

¹³³ На пример: Енглеска партнерства (*English Partnerships*), Корпорације за урбани развој (*Urban development corporations – UDC*), Градски изазов (*City Challenge*), Оперативне групе за градске центре (*Inner-city task forces*), Градски акциони тимови (*City action teams*).

¹³⁴ Они су заменили Локалне развојне оквире (*Local Development Frameworks*).

¹³⁵ Регионални фонд за развој (*Regional Growth Fund*) подржава улагање приватног сектора у економски развој.

Један од значајних инструмената у урбаном развоју су Зоне намењене предузетништву (*Enterprise zones*) – зоне у којима се кроз јавну политику олакшава развој. У њима постоје значајни подстицаји за инвестирање (подстицаји у инфраструктури, смањена регулација како би се привукле инвестиције, ослобађање од такси, планерска дозвола се за неке функције унапред добија). У овим зонама су компаније ослобођене рестрикција и такси, што их чини привлачним за инвестирање, тако стимулишући економски развој у запуштеним областима (пример су Лондонски докови). Зоне намењене предузетништву (*Enterprise zones*) су поново успостављене 2011. године (MLIT, 2014). Инструмент Урбани споразуми (*City Deals*) се користи за промоцију економског раста градова и градова региона од значаја у Енглеској. Различитог су садржаја и креирају их градске управе (MLIT, 2014). Инструмент Споразуми о расту (*Growth Deals*) има за циљ остваривање сарадње између Владе и Локалних предузетничких партнерстава везано за јачање локалне економије. Влада помаже Локална развојна партнерства кроз Локални фонд за развој (*Local Growth Fund*), а примери договора су обезбеђивање становања и развој инфраструктуре (MLIT, 2014).

Табела 7. Институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Енглеској (Извор: Аутор, према: MLIT, 2014; Fisher and Ormston, 2011; ODPM, 2004a; English Partnerships, 2006; European Commission, 2000a; ESPON, 2007; Cullingworth and Nadin, 2001)

Ниво	Најзначајније институције	Улога и надлежност	Легислативни и плански документи	Релевантни инструменти
Велика Британија	-Парламент Велике Британије -Влада Велике Британије	-Имају законодавну одговорност и одговорност за јавну политику за целу Велику Британију у појединим областима		
Национални - Енглеска	-Национална влада Енглеске -Парламент Енглеске	-Контролише систем планирања и објављује националне и регионалне смернице (које нису законски обавезујуће)		
	Министарство заједница и локалне управе (<i>Department for Communities and Local Government</i>) (наследило Канцеларију потпредседника владе (<i>Office of the Deputy Prime Minister - ODPM</i>) (Енглеска) 2006. године)	-Надлежно за урбанистичко планирање и грађевинске прописе; децентрализацију и урбану обнову у Енглеској	-Национални оквир просторне политике (<i>National Planning Policy Framework</i> , 2012) – уједињује претходне документе и смернице као што су Изјаве о политици планирања (<i>Planning Policy Statements</i>) и Водиче за политике планирања (<i>Planning Policy Guidance Notes</i>) -Закон о планирању (<i>Town and Country Planning Act</i> , 1990) (Енглеска и Велс) -Закон о локализму (<i>Localism Act</i> , 2011) -Закон о становању и обнови (<i>Housing and Regeneration Act</i> , 2008) -Закон о планирању и компензацији (<i>The Planning and Compensation Act</i> , 1991)	- <i>Land Remediation Relief</i> – ослобађање од пореза за ремедијацију загађеног земљишта; - <i>Disadvantaged Areas Relief</i> – ослобађање од пореза за угрожена подручја, односно за комерцијалне и стамбене функције у зонама намењеним предузетништву (<i>enterprise zone</i>); - <i>Flats conversion scheme</i> – шема ослобађања од такси за велике пројекте обнове и промене функције у стамбеноу; - <i>Value Added Tax Relief</i> – ослобођење од пореза на додату вредност -Фонд за зоне налазишта угља (<i>The coalfield areas fund</i>) -Донација за запуштена подручја (<i>Derelect land grant</i>)
	Министарство економије, иновација и вештина (<i>Department for Business, Innovation & Skills</i>)	-Задужено за регионалну и индустријску политику у Енглеској; као и за регионални и локални економски развој -Сарађује са Министарством културе, медија и спорта, између осталог везано за теме које се тичу дизајна и у финансирању Савета за дизајн (<i>Design Council</i>)		
	Министарство културе, медија и спорта (<i>Department for Culture, Media and Sport - DCMS</i> , до 1997. <i>Department of National Heritage</i>) (Енглеска)	-Надлежна за идентификацију, конзервацију и унапређење изграђених историјских подручја у Енглеској -Именује заштићене објекте	-Закон о планирању заштићених објеката и зона (<i>Planning (Listed Building and Conservation Areas) Act</i> , 1990) -Водич кроз принципе заштите историјских објеката (<i>Guide to the Principles of the Conservation of Historic Buildings</i>) -Заштита историјског окружења – водич добре праксе за планере (<i>Conservation of the Historic Environment – A good practice guide for planners</i>)	-Споразуми о партнерству у вези са наслеђем (<i>Heritage Partnership Agreements</i>)
	а) Државни секретар за културу, олимпијске игре, медије и спорт (<i>Secretary of State for Culture, Olympics, Media and Sport</i>) б) Министар туризма и наслеђа (<i>Minister for Tourism and Heritage</i>) в) Министар спорта и олимпијских игара (<i>Minister for Sport and the Olympics</i>) г) Министар културе, комуникација и креативних индустрија (<i>Minister for Culture, Communications and Creative Industries</i>) д) Одбор за културу, медије и спорт (<i>Committee for Culture, Media and Sport</i>)	а) На челу Министарства; надлежан за стратегију министарства, трошкове и организацију б), в) и г) Помажу секретару; Министар туризма и наслеђа је надлежан за грађену средину д) Надлежан за испитивање трошкова, администрације и политике Министарства и повезаних органа		
Унитарни	-Грофовија (<i>County</i>) и округ (<i>District</i>)	-Локални план (<i>Local Plan</i>)		-Локална предузетничка партнерства (<i>Local Enterprise Partnerships</i>) – партнерства између локалних власти и приватних фирми -Предузетничке зоне (<i>Enterprise zones</i>) -Урбани споразуми (<i>City Deals</i>) -Споразуми о расту (<i>Growth Deals</i>)
Локални	-Парохијско (<i>Parish</i>) / Градско веће (<i>Town Council</i>) -Форум суседства (<i>Neighbourhood Forum</i>)	-Регулишу развој и представљају главне представнике за урбанистичко планирање -Формулишу локалне инструменте политике -Припремају Планове развоја (<i>Development Plan</i>)	-План развоја суседства (<i>Neighbourhood Development Plan</i>) -Правила о развоју суседства (<i>Neighbourhood Development Order</i>)	

Независне организације	Краљевски институт за урбанистичко планирање (<i>The Royal Town Planning Institute</i>)	-Професионална организација		
	Енглеско наслеђе (<i>English Heritage</i>) (или Комисија за историјске објекте и споменике културе, <i>Historic Buildings and Monuments Commission</i>), од пролећа 2015. године Историјска Енглеска (<i>Historic England</i>) и Надзор енглеског наслеђа (<i>English Heritage Trust</i>)	-Имају улогу у заштити историјског окружења и промовисању свести и разумевања у вези са њим		
	Повереник за заштиту објекта (<i>Building Preservation Trust</i>)	-Организације које су обично добротворне и њихова главна улога је заштита и обнова историјских објеката		
	Агенција за домове и заједнице (<i>Homes and Communities Agency</i>)	-Невладина јавна организација надлежна за приуштиво становање у Енглеској -Основана кроз Закон о становању и обнови (<i>Housing and Regeneration Act, 2008</i>), као наследник Стамбене корпорације (<i>Housing Corporation</i>)		-Субвенције за инвеститоре који улажу у пројекте заустављене током рецесије
	CLAIRE	-Водећи извор информација, делује као катализатор за обнову браунфилда		
	Енглеска партнерства (<i>English Partnerships</i>)	-Задужена за урбану обнову		-Донација за градове (<i>The city grant</i>)
	Корпорације за урбани развој (<i>Urban development corporations - UDC</i>)	-Задужене за урбану обнову		
	Комисија за архитектуру и грађену средину (<i>The Commission for Architecture and the Built Environment - CABE</i>) – до 2011. године; затим Савет за дизајн (<i>Design Council</i>)	-Има улогу у управљању историјским окружењем, кроз повећање улоге архитектуре и урбаног дизајна у друштвеном и економском унапређењу градова		
	Асоцијација за индустријску археологију (<i>Association for Industrial Archaeology - AIA</i>)	-Промовише проучавање, очување и презентацију индустријског наслеђа -Даје финансијска средства (на пример <i>Restoration Grant</i>) -Сарађује са другим групама на заштити индустријског наслеђа -Представља Велику Британију на Међународном одбору за заштиту индустријског наслеђа (<i>International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage - TICCIH</i>) -Партнер је организацији Енглеско наслеђе на пројекту истраживања индустријског наслеђа (<i>Industrial Heritage Survey Officer Project</i>)		

4.3.1.3 Анализа институционалних аранжмана према истраживачким питањима

1а. Хоризонтална и вертикална координација актера, садржај јавних политика, методе и процедуре формулисања политика, начин одлучивања

У Великој Британији је добра хоризонтална координација (између сектора), а слабија вертикална (ESPON, 2007). Јавни сектор обезбеђује основу (планове и политике), док је приватни сектор углавном иницијатор развоја. Јавни сектор доприноси пројектима кроз развој инфраструктуре или доприносе заједници. На тај начин Влада смањује трошкове и преноси сервисе на приватни сектор (компаније за водовод и струју су приватне, чак се и пројекти инфраструктуре све чешће преносе на приватни сектор) или на невладина јавна тела и агенције (Еuropean Commission, 2000a). Финансирање од стране Европске Уније кроз структуралне фондове инфраструктуре и запуштених зона као што су индустријске, је све важније. Осим тога, финансирање се постиже од стране централне владе и локалних власти, или од јавно-приватних организација.

2а. Надлежности и сарадња међу актерима у процесу активације напуштених индустријских објеката

Постоји широко искуство у формирању партнерских односа у урбаном развоју и урбаној обнови (ESPON, 2007). Консултације јавности су централна компонента израде плана и доношења прописа. У Енглеској се јавност укључује што раније – већ у изради преднацрта. Инвеститори организују консултације и раде са локалном заједницом на предлозима изградње пре него што се аплицира за планерску дозволу. Обавештавају се власници парцела поред оне за коју се аплицира за дозволу, путем јавног обавештења на локацији или у новинама. Затим по Закону о планирању (*Planning Act*, 2008), јавност има 21 дан да изрази своје мишљење (пријава за дозволу се може видети на сајту локалне надлежне институције, а коментари се могу послати путем мејла).

2006. године је креиран бели папир владе Енглеске под називом Јаке и просперитетне заједнице (*Strong and Prosperous Communities*) који показује владину одлуку да креира јаке, сигурне и напредне заједнице кроз реформисање везе између централне и локалне владе кроз инструменте као што су Споразуми о локалним подручјима (*Local Area Agreements*) (Fisher and Ormston, 2011).

Пример сарадње међу министарствима је документ који показује стратешки приступ креативним индустријама под називом Креативна Британија: Нови таленти за нову економију (*Creative Britain: New Talents for the New Economy*), објављен 2008. године у сарадњи три министарства: Министарства културе, медија и спорта, Министарства пословних предузећа и регулаторних реформи (*Department for Business Enterprise and Regulatory Reform*, од 2009. године је то Министарство економије, иновација и вештина) и Министарства иновација, универзитета и вештина (*Department for Innovation, Universities and Skills*¹³⁶) (Fisher and Ormston, 2011). Министарство културе, медија и спорта сарађује са локалним управама како би осигурало ефикасно спровођење политика, и то кроз различите иницијативе и партнерства са партнерима на локалном нивоу (Fisher and Ormston, 2011). Сарадња између Министарства културе, медија и спорта и Министарства заједница и локалне управе (*Department for Communities and Local Government*) се остварује у пројектима који се тичу обнове и заједница у неповољном положају. 2006. године је заједничка иницијатива био пројекат *Living Places*, који се бавио промовисањем културе у креирању јаким и одрживим заједница, и у који су биле укључене невладине полујавне организације (Веће за уметност Енглеске - *Arts Council England*, некадашњи назив: *Regional Arts Boards*, Комисија за архитектуру и грађену средину - *CABE*, Веће музеја, библиотека и архива - *Museums, Libraries and Archives Council*, Енглеско наслеђе и Спортска Енглеска - *Sport England*). *The Sea Change programme* је програм који је у периоду 2008-2011. године водила Комисија за архитектуру и грађену средину у име Министарства културе, медија и спорта, и чији је циљ стимулисање обнове напуштених одмаралишта на обали мора кроз улагање у креативне и иновативне пројекте који се тичу културе и наслеђа (Fisher and Ormston, 2011).

¹³⁶ Од 2009. године је то Министарство економије, иновација и вештина.

3a. Флексибилност и отвореност система планирања и заштите наслеђа

Планерски оквир је флексибилан и план може бити промењен (одступањима, изузецима, смерницама, разматрањима која нису дефинисана у регулативи) (Cullingworth and Nadin, 2001). Националне и регионалне смернице које даје централна влада, као и инструменти локалне политике, нису законски обавезујуће и могу бити измењени од стране министарстава, односно под утицајем државног секретара (European Commission, 2000a). Локални план није једини критеријум за процену пријаве за урбанистичку дозволу, инвеститори и планери преговарају пре подношења пријаве, могуће је одбити пријаву из разлога који нису повезани са локацијом (неквалитетан дизајн, проблем приступа), а изградња се може десити у областима које нису зонирани за ту намену.

У Владином белом папиру под називом Заштита наслеђа за 21. век (*Heritage Protection for the 21st Century*, 2007) се наводи да постоји потреба за реформама у систему заштите наслеђа. Један од разлога лежи у томе што становници желе систем заштите који је лако разумљив, отворен и примењив. Оцењује се да је ниво учешћа грађана у историјском окружењу висок и да се повећава, као и да је ниво учешћа већи него у осталим деловима културног сектора. Кроз инструмент под називом Споразуми о партнерству у вези са наслеђем (*Heritage Partnership Agreements*) се планира увођење веће флексибилности насупрот актуелном систему који је временски захтеван, са великим бројем захтева и дозвола које власници морају добити. Циљ је да овај инструмент унапреди сарадњу међу стејкхолдерима и помогне власницима у управљању локацијом. Постоји пракса да се власници и корисници објекта обавештавају када почне да се разматра заштита објекта, како би им се омогућило да се одмах укључе у процес (Section 3, Planning (Listed Building and Conservation Areas) Act 1990). Ово је регулисано кроз Обавештење о заштити објекта (Building Preservation Notice), које издају локални органи надлежни за планирање и којим се обезбеђује привремена заштита објекта. Привремена заштита коју објекат добија на овај начин траје највише шест месеци и у току овог периода је Државни секретар за културу, медије и спорт дужан да донесе одлуку о томе да ли ће се објекат заштити или не (Historic England website, Building Preservation Notices).

4.3.2 Студија случаја: Фабрика кремова (*Custard Factory*), Бирмингем – Успостављање сарадње и подршке између формалних институција и иницијативе приватног сектора као покретача активације

Индустрија је допринела расту и развоју Бирмингема у 18. и 19. веку. Почетком 1960-их су две трећине радника у Бирмингему биле запослене у производњи, што представља дупло више од националног просека (Hall, у Soni, 2011). Након деиндустријализације 1980-их, је незапосленост износила више од 20%, а 30-40% комерцијалних простора је било неискоришћено (Stratton, 2000).

Некадашња Бирдова фабрика кремова (*Bird's Custard Factory*) се налази у четврти Деигбет, у некадашњем индустријском делу града под називом Истсајд и у близини реке Реа. Фабрика има око 60.000m² и основао ју је Алфред Фредерик Бирд (Alfred Frederick Bird), а пројектовала архитектонска фирма Хемблинс (*Hamblins*). Фабрика је запошљавала и до хиљаду радника, да би производња престала 1964. године када је власник преселио фабрику. Средином 1980-их почиње обнова града у чијем су фокусу креативност и велики пројекти. Дигбет је замишљен као медијска четврт од стране Хајбури иницијативе (*Highbury Initiative*) - скупа политичара, креатора политика, планера и пословних лидера који су се бавили будућношћу Бирмингема¹³⁷). Управна зграда (*Head Office building*), Кућа Девоншајра (*Devonshire House, grade II listed*, данас *Zellig*) и објект старе библиотеке (*Old Library*) су заштићени споменици културе.

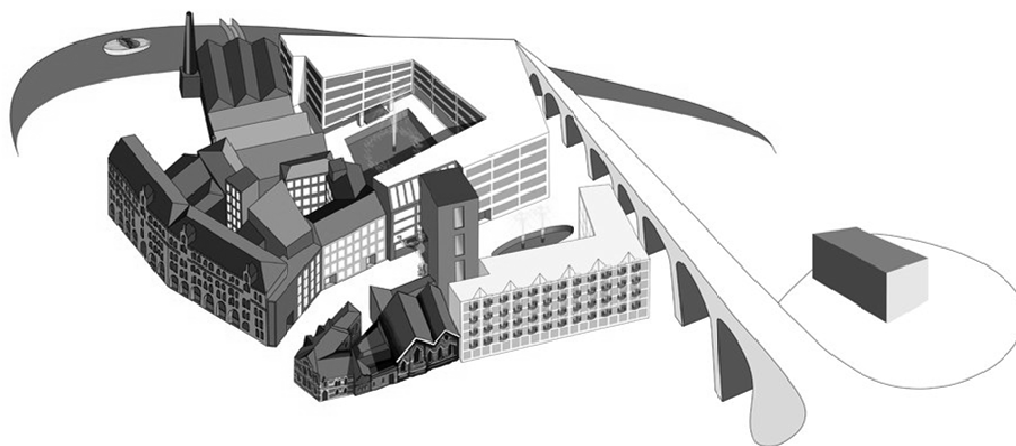
16. Организација и управљање процесом активације – Улога, интереси, надлежности и односи између актера

Предузетник Бени Греј (Bennie Gray) је 1989. године купио групу запуштених објеката без плана за њихову будућу намену. Власник, предузетник у области културе, је у овом случају играо велику улогу и већ је имао искуство са сличним пројектима у Лондону (Colliers International, 2011).

¹³⁷ 1988. године је одржан скуп *Highbury Initiative* у Бирмингему који је окупио 150-200 стручњака из целог света који су у току неколико дана дискутовали о могућностима за обнову овог града, и који је био подржан од стране Градског већа. Овај скуп је значајно утицао на даљи развој града (Stratton, 2000).

Процес активације је био „органски“, уз минималну регулацију и без маркетиншког плана – вест о простору се ширила спонтано, усменим путем. Активација је почела од стране групе глумаца којој је дозвољено да користе простор за пробе, а затим су спонтано укључени и други актери из креативног сектора. Потражња за простором је расла постепено и она је довела до стварања потребе за активацијом напуштених објеката. У почетним процесима није постојала никаква сарадња са званичним институцијама. Пројекат активације је урадио архитектонски биро *Glenn Howells Architects* и она се одвијала у три фазе.

У првој фази која је почела 1992. године је обновљено 9.000m² простора. Обновљен је објекат Кућа Скот (*Scott House*), креирана водена површина у отвореном делу комплекса и отворено 145 радних јединица и 300 радних места. Добијена су средства од града (Донација за градове - *City Grant*) у износу од £800.000 (Stratton, 2000). У објектима су се најпре сместиле мале компаније из креативног сектора. Управна зграда (*Head Office building*) је обновљена 1993. године. Једна од главних зграда је почела да се користи као Позоришна компанија фабрике кремова са 220 места (*The custard factory theatre company*) (Stratton, 2000).

Слика 8. Комплекс Фабрике кремова (извор: веб-сајт Фабрике кремова)

Другој фази, која је почела 2002. године, припада пројекат Гринхаус студији (*Greenhouse Studios*), данас углавном посвећен медијима, продавницама, галеријама и ресторанима, и финансиран од стране Европског фонда за регионални развој (*European Regional Development Fund - ERDF*). Данас се овај

део комплекса зове Трг Гиб (*Gibb Square*) јер се налази у улици Гиб (*Gibb Street*) и значајан је као ретки јавни простор у крају.

Пројекат Зелиг (*Zellig*, заштићени објекат некадашње Куће Девоншајр, *Devonshire House*), из треће фазе (2010. године), је обезбедио простор за око 100 нових радних места и финансиран је од стране регионалне развојне агенције Предност Западни Мидландс (*Advantage West Midlands*, £6.4 милиона) (*Birmingham Post*, 2007).

Слике 9. и 10. Улица Гиб 2006. године и Зелиг (*Zellig*) 2010. године (извори: Wikimedia Commons, Oosoom, Tony Hisgett)

Реакција потенцијалних корисника је била позитивнија него што се очекивало: објекти су максимално искоришћени, док за неке постоје листе чекања. Простор углавном користе непрофитне организације и представници креативног сектора којима овакав простор олакшава повезивање и запошљавање. Како власник наводи, људе привлачи креативно окружење и желе да буду део заједнице која пружа осећај припадности (*Colliers International*, 2011). Предност Фабрике кремова је у томе што пружа квалитетни простор за рад по нижим рентама него у центру града. Интервјуи спроведени са корисницима простора (*Colliers International*, 2011) показују да закупци бирају овај простор због близине центра града, али нижих ренти, историјског карактера, одговарајућег „амбијента и енергије“, као и због присуства других малих предузећа и уметника у амбијенту који уметницима одговара више него канцеларијско окружење. Организације као што је Графити за изнајмљивање (*Graffiti for Hire*) користе специфични амбијент

простора за своје пројекте – израде мурала на утрашњим и спољашњим зидовима. Две образовне институције у области медија су такође почеле да користе простор у Фабрици кремова¹³⁸. Неколико пројеката се развило у самом комплексу и у његовом окружењу као резултат иницијалног успеха Фабрике кремова. То су: Креативни хаб Фабрика кремова (*Custard Factory Creative Hub*, пружа пословну подршку креативним предузетницима), Форум креативних индустрија Фабрика кремова (*Custard Factory Creative Industry Forum*, лична помоћ и едукација), Позоришни пројекат Фабрика кремова (*Custard Factory Theater Project*, пружа тренинге, техничку подршку и простор компанијама и локалном становништву), Скрин хаб Западни Мидландс (*Screen Hub West Midlands*, обезбеђује компанијама у оквиру филмске индустрије опрему и простор), *Business Surgeries* (бесплатни савети везани за пословање), *Prince's Youth Business Trust*, часови плеса, глуме, заната, праксе. Ова мрежа организација подржава културно предузетништво у четврти (Lavanga, Stegmeijer and Haijen, n.d.)

Финансирање се већим делом постиже кроз комерцијално издавање, али пројекат је добио и следеће подстицаје: организација Енглеско партнерство (*English Partnerships*) и Град Бирмингем (*City Grant Cheque*) су дали по 1/3 - £800,000, за покривање £2.4 милиона трошкова у првој фази обнове (Lavanga, Stegmeijer and Haijen, 2008), од организације Енглеско наслеђе (*English Heritage*) за објекат Старе библиотеке (*Old Library*), од *European Regional Development Fund (ERDF)* за институционалну подршку организацијама и пројектима, као и од развојне агенције Предност Западни Мидландс (*Advantage West Midlands*).

Простор је у приватном власништву непрофитне организације под називом Друштво за промоцију уметничких и креативних предузећа (*Society for the Promotion of Artistic and Creative Enterprise - SPACE*), чији је власник породица Греј и која управља са још 13 сличних пројеката. Искуство на сличним пројектима је допринело успеху Фабрике кремова, између осталог и због јаког вођства и визије, као и потенцијала власника да се умрежи са релевантним актерима и институцијама и постигне своје циљеве у фази када је то било потребно. Тако, иако у почетној фази није постојала никаква сарадња са званичним институцијама и организацијом Енглеско наслеђе (*English Heritage*), касније је остварена та

¹³⁸ Анекс за медије и уметност Факултета у Јужном Бирмингему (*Media and Arts annex of South Birmingham College*) и организација *VIVID Media*.

сарадња. Сарадња са одељењем Градске управе за урбанистичко планирање је олакшала добијање дозвола и власник наводи да је било лако добити дозволу за заштићене објекте и планерску дозволу (*Listed Building consent* и *Planning consent*) (Colliers International, 2011). Осим тога, власник је био упућен у циљеве и отворени став Градског већа (учествовао на симпозијуму поводом стратегије економског развоја 1985. године), који му је омогућио да прихвати ризик улагања у напуштени комплекс (Lavanga, Stegmeijer and Haijen, 2008).

Стратегија за модернизовање локалне економије у Бирмингему из 1985. године, урађена након интензивних консултација јавног и приватног сектора, је представљала тачку преокрета у граду и препозната је као добар пример на међународном нивоу, доприневши остваривању зацртаних циљева (на пример унапређење слике града, пораст туризма и запослености у креативном сектору) (Birmingham City Council, 1986, Lavanga, Stegmeijer and Haijen, n.d.). Након тога су организована два симпозијума, када је консултована и јавност током интензивног процеса партиципације. Неке од централних тема су биле: јачање имиџа града, улагање у локално предузетништво и унапређење физичког окружења.

Као што је већ речено, корисници простора долазе углавном из креативног сектора, што олакшава сарадњу међу актерима, запошљавање и постизање договора. Укљученост креативних предузетника од самог почетка као и органска организација се сматрају за главне факторе успеха пројекта (Lavanga, Stegmeijer and Haijen, 2008). Креирана је заједница са развијеним осећајем припадања простору. Значајан креативни и социјални капитал су очигледно постигнути и искоришћени у процесу активације. Тако, у првим фазама се као последица јавља спонтано и брзо ширење информација о простору и привлачење све већег броја корисника (органска активација, уз минималну регулацију и без маркетиншког плана). Главна предност Фабрике кремова и оно што корисници воле у вези ње је непостојање ограничавајућих фактора компликоване бирократије (Grey, 2002, у Lavanga, Stegmeijer and Haijen, 2008).

Кориснике подржавају званичне институције: Градска управа Града Бирмингема, развојна агенција Предност Западни Мидландс, организације Енглеско партнерство и Енглеско наслеђе, као и Европска Комисија. Предузетници из креативног сектора су подржани кроз шему услуга под називом

Шема за пословну подршку креативним индустријама (*Business Support for Creative Industries Scheme*) која је започета 2003. године и финансирана је од стране града и Европског фонда за регионални развој (Marsden, 2006, у Lavanga, Stegmeijer and Haijen, 2008). Она подразумева студију изводљивости, субвенције за смештај, консултације, чиме се подржава прелазак фирми у овај комплекс. Фабрика кремова представља успешан пројекат управо захваљујући сарадњи приватне агенције и јавне подршке која је резултовала сложеним системом институционалне подршке (Lavanga, Stegmeijer and Haijen, 2008). Осим подршке званичних институција, подршка креативном и непрофитном сектору огледа се и у настајању низа иницијатива и пројеката за подршку креативним предузетницима, у виду тренинга, личне и техничке подршке, уступања простора, бесплатних савета везаних за пословање, часова, стручних пракси и сличног.

Слика 11. Фабрика кремова 2012. године (извор: Brian Clift, Flickr)

26. Проблеми, конфликти актера и политика и њихово решавање

Истраживање процеса обнове Истсајд четврти у Бирмингему у ком се налази Фабрика кремова (Soni, 2011) показује да се при креирању политика треба обратити пажњу на улогу постојећих малих предузећа у четврти. Наиме, иако су креирани нови послови у четврти, продубљен је друштвено економски јаз, чиме су маргинализована постојећа предузећа у овом делу града (Soni, 2011). Фабрика

крема је велики, „*flagship*“ пројекат који тежи да буде самоодржив и подржи и прими фирме које доприносе увећању вредности пројекта, док доприноси локалној заједници (и постојећим предузећима у крају) на другом месту. Међутим, ово није грешка у управљању Фабриком крема, већ део шире градске политике и последица урбане обнове. Како Сони сматра, Градско веће би требало да укључи овај успешан пројекат у већој мери у процес планирања у ширем окружењу (Soni, 2011).

Са друге стране, Фабрика крема је имала и позитиван утицај на четврт. Директор маркетинга Фабрике крема (David Peebles) наводи да Фабрика крема може опстати независно од обнове Истсајда јер се унутар ње налази заједница и стотина мањих предузећа уместо једног великог, што је чини отпорнијом и одрживом у дужем периоду (Soni, 2011). Фабрика крема је имала велики утицај на Истсајд, између осталог јер привлачи предузетнике у четврт и промовише локално оријентисану економију и мале фирме које користе становници и остали корисници простора у четврти.

Идеално решење би подразумевало приступ који показује веће разумевање контекста и већу осетљивост за постојећа предузећа. Успостављање пословних и друштвених веза између предузећа у крају се до сада показало као добро и ово успостављање мрежа би требало да има подршку управе и кључних актера у обнови (Soni, 2011).

Оснивање јавно приватних партнерстава, финансирање из јавног буџета, креирање програма подршке предузетницима јесу приступи који су до сада били примењени и који могу дати позитивне резултате. Корак напред би представљала примена ових приступа и ван оквира самог комплекса Фабрике крема и то се и наводи у новом Плану развоја Бирмингема, у ком се за Истсајд планира промовисање његове улоге у образовању и технологији, као и реализовање развојних могућности (*Birmingham Development Plan 2031*, Birmingham City Council, 2014, *Policy - The Quarters GA1.3*, у процесу усвајања). У истом плану се наводи да ће текућа обнова четврти Истсајд омогућити проширење градског центра ка истоку и да ће подразумевати квалитетно дизајниране просторе мешовитих намена и унапређену повезаност са суседним Дигбет-ом и градским центром (*Birmingham Development Plan 2031*, Birmingham City Council, 2014,

Policy Growth and Areas of Transformation GAI.2, у процесу усвајања). Ово указује на усмереност политике ка обнови и ширег окружења Фабрике кремова и његовом интегрисању у развојне процесе.

36. Иновације и допринос промени формалног оквира управљања

Власник је играо велику улогу и већ је имао искуство са сличним пројектима и то искуство је допринело успеху Фабрике кремова, између осталог и због јаког вођства и визије, као и потенцијала да се умрежи са релевантним актерима и институцијама, што је олакшало процес активације. Осим тога, власник је био упућен у циљеве и отворени став Градског већа који му је омогућио да прихвати ризик улагања у напуштени комплекс.

Укљученост креативних предузетника од самог почетка као и органска организација се сматрају за главне факторе успеха пројекта. Простор углавном користе непрофитне организације и представници креативног сектора којима овакав простор олакшава повезивање и запошљавање. Њих привлаче креативно окружење и осећај припадања заједници, као и квалитетни простор са карактером, доступан по нижим рентама него у центру града. Предност представља и непостојање ограничавајућих фактора компликоване бирократије. Како корисници простора долазе углавном из креативног сектора, олакшана је сарадња међу њима, запошљавање и постизање договора. Осим тога, креативни актери улажу време и енергију у простор, чинећи га квалитетнијим и доприносећи укупном социјалном и креативном капиталу који се даље користи у процесу активације. Тако, у првим фазама активације се као последица јавља спонтано и брзо ширење информација о простору и привлачење све већег броја корисника (органска активација, уз минималну регулацију и без маркетиншког плана). Фабрика кремова данас представља такозвану „четврт културе“ (*cultural quarter*) – место где средња и мала предузећа умрежавају на основу вештина и услуга које нуде, а затим сарађују. Из перспективе урбанистичког планирања, четврти културе се често виде као део шире стратегије културног и економског развоја, углавном повезане са урбаном обновом. Успешности четврти културе доприносе: разноврсност функција, мале и креативне компаније, приступ образовним институцијама, разноврсни и прилагодљиви објекти, квалитетни јавни простори,

присуство историје, идентитета (Montgomery, 2003), што су све карактеристике некадашњих индустријских простора, па и Фабрике кремова.

Фабрика кремова је „одоздо-на-горе“ (*bottom-up*) приватна иницијатива коју је прихватио јавни сектор. Један од фактора успеха Фабрике кремова представља сарадња приватне агенције/инвеститора/власника и јавне подршке, односно креирање јавно-приватних партнерстава. Званичне институције (пре свега Градска управа Града Бирмингема, али и развојна агенција Предност Западни Мидландс, организације Енглеско партнерство и Енглеско наслеђе) подржавају инвеститора и кориснике (кроз шему услуга, финансирање, кроз различите иницијативе и пројекте). Допуштено је да привремена употреба води развој, истовремено са урбанистичком политиком која тежи обнови и развоју креативних индустрија. У документу Градског већа, који се бави заштићеном зоном око четврти Дигбет (Birmingham City Council, 2009: 39, *Digbeth, Deritend and Bordesley High Streets Conservation Area Character Appraisal and SPD, 1.8 New Uses for Vacant Buildings*) се наводи да ће Градско веће:

„Активно подржати корисне и креативне нове функције у напуштеним зградама, када оне поштују карактер објекта и зоне заштите. У случајевима када су зграде неискоришћене и чекају дугорочну функцију, одговарајућа привремена употреба ће бити подржана. Таква нова функција не би требало да захтева значајне спољашње и унутрашње измене, поготово у случајевима када би оне смањиле флексибилност објекта у будућности.“

Ово показује да су привремена употреба напуштених објеката наслеђа и флексибилност усвојени као део званичне политике, као и да су креативне функције препознате као погодне за напуштене заштићене објекте, под условом да их не нарушавају. Остваривање добре сарадње и успех пројекта су настали као резултат формалних предуслова који у систему постоје: добра хоризонтална координација (између различитих сектора); јавни сектор који обезбеђује основу (планове и политике), и оставља приватном сектору да буде иницијатор развоја. Планерски оквир је флексибилан и омогућава да план буде промењен кроз одступања и изузетке који нису дефинисани у регулативи. Консултације јавности су важан део процеса планирања развоја - власници и корисници објекта се обавештавају када почне да се разматра заштита објекта, како би им се омогућило да се одмах укључе у процес. Инвеститори и планери

преговарају пре подношења пријаве, сами инвеститори организују консултације и раде са локалном заједницом на предлозима у раним фазама развоја пројеката.

4.4 Активација напуштених индустријских објеката у Чешкој

4.4.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Чешкој

4.4.1.1. Преглед институција и организација по нивоима управљања

Чешка има 14 региона (*kraj*) и 6249 општина (*obec*). На националном нивоу је за урбанистичко планирање одговорно Министарство регионалног развоја (*Ministerstvo pro místní rozvoj*). Ово министарство је координатор за успостављање хоризонталне координације и управља Институтом за просторни развој (*Ústav územního rozvoje*). Институт за просторни развој је владина институција основана 1994. године и бави се припремом закона, просторним планирањем, креирањем политика везаних за просторно планирање, заштитом споменика културе и мониторингом планова. За просторни развој у Чешкој је од значаја и Владино саветодавно веће за одрживи развој (*Rada udržitelného rozvoje*). За обнову напуштених индустријских подручја је био значајан и Национални имовински фонд који је угашен 2005. године (био је одговоран за приватизацију и обезбеђивање финансијских средстава за санацију браунфилда). Министарство животне средине (*Ministerstvo životního prostředí*) је креирало Националну политику за животну средину (*Státní politika životního prostředí*) у којој се помињу и браунфилди. Министарство финансија (*Ministerstvo financí*) одобрава буџет за обнову, а владина агенција *Czechinvest* (основана од стране Министарства индустрије и трговине - *Ministerstvo průmyslu a obchodu*) се бави промоцијом инвестиција у напуштена индустријска подручја.

Министарство културе (*Ministerstvo kultury*) проглашава споменике културе (*kulturní památka*) у Чешкој. У оквиру Министарства постоје Одељење за заштиту наслеђа (*Odbor památkové péče*), као и саветодавно тело - Комисија за

заштиту наслеђа (*Komise odboru památkové péče Ministerstva kultury*). Институт за национално наслеђе (*Narodní památkový ústav*) је владина организација коју је основало и коју финансира Министарство културе. Ова организација одржава централни регистар споменика културе, израђује услове за именовање споменика културе, врши анализе и истраживања, и има улогу саветодавног тела. Министарство културе сарађује са другим министарствима (Министарство регионалног развоја, Министарство образовања, омладине и спорта, Министарство спољњих послова, Министарство финансија, Министарство унутрашњих послова) и Канцеларијом Владе Чешке Републике у вези питања која се тичу културне политике (Petrová, 2014)¹³⁹.

На регионалном нивоу је за планирање надлежна институција Регионална канцеларија за просторно планирање (*Krajský úřad územního plánování*).

На општинском нивоу су за планирање задужене Канцеларије за изградњу и Канцеларије за просторно планирање (*Obecní úřad územního plánování*). Општине имају велику аутономију у вези са планирањем просторног развоја (ESPON, 2007).

Иницијативе цивилног сектора за заштиту индустријских простора у Чешкој су се појавиле као потреба да се споменици културе заштите од уништавања. Постоје случајеви локалних заједница, студената и стручњака, који се удружују како би заштитили објекат¹⁴⁰. У многим случајевима, пренамене су покренуле групе ентузијаста, обожаваатеља и некадашњих радника¹⁴¹. Различите

¹³⁹ Министарство културе је у сарадњи са Националним институтом за културно наслеђе добило финансијска средства за пројекат Примена принципа паметне администрације на фонд културног наслеђа у Чешкој (*Applying the Principle of Smart Administration to the Cultural Heritage Fund in the CR*), од Интегрисаног оперативног програма Европске Уније (*Integrated Operational Programme*).

¹⁴⁰ На пример, до удруживања је дошло у случају железничке станице у месту *Ústí nad Orlicí*, где је рушење планирано као део обнове станице. Мештани су се окупили у асоцијацији *Nádraží nedáme*, направили петицију и постигли да се сачува стари објекат. Слично је било и са пиваром у месту Буштјехрад (*Buštěhrad*), која је препозната као историјски и архитектонски значајан доказ развоја пиварске индустрије у региону Кладна и као место које доприноси локалном идентитету.

Првобитни пројекат предузимача из 2007. године је предлагао уништење пиваре, што је резултовало негативним реакцијама локалне заједнице и стручњака, који су основали удружење и успели у намери да се део пиваре прогласи за споменик културе. Даља иницијатива Архитектонског факултета из Прага је довела до студентског архитектонског конкурса, чиме су власнику показани алтернативни пројекти за пројектовање локације, који промовишу њене вредности и доприносе градској инфраструктури (Fragner, Vorlík and Zikmund, 2011: 106-108).

¹⁴¹ Стара фабрика за прераду одпадних вода у Прагу (*Stará kanalizační čistírna*), изграђена 1901-1907. године и затворена 1962. године, је сада музеј захваљујући ентузијастама који су започели њену обнову 1980-их година. Ови процеси су довели до тога да је објекат добио статус споменика културе. Музеј у месту Беровун (*Solvayovu lomu*) је основан у напуштеном каменолому кречњака од

невладине организације, од којих се неке фокусирају управо на индустријско наслеђе, су дале значајан допринос заштити и активацији индустријских објеката у Чешкој¹⁴². Већина ових догађаја је подржана од стране власника и локалних власти. Они се чешће јављају у мањим него у већим градовима, где комерцијални интереси за развој локације више утичу на ситуацију. Након привремених пројеката, обично се спонтано јавља пореба за дугорочном употребом. Независне организације које се баве наслеђем су: Удружење историјских насеља у Чешкој, Моравској и Шлезији (*Sdružení historických sídel Čech, Moravy a Slezska*) и Удружење професионалаца који се баве културним наслеђем (*Sdružení profesionálních pracovníků památkové péče*). Индустријским наслеђем се бави Истраживачки центар за индустријско наслеђе на Архитектонском факултету Чешког техничког универзитета у Прагу (*Výzkumné centrum průmyslového dědictví FA ČVUT*), који је направио регистар објеката индустријског наслеђа у Чешкој.

4.4.1.2 Преглед политике, легислативног оквира и инструмената по нивоима управљања

На националном нивоу је за питања која се тичу просторног развоја од значаја Закон о просторном планирању и изградњи (*Zákon č. 183/2006 Sb., o územním plánování a stavebním řádu (stavební zákon)*, 2006). Овај закон је усвојен 1976. године за регулисање процеса планирања и развоја и осигуравање флексибилне везе са петогодишњим плановима. У модификованој верзији, овај закон и даље представља основу за планирање и заштиту наслеђа у Чешкој

стране љубитеља природе, рударства и историје железнице. У руднику у месту Кладно је основана галерија (*Mayrau Mine*), данас споменик културе у ком се организују догађаји са фокусом на историји града, рударским заједницама и новој употреби индустријских споменика. Музеј пиварства у месту Костелец над Черним леси (*Kostelec nad Černými lesy*) је основан од стране љубитеља и осим оригиналних машина, садржи и пивару у којој се пиво производи на традиционалан начин.

¹⁴² Организација Кладно Конев и Мамапапа су организовале низ *site-specific* пројеката, концерата и позоришних представа на индустријским локацијама. Организација Кладно Конев је 2009. године направила прву руту алтернативног индустријског туризма у Чешкој, која се састоји од пет информационих панела постављених у индустријској зони града Кладна. Организација Мамапапа је покренула пројекат *Demolice* (рушење) у ЧКД хали у Карлин четврти у Прагу као реакцију на масовно уништавање индустријског наслеђа у пројектима обнове. Део пројекта је био да се утиче на одлуку предузимача да уништи овај објекат. Организовани су различити догађаји и успело се у томе да се простор учини атрактивнијим и тако да се покаже да он може доносити економску и друштвену добит. Постепено је промењена и перцепција простора од стране инвеститора и зграда је сачувана.

(Pallagst and Mercier, 2007). Овај закон препознаје браунфилде као земљиште погодно за поновну употребу и према њему, локалне управе имају дужност да прикупе и ажурирају на сваке две године информације о коришћењу земљишта. Политика просторног развоја Чешке Републике (*Politika územního rozvoje ČR*, 2008) као један од приоритета у постизању одрживог развоја помиње обнову браунфилда.

За Националну стратегију обнове браунфилда (*Národní strategie regenerace brownfieldů*, 2004) су били задужени владина агенција *Czechinvest* (руководилац пројекта), Министарство финансија (*Ministerstvo financí*), Министарство животне средине (*Ministerstvo životního prostředí*), Министарство регионалног развоја (*Ministerstvo pro místní rozvoj*), као и Министарство индустрије и трговине (*Ministerstvo průmyslu a obchodu*)¹⁴³. Министарство регионалног развоја је 2008. године финансирало пројекат Обнова браунфилда у Чешкој.

Остали документи значајни за урбанистичко планирање на националном нивоу су: Стратешки овир одрживог развоја у Чешкој (*Strategický rámec udržitelného rozvoje České republiky*, 2010) и Стратегија регионалног развоја 2014-2020 (*Strategie regionálního rozvoje ČR 2014-2020*, 2013).

Заштита културног наслеђа је примарни циљ културне политике у Чешкој (Petrová, 2014). Заштита објеката је регулисана кроз Закон о заштити наслеђа (*Zákon České národní rady č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči*). Национална културна политика 2009-2014 (*Státní kulturní politika na léta 2009-2014*, Ministerstvo kultury, 2009) се фокусира на могућност коришћења економских потенцијала културног наслеђа. Циљ 1 у овом документу помиње коришћење наслеђа и креативности за унапређење других области и активности, као што је туризам. Циљ 3 у документу Национална културна политика је посвећен културном наслеђу и обезбеђивању подршке за његово одржавање. Министарство културе тежи да развије методологију и систем подршке сарадњи са Министарством регионалног развоја, као и са регионима и општинама. Кроз ову сарадњу би се развили пилот пројекти јавно приватних партнерстава (Petrová,

¹⁴³ Пројекат је започет 2003. године и израду је финансирала Европска Унија (кроз PHARE програм који представља претприступни инструмент ЕУ намењен земљама кандидатима за чланство из Централне и Источне Европе).

2014). Концепт за заштиту споменика културе у Чешкој 2011-2016 (*Koncepce památkové péče v České republice na léta 2011-2016*, Ministerstvo kultury, 2011) описује тренутну ситуацију и даје преглед циљева за заштиту наслеђа.

Регионално планирање је редефинисано као независна компонента просторног планирања. Закон о регионалној политици (Government of the Czech Republic, 1998) пружа оквир за регионални развој. Регионални планови се креирају за територију више градова, дистрикта или за цео округ. На регионалном нивоу су значајни документи Концепт просторног развоја (*Zásady územního rozvoje - ZUR*, 2007) и Програми регионалног развоја.

На локалном нивоу Канцеларије за изградњу и Канцеларије за просторно планирање (*Obecní úřad územního plánování*) припремају локалне планове (План употребе земљишта/мастерплан - *Územní plán* и Регулациони план - *Regulační plán*), као и Стратешке планове развоја (*Strategický plán rozvoje*) и урбане студије које нису обавезујуће.

Табела 8. Институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Чешкој (Извор: Аутор према: Pallagst and Mercier, 2007; Petrová, 2014; материјал добијен од Ј. Џексон, 2012)

Ниво	Најзначајније институције	Улога и надлежност	Легислативни и плански документи	Релевантни инструменти
Национални	Министарство регионалног развоја (<i>Ministerstvo pro místní rozvoj</i>)	-Обнова напуштених индустријских подручја -Координатор за успостављање хоризонталне координације -Управља Институтом за просторни развој -Учествовало у изради стратегије обнове браунфилда (2004)	-Закон о планирању и изградњи (<i>Zákon č. 183/2006 Sb., o územním plánování a stavebním řádu (stavební zákon)</i> , 2006) -Закон регионалној политици (Government of the Czech Republic, 1998) -Политика просторног развоја Чешке Републике (<i>Politika územního rozvoje ČR</i> , 2008) -Стратегија регионалног развоја (2007) -Пројекат Обнова браунфилда у Чешкој (2008) -Стратешки овир одрживог развоја у Чешкој (<i>Strategický rámec udržitelného rozvoje České republiky</i> , 2010) -Стратегија регионалног развоја 2014-2020 (<i>Strategie regionálního rozvoje ČR 2014-2020</i> , 2013)	
	Министарство финансија (<i>Ministerstvo financí</i>)	-Одобрава буџет за обнову -Учествовало у изради стратегије обнове браунфилда (2004)		
	Министарство животне средине (<i>Ministerstvo životního prostředí</i>)	-Креирало Националну политику за животну средину (<i>Státní politika životního prostředí</i>) у којој се помињу и браунфилди -Учествовало у изради стратегије обнове браунфилда (2004)		
	Министарство културе (<i>Ministerstvo kultury</i>) -Одељење за заштиту наслеђа (<i>Odbor památkové péče</i>) -Саветодавно тело - Комисија за заштиту наслеђа (<i>Komise odboru památkové péče Ministerstva kultury</i>)	-Проглашава споменике културе -Припрема нацрте закона који се тичу културе -Подржава очување културног наслеђа кроз финансијска средства из државног буџета намењеног култури	- Закон о заштити наслеђа (<i>Zákon České národní rady č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči</i>) -Национална културна политика 2009-2014 (<i>Státní kulturní politika na léta 2009-2014</i> , 2009) -Концепт за заштиту споменика културе у Чешкој 2011-2016 (<i>Koncepce památkové péče v České republice na léta 2011-2016</i> , 2011)	
	Институт за национално наслеђе (<i>Narodni pamatkovu ustav</i>), угашен 2005. године	-Одржава централни регистар споменика културе, израђује услове за именовање споменика културе, врши анализе и има улогу саветодавног тела -Финансиран од стране Министарства културе		
	Национални имовински фонд	-Одговоран за приватизацију, обезбеђује финансије за санацију браунфилда -Угашен 2005. године		
	Саветодавно веће за одрживи развој (<i>Rada udržitelného rozvoje</i>)			
	Комисија за просторно планирање (<i>Komise územního plánování</i>)			
	Институт за просторни развој (<i>Ústav územního rozvoje</i>)	-Бави се припремом закона, просторним планирањем, креирањем политика везаних за просторно планирање, заштитом споменика културе, мониторингом планова		
	Агенција <i>Czechinvest</i>	-Попис локација и промоција инвестиција у напуштена индустријска подручја -Основана од стране Министарства индустрије и трговине (<i>Ministerstvo průmyslu a obchodu</i>) -Руководилац пројекта израде Националне стратегије обнове браунфилда (2004)	-Национална стратегија обнове браунфилда (<i>Národní strategie regenerace brownfieldů</i> , 2004, неусвојена)	
Регионални (14)	Регионална канцеларија за просторно планирање (<i>Krajský úřad územního plánování</i>)	-Надлежна за планирање на регионалном нивоу	-Регионални планови -Регионалне развојне стратегије -Регионални концепт просторног развоја (<i>Zádady územního rozvoje - ZUR</i> , 2007) -Програми регионалног развоја	

Локални	Локална управа: - Канцеларије за просторно планирање (<i>Obecní úřad územního plánování</i>) -Канцеларије за изградњу		-Локални планерски документи: план употребе земљишта - мастерплан (<i>Územní plán</i>), регулациони план (<i>Regulační plán</i>), стратешки развојни план (<i>Strategický plán rozvoje</i>) -Урбане студије (необавезујуће)	
Независне организације	-Удружење историјских насеља у Чешкој, Моравској и Шлезији (<i>Sdružení historických sídel Čech, Moravy a Slezska</i>) -Удружење професионалаца који се баве културним наслеђем (<i>Sdružení profesionálních pracovníků památkové péče</i>)	-Баве се заштитом наслеђа у Чешкој		
	Истраживачки центар за индустријско наслеђе на Архитектонском факултету Чешког техничког универзитета у Прагу (<i>Výzkumné centrum průmyslového dědictví FA ČVUT</i>)	-Бави се проучавањем индустријског наслеђа -Направио регистар објеката индустријског наслеђа у Чешкој		

4.4.1.3 Анализа институционалних аранжмана према истраживачким питањима

1а. Хоризонтална и вертикална координација актера, садржај јавних политика, методе и процедуре формулисања политика, начин одлучивања

Актуелни систем планирања је настао на основу система присутног у Чехословачкој, које за узор имало модел Источног блока, заснован на петогодишњим плановима. Планирање у Чехословачкој је било подељено на два нивоа – територијално (које је обухватало примарно циљеве везане за економски развој на регионалном нивоу) и планирање површина (покрива одлуке о коначним локацијама за инвестирање и регулацију употребе земљишта на регионалном и локалном нивоу). Проблем овог система је недостатак координације између регионалног и локалног нивоа, односно недостатак усклађености између регионалних и урбанистичких планова (Pallagst and Mercier, 2007). Један од главних проблема система планирања је недостатак комуникације и сарадње међу општинама, као и између општина и региона (ESPON, 2007). Када је у питању вертикална координација, одлуком Владе из 2004. године је предвиђено да министарства консултују Унију градова и општина Чешке (*Svaz měst a obcí České republiky*) о предлозима закона упућеним Парламенту који могу имати утицај на општине (Дамјановић, Јеринић и Павловић-Крижанић, 2011). 2005. године је закључен споразум између Уније градова и општина и Владе, о сарадњи Уније са Министарством регионалног развоја.

2а. Надлежности и сарадња међу актерима у процесу активације напуштених индустријских објеката

Различити облици партиципације грађана у јавном животу (доношење политичких одлука, организовање јавних дискусија, петиције, итд.) су почели 1990-их и очекују се даља побољшања (ESPON, 2007). Партиципација јавности у доношењу одлука у Чешкој није устаљена. Европска Унија као и невладине организације врше притисак за ојачање партиципације и креирале су смернице за

јавну управу о начинима за укључивање грађана у јавна питања (на пример *Agora Central Europe*, 2002). 2003. године је Влада основала Веће Владе како би обезбедила партиципацију невладиних, непрофитних организација и ојачала партнерство између јавног сектора и ових организација на свим нивоима управе. Влада је 2004. године усвојила стратешки документ Политика партнерства између јавног и приватног сектора у Чешкој (*Partnerství veřejného a soukromého sektoru v České republice*) у ком изјављује подршку јавно приватним партнерствима и променама у законодавству (ESPON, 2007). 2004. године је одобрен документ Приступ модернизацији и реформи централне државне управе (*Postup a hlavní směry reformy a modernizace ústřední státní správy*) који садржи основне принципе за промену државне администрације, као што су рационализација процеса доношења одлука, унапређење ефикасности, боља хоризонтална координација и увођење савремених метода управљања (ESPON, 2007). Представници невладиних организација могу да учествују у саветодавним комисијама локалних и регионалних управа, али је ова пракса веома ретка. Јавно приватна партнерства су такође и даље неразвијена и ретки су успешни примери ове праксе. Очекује се увођење нових инструмената у регулативу, који ће обезбедити законски оквир за процес преговарања између општина и приватних предузетника (ESPON, 2007).

Неколико стратешких докумената повезује партиципацију и културу: Национална културна политика 2009-2014 (*Státní kulturní politika na léta 2009-2014*, Ministerstvo kultury, 2009) се бави грађанском димензијом културе и тежњом да се грађанима дозволи да учествују у креирању и реализацији активности у установама културе, што захтева и сарадњу између јавног и приватног сектора (Petrová, 2014).

Мапирање индустријских објеката и разматрање њихове активације је у Чешкој почело 1980-их. Након 1989. године су се почеле дешавати веће промене у функцији и то највише у Прагу, где је већина индустријских зона настала у 19. и 20. веку у четвртима које су данас део градског центра. Ове зоне су данас предмет пренамене у стамбене четврти, комерцијалне и пројекте мешовитих функција. Значајан удео објеката на браунфилдима у Чешкој чине споменици културе, као и објекти који се сматрају значајнима, али још увек нису добили статус споменика

или је тај статус уклоњен под притиском тржишних интереса¹⁴⁴. Главне препреке у активацији објеката индустријског наслеђа су: неадекватна сарадња и сукобљени интереси међу актерима, недовољна транспарентност, нефлексибилни планерски алати и „одозго-на-доле“ (*top-down*) приступ планирању (Cizler, 2014). Локална управа и инвеститори често игноришу значај партиципације и неформалних иницијатива, па је честа појава да интереси приватних инвеститора превагну над јавним интересом. Ипак, иако је укљученост заједнице на ниском нивоу и партиципација се подразумева само у касним фазама пројекта, локална заједница, нарочито у мањим градовима, се противи уништавању индустријског наслеђа и сматра да је потребно сачувати споменике културе на браунфилдима (Wageningen University, 2009: 9).

3а. Флексибилност и отвореност система планирања и заштите наслеђа

Након 1990-их је уследило реструктуирање у планирању инспирисано западноевропским земљама, али ни данас се не може сматрати да је потпуно установљено већ је у стању транзиције (Pallagst and Mercier, 2007; ESPON, 2007). Растућа потреба за применом савременијих алата у планирању као што су колаборативно планирање, партиципација грађана, стратешко планирање, флексибилни приступи развоју, је све признатија. У потрази за новим планерским парадигмама и флексибилнијим приступима, Праг је усвојио стратешко планирање као начин да се различити актери укључе у процес. Стратешки план (2008) и Мастер план (2010) Прага су флексибилнији и модернизовани. Као одговор на мање предвидиве захтеве тржишта, употреба земљишта и типови развоја су мање детаљно дефинисани у плановима. Овим се предузетницима даје више опција, док градски званичници добијају више моћи у одлучивању (Tsenkova, 2012). Нови Мастер план даје више слободе предузетницима који граде на напуштеном земљишту, под условом да пројекти имају низак еколошки утицај.

¹⁴⁴ Предузетници често нису заинтересовани за бављење наслеђем, које је за њих скуп, комплексан и дуготрајан процес, те услед тога предлажу рушење. Велики број објеката индустријског наслеђа је у ризичној ситуацији или је већ порушен, без обзира на противљење локалне заједнице. У исто време, индустријске локације представљају места неформалних функција као што су трговина, мала предузећа, становање или место за састанак бескућника и ови простори би могли бити уништени развојем нових пројеката.

Планери се надају да ће ова промена охрабрити инвеститоре да размотре грађење у оквиру постојећих градских оквира и на браунфилдима (Tsenkova, 2012).

Културни капитал креативног сектора има велику улогу у заштити и активацији индустријског наслеђа у Чешкој¹⁴⁵. Независна културна сцена која се јавила у Чешкој након 1989. године се може посматрати као носилац промена и инвенција у коришћењу простора и нарочито објеката индустријског наслеђа, које могу послужити за извођење препорука и импликација за политику заштите и активације објеката индустријског наслеђа.

4.4.2 Студија случаја: Вањковка у Брну – Цивилни сектор као покретач активације и остваривања компромиса између актера и институција

Вањковка је некадашња фабрика Фридриха Вањека (*Friedrich Wannick*) у близини центра града Брна, изграђена 1865. године. За време индустријског периода, фабрика је била представник прогреса и иновативности у граду (Stankova, 2007: 170). Комплекс се састојао од: радионица, ливнице, просторије са бојлером, административне зграде, складишта и димњака (висине 36m, тада највећег у Брну). У 19. веку је у њој радило до 250 радника (према подацима са веб-сајта Вањковке¹⁴⁶). Индустријски комплекс на површини од 2 хектара је затворен средином 1980-их и заштићен као споменик културе од 1992. године¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Један од првих примера пренамене фабрике у објекат културе десио се у некадашњој Рудолф Стабенов фабрици у четврти Жижков у Прагу, која је већ 1910. године почела да се користи као биоскоп. 2001. године је плесни театар Дивадло Понец почео да користи овај објекат, који је сада споменик културе лоциран у заштићеној зони. Међународни центар за савремену уметност - *Meet Factory*, је 2005. године основан од стране групе уметника који су почели да користе складиште некадашње стакларе. Објекат је у власништву града, али се под симболичној цени издаје уметницима. Интервенције на објекту су биле минималне, како би се очувала аутентична атмосфера и индустријски карактер. Сличан пројекат - *Moving Station* се налази у некадашњој железничкој станици у Плзену, и од 1998. године се користи као уметнички, друштвени, позоришни и едукативни центар са акцентом на сарадњи са локалним становништвом и решавању локалних проблема. Пренамена је започела у форми сквота.

¹⁴⁶ www.galerie-vankovka.cz/

¹⁴⁷ Централни регистар споменика културе у Чешкој Републици, број 8455 (Stankova, 2009).

16. Организација и управљање процесом активације – Улога, интереси, надлежности и односи између актера

Иако су први кораци у заштити Вањковке започети од стране Града Брна, у њеној даљој заштити и активацији, најзначајнију улогу су имали неинституционални актери. Град Брно је 1985. године у циљу очувања овог комплекса урадио истраживање локације, а 1987. године ангажовао Архитектонски факултет Универзитета у Брну за израду архитектонско-урбанистичке студије реконструкције и увођења нових намена. 1990. године је издат налог о забрани изградње и рушења у Вањковки. Иако је овим налогом државно предузеће Зетор, које је тада било власник Вањковке, спречено да руши делове комплекса, постојањем таквог налога, издатог од стране формалне институције, искључена је и могућност радова на одржавању комплекса који су били неопходни (Stankova, 2009). Ова ситуација показује да, иако значајне за препознавање и заштиту постојећих објеката, ригидне процедуре заштите могу да буду и ограничавајући фактор у заштити и активацији када не постоје дугорочна стратегија и сарадња међу стејкхолдерима. 1990-их је град Брно почео да припрема пројекат за обнову јужног центра града на неискоришћеном земљишту у чијем се источном делу налази Вањковка.

Како би се комплекс заштитио од рушења, 1994. године је формирана невладина организација *Фондација Вањковка*, чији је наследник од 1998. године *Удружење грађана Вањковка*. Ова организација је почела да ради на ревитализацији комплекса, тежећи да га трансформише у мултифункционални центар са уравнотеженим спојем комерцијалних и некомерцијалних активности. Фокус је био на културним и уметничким програмима који су помогли да се продуби знање о локацији и да се она учини доступном грађанима. Од самог почетка је постојала подршка невладине организације Партнерство за јавне просторе (*Partnership for Public Spaces*) из Њујорка, чиме је у најранијој фази омогућена израда студије изводљивости и изложба фотографија Вањковке (Станкова, у: Даниловић, ет ал. 2008: 126). 1994. године је Фондација Вањковка информисала Градско веће Брна о активностима које су спровели у Вањковки и аплицирало за финансијску помоћ, након чега је Веће делегирало два члана у

управни одбор Фондације Вањковка и омогућило бесплатно коришћење поштанских и телефонских услуга градске управе (Станкова, у: Даниловић, ет ал. 2008: 126). Након тога је прикупљана документација, урађена студија изводљивости увођења нових функција и спроведене су анкете. Фондација Вањковка је 1995. године иницирала комуникацију и екстензивне преговоре са градским званичницима у вези са овим комплексом и била је посвећена убеђивању да град купи овај комплекс. Добијена је подршка градских званичника, међу којима је био и заменик градоначелника, а извршен је и утицај на Канцеларију главног градског архитекте да се уради историјско истраживање локације (Stankova, n.d., b). Фондација Вањковка је препознала потребу за актером који би управљао припремом и функционисањем пројекта, па је један од предлога који су дали граду, био да се оснује ново правно тело које би имало ову улогу (Stankova, n.d., b). Ова фондација је као неинституционални актер, радила заједно са градским институцијама на припреми промотивног материјала за Вањковку, као што је брошура са којом је јавност упозната на првом у низу Сусрета пријатеља Вањковке. 1996. године је у сарадњи са тадашњим власником Вањковке – државним предузећем Зетор, уз финансијску и организациону подршку града и донације из приватног сектора, у комплексу организована културна акција „За Вањковку“ коју је посетило преко 1.000 људи (Станкова, у: Даниловић, ет ал. 2008: 126). 1996. године је Фондација Вањковка добила награду на конкурс Фондације „Градови у срцу“ захваљујући којој је финансирана активација троспратног објекта Моделарнице за чије се коришћење од стране непрофитних организација, расписује јавни конкурс. Тадашњи власник Вањковке је учествовао у поправци инсталација, а у обнову и чишћење су били укључени ученици средње школе и волонтери. Исте године је урађена студија наслеђа у комплексу. Од тада се у Вањковки организују догађаји као што су: семинари, радионице, фестивали, активности за децу, журке, концерти и позоришне представе. Само у периоду 1996-1999. године је у Вањковки организовано преко 250 догађаја (Stankova, 2012). Захваљујући овим активностима је Вањковка постепено постајала значајно место за културу у граду и региону.

Осим што је промовисало Вањковку, Удружење грађана Вањковка је утицало на град да купи комплекс у септембру 2000. године од предузећа Зетор,

што је решило проблем власништва и олакшало ревитализацију. Град је подржао приватизацију и затим одкупио комплекс и измирио дугове фабрике¹⁴⁸ (Stankova, 2007: 170). Градска скупштина је 2000. године донела одлуку да комплекс Вањковке постане део акционарског друштва Јужни центар Брно (*Jižní Centrum Brno, a.s.*) и да Удружење грађана Вањковка настави са својим активностима у објектима некадашње Моделарнице и Калупарнице на основу студије изводљивости.

Непосредно након тога, немачка компанија ЕЦЕ је почела да планира конструкцију великог тржног центра на локацији. Без обзира на то што је комплекс био под заштитом, пројекат је 2003. године добио планерску дозволу и започето је рушење Вањковке. Планом инвеститора би се срушила готово цела Вањковка осим уличне фасаде и управне зграде¹⁴⁹. Како званичне институције, без обзира на постојање правне заштите, нису задржале континуитет у тежњи да се комплекс заштити, као значајни су се показали неинституционални актери. Иако није био у обавези да то учини, инвеститор је имао искуства са сличним, великим пројектима¹⁵⁰ и био је отворен за комуникацију са Удружењем грађана Вањковка од самог почетка. Ова организација је успела да уведе партиципацију јавности у процес кроз организовање догађаја, радионица и округлих столова који су повезали јавност, стручњаке, представнике градске управе и инвеститора. Међу организованим активностима су били: догађај „Улице у Вањковки“, посвећен планирању јавних простора, као и радионица „Сви путеви воде у Вањковку“, посвећена подршци пешачког саобраћаја. Резултати ових активности су коришћени као аргументи у примедбама приликом јавног увида планских докумената. Инвеститор је констатовао да је активна партиципација јавности допринела већем квалитету пројекта (Станкова, у: Даниловић, ет ал. 2008: 128) и да културне активности могу имати позитиван утицај на пословање, што је омогућило остваривање одређене равнотеже између активности на локацији. Већи

¹⁴⁸ Плативши 51,6 милиона чешких круна (1,34 милиона долара).

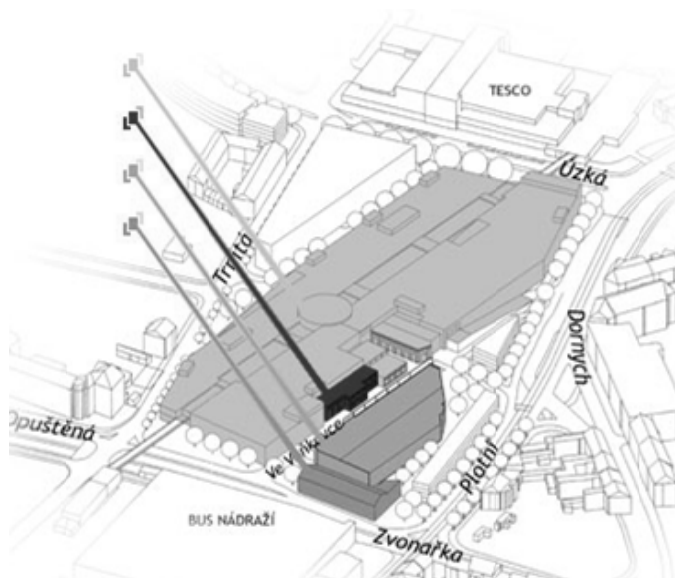
¹⁴⁹ Архитектонски биро *Architekti Hruša & spol.* је урадио пројекат пренамене за инвеститора компанију ЕЦЕ, на површини од око 30.000 m² у вредности од 2,8 милијарди чешких круна (око 100 милиона евра) (подаци са веб-сајта архитектонског бироа www.hrusa-atelierbrno.cz/). Пројекат је добио награде за дизајн: *Best Shopping Centre Award, Czech Republic, 2005*; *Best of Reality – Winner of the 7th Annual Award Shopping Centres competition, Czech Republic, 2005*.

¹⁵⁰ Са 180 тржних центара којима управља, ово је једна од водећих компанија на овом пољу у Европи.

део комплекса је пренамењен у тржни центар отворен у марту 2005. године, под називом *Galerie Vankovka*. Удружење грађана Вањковка је кроз преговоре са инвеститором успело да постигне да се у једном делу Вањковке задрже непрофитне активности, које се и дан данас тамо налазе (Jackson, 2012). Компанија ЕЦЕ је 2004. године издала на дугорочно коришћење и по симболичној цени просторије у приземљу објекта ливнице (450 m²) Удружењу грађана Вањковка.

У комплексу се данас осим тржног центра налази и Центар заједнице/културни центар (*Slevarna Vankovka*) у ком се налазе: Салон Вањковка који користе невладине организације, кафе *Prah*, Омладински информациони центар, канцеларија Удружења грађана Вањковка, као и мултифункционална хала (*Vaňkovka Foundry Hall*) коју користе непрофитне организације за састанке грађана, едукацију, активности за децу и промоцију здравих стилова живота. Отворени простор је дизајниран као јавни простор. У некадашњој машинској хали се налази и непрофитна галерија савремене уметности *Richard Adam Gallery / Wannieck Gallery*, ревитализована од стране градске развојне агенције Јужни центар Брно 2006. године.

- Galerie Vankovka* – некадашња калупарница и ливница
- Slevarna Vankovka* – некадашња ливница
- Richard Adam Gallery / Wannieck Gallery* – некадашња машинска хала
- UNIFER alfa a.s.* (запошљавање студената) – некадашња административна зграда

Слика 12. Приказ нових активности у некадашњим објектима Вањковке (Извор: веб-сајт Вањковке¹⁵¹)

¹⁵¹ www.vankovka.cz/

Различите организације локалне заједнице, уметничке и образовне институције, донатори из приватног сектора и органи управе (укључујући и Градско веће Брна) су креирали партнерства како би обновили Вањковку. У току процеса активације сарадња је остварена са: образовним институцијама, институцијама културе и медијима. Вањковка је укључена у Дане европске културне баштине. Када су у питању активности надлежних институција из јавног сектора, Канцеларија главног архитекте је урадила испитивање којим су утврђени захтеви за заштиту споменика културе, као и студије изводљивости за нове функције. Градска служба за заштиту животне средине је финансирала истраживање о чишћењу локације¹⁵².

Слике 13. и 14. Вањковка 2012. године (извор: аутор)

Главну улогу у очувању вредних објеката наслеђа и јавних простора, као и у увођењу великог броја различитих актера у процес, је имала непрофитна невладина организација Фондација Вањковка, односно њен наследник Удружење грађана Вањковка. Ову организацију су финансијски подржали град Брно, Форум пословних лидера Принца од Велса (*Prince of Wales Bussines Leaders Forum*), Фонд за развој грађанског друштва, Фонд за отворено друштво, Фондација Партнерство и Фондација *VIA* (спонзорисање радионица за локалну заједницу, везано за будућу намену простора) и од самог почетка 1994. године невладина организација Партнерство за јавне просторе (*Partnership for Public Spaces*) из Њујорка (*PVP program, Environmental Partnership for Central Europe*) пружа

¹⁵² Које је показало да је присутна велика загађеност (процењено је да је за чишћење потребно око 200.000 долара) (Stankova, 2007: 170).

финансијску и организациону подршку. Уз помоћ ње је Удружење грађана Вањковка успело да утиче на процес приликом планирања изградње тржног центра и да припреми стратегију за будућност Вањковке. Осим ових организација, у припреми плана за преговор са инвеститором у циљу очувања наслеђа и јавних простора је учествовало и око 50 чланова локалне заједнице (на пример на састанку у јуну 2001. године), као и страни експерти. Организација Партнерство за јавне просторе је организовала и финансирала стотине привремених догађаја (изложбе, позоришне представе, фестивали, активности за децу) у комплексу који су допринели подршци од стране јавности и томе да град купи комплекс (преко 170 догађаја до краја 1990-их, Stankova, 2007: 170). Како би спровела обнову два заштићена објекта (која нису део тржног центра), Развојна компанија за јужни део центра града Брна је инвестирала новац добијен од компаније ЕЦЕ за део на ком се налази тржни центар.

2б. Проблеми, конфликти актера и политика и њихово решавање

Неформални видови сарадње омогућили су решавање бројних питања у случају Вањковке. Тако, на основу споразума који су постојали са власницима (најпре са фабриком Зетор, затим са Градом Брном и компанијом ЕЦЕ), Удружењу грађана Вањковка је омогућено да још од 1994. године користи простор у комплексу. Међутим, као што је то често случај у првим фазама привременог коришћења напуштених индустријских објеката, недостатак финансијских средстава и статус привременог корисника простора, организацијама не омогућавају да инвестирају у унапређење објекта.

Критичан моменат се десио 2002. године када је инвеститор почео да планира конструкцију великог центра на локацији. Организација Удружење грађана Вањковка је успела да уведе партиципацију јавности у процес и ограничи изградњу на јавним просторима. Значајну улогу у процесу активације је одиграло разумевање и отвореност инвеститора, за сарадњу и сугестије од стране других актера. Ова компанија је прихватила позив Удружење грађана Вањковка организације за дискусију, којој су се прикључили и стручњаци из Чешке и иностранства, као и јавност, када се дискутовало о јавним просторима у Вањковки

и њеном окружењу, као и о унапређењу јавног саобраћаја у окружењу. Овим тога, предузимачу је олакшано добијање дозвола како би се подстакао на инвестирање. Ови кораци су резултат повећане флексибилности у планирању у Чешкој, настале као последица промена након 1990-их, када се тежи да систем буде више по угледу на западне системе (употреба савременијих алата у планирању, колаборативно и стратешко планирање, партиципација...) Овим се предузетницима даје више опција, односно више слободе, нарочито за изградњу на напуштеном земљишту, чиме се они охрабрују да граде на браунфилдима.

У таквој ситуацији, изазов је задржати културне и непрофитне активности на локацији, а истовремено сачувати и индустријско наслеђе, што је само донекле постигнуто. Од пет објеката наслеђа задржана су само два – Машинска хала и управна зграда, као и фасаде некадашњег објекта калупарнице и ливнице, интегрисане у нову конструкцију (Станкова, у: Даниловић, ет ал. 2008: 129). Иако је циљ Удружења грађана Вањковка био да се заштите сви објекти у комплексу, крајњи резултат представља компромисно решење. Ревитализација значајних објеката је омогућена продајом дела комплекса компанији ЕЦЕ. Већи део комплекса је трансформисан у тржни центар, а само два објекта културног наслеђа су сачувана. Критике пројекта се везују управо за мали део сачуваних објеката. Међутим, како Станкова из Удружења грађана Вањковка оцењује, у периоду од преко десет година није постојао инвеститор који би био заинтересован за цео комплекс који је под заштитом, док би за град Брно ревитализација тако великог пројекта носила превелики ризик, нити су постојали извори финансирања (у: Даниловић, ет ал. 2008: 129). Велики инвеститор, који је притом био свестан вредности задржавања непрофитних функција, је омогућио да се оне на локацији ипак задрже, да се спречи пропадање, као и да град Брно сада може да инвестира без ризика у друге делове комплекса.

36. Иновације и допринос промени формалног оквира управљања

Вањковка је пример флексибилних приступа у управљању простором, као и флексибилности инвеститора, и показује предности привремене употребе и креативности у обнови. Овај пример такође показује како се иницијативе цивилног и креативног сектора укључују у обнову локације. Организација

Удружење грађана Вањковка је кроз умрежавање актера и организацију културних дешавања учинила локацију видљивом и помогла у решавању сложених проблема власништва. Осим тога, кроз различите активности које су организоване на локацији, промењена је перцепција простора од стране – уместо запуштеног, он је постао значајни простор културе (видети на пример Balounova, 2012). Ова организација је имала значајну улогу у преговорима са инвеститором, који су допринели задржавању непрофитних активности на локацији (Jackson, 2012). Умрежавање актера, учешће на манифестацијама и сарадња са сличним иницијативама у земљи и иностранству¹⁵³ су имали значајну улогу у активацији Вањковке и углавном су потекли од „*bottom-up*“ иницијативе Удружења грађана Вањковка. Ове активности су подразумевале организовање студентске радионице у сарадњи са неколико универзитета из иностранства, затим учешће на Данима европске баштине са организованим обиласцима локације, организовање семинара посвећеног обнови браунфилда и организовање изложби успешних примера из праксе (Stankova, n.d., a). Подршка Градског већа је све време била присутна, и то кроз делегирање чланова, омогућавање бесплатног коришћења услуга градске управе, и куповину комплекса у кључном тренутку како би се он заштитио.

Као резултат активације, Вањковка више није запуштена и неискорићена локација, унапређена је мрежа јавног саобраћаја и повећане шансе за улагање на суседним локацијама (Stankova, 2007: 171). Обнова Вањковке показује значај креативне и визионарске улоге иницијатива цивилног сектора у обнови напуштених индустријских локација. Осим тога, ово је први пример обнове напуштене индустријске локације у Брну и као такав, представља подстицај за развој сличних локација у граду. Након обнове Вањковке, браунфилди су почели да се региструју као значајни од стране јавних институција (на пример у планским документима се наглашава њихов стратешки значај), а пробуђено је и интересовање јавности за њихову активацију (Stankova, 2012).

¹⁵³ На пример, осим са организацијом Партнерство за јавне просторе, постојала је сарадња и са културним центром WUK из Беча, као и са мрежом културних центара *Trans Europe Halles (TEH)* (Stankova, n.d., a).

4.5 Закључак: Концепт иновативног приступа активацији напуштених индустријских објеката у развијеним земљама

Методом институционалне анализе и применом неоинституционалне теорије и теорије комуникативног планирања је у претходним поглављима испитан институционални оквир планирања у вези са напуштеним индустријским објектима и заштитом наслеђа у четири државе (Аустрија, Немачка, Велика Британија и Чешка). Тежиште је на испитивању флексибилности и отворености институција за иновације. У овом поглављу се изводе закључци о иновативним приступима активацији у развијеним земљама и они су приказани на основу обе групе претходно изведених истраживачких питања: а) за анализирање институционалних аранжмана и б) за анализирање изабраних случајева. Ови закључци су значајни за анализу стања у Србији и извођење препорука.

1а. Хоризонтална и вертикална координација актера, садржај јавних политика, методе и процедуре формулисања политика, начин одлучивања

Искуства развијених европских држава показују да је за унапређење координације и обезбеђивање конзистентности у сарадњи министарстава потребно одредити тело задужено за координацију процеса доношења одлука и усвајања закона и докумената¹⁵⁴. Осим постојања тела за координацију, важно је регулисати и механизме који обезбеђују координацију. Аустрија и Немачка представљају добре примере земаља са развијеним механизмима координације и консултовања регионалних и локалних власти у доношењу одлука и закона, засноване на споразуму о консултовању између различитих административних нивоа. Ови механизми подразумевају обавезу размене информација, могућност сазивања Форума за консултације и подношење препорука парламенту, као и примену принципа реципрочности. Савезна држава је обавезна да информише савезне јединице и локалне самоуправе о пројектима и о доношењу прописа, што омогућава да се изнесу ставови о различитим темама (пример Немачке). Локалне власти у Аустрији учествују у процесу доношења закона преко својих

¹⁵⁴ На пример у Аустрији је такво тело Одељење за координацију (*Sektion für Koordination*) у оквиру Секретаријата савезне владе.

асоцијација, које прикупљају ставове својих чланова о нацртима закона и синтетизују их у јединствене ставове, а такође могу и покренути консултације након што Савезна влада усвоји предлог закона. У развијеним земљама постоје и институције које се баве постизањем консензуса, заступањем различитих интереса и расправом о питањима која се тичу просторног развоја, као и форуми за дискусију и заједничке конференције.

2а. Надлежности и сарадња међу актерима у процесу активације напуштених индустријских објеката

Када је у питању партиципација, развијене европске државе карактерише велики број актера који учествују у планирању просторног развоја кроз различите механизме (петиције, јавне дебате, укључивање на самом почетку процеса планирања). Јавност се у планирање укључује у најранијим фазама, пре и после процеса припреме плана. Партиципација је значајна тема и компонента планирања због постојања заинтересованости грађана за ову тему. У развијеним земљама у току процеса планирања и активације напуштених објеката често постоји неформална сарадња између свих актера, која је део културе сарадње и консензуса и у којој сви актери имају слична права (нарочито у Аустрији и Немачкој). Често се креирају и партнерства између различитих сектора (нарочито у Енглеској), што све омогућава да јавни и цивилни сектор, као и неформалне иницијативе имају утицај на просторни развој. Осим тога, јавним интересом се баве и посебне агенције (пример Агенција које се баве јавним интересом у Немачкој), које су укључене у процедуру припреме планова на свим административним нивоима.

У процес заштите наслеђа су, осим владиних институција, укључени и актери из цивилног и приватног сектора и постоји добра сарадња међу њима. У циљу решавања питања напуштених објеката индустријског наслеђа се као битно показује остваривање веза између различитих професија, сектора и институција. Један од начина да се то постигне је оснивање радних група¹⁵⁵. Такође је битно да

¹⁵⁵ Тако, приликом креирања докумената и смерница, Савезна канцеларија за градитељске споменике у Аустрији (*Bundesdenkmalamt*) формира радне групе и сарађује са спољашњим сарадницима из образовних, истраживачких институција и из приватног сектора.

постоји политичка подршка и подршка јавности у томе да ова тема постане приоритет. Оснивање локалних удружења и партнерстава приликом обнове доприноси холистичком и интегративном приступу проблемима, али и привлачењу инвестиција (Couch et al., 2003). У Рурској области је удруживање остварено повезивањем и оснивањем партнерстава између јавних надлежних органа, приватног сектора, научних институција, технолошких центара и грађана и осталих заинтересованих страна. Значајна су и умрежавања невладиних организација, која између осталог имају улогу некога ко критички посматра рад инвеститора и позитивне и негативне ефекте планова. Такође, у пројектима обнове напуштених индустријских подручја се као важан показује приступ решавању проблема „одоздо-на-горе“.

3а. Флексибилност и отвореност система планирања и заштите наслеђа

Флексибилности система доприноси постојање велике аутономије на локалном нивоу, која омогућава локалним управама да независно доносе одлуке и да представљају кључне актере, односно да имају потпуно независне мере у просторном планирању. Ово такође омогућава да су планови који дефинишу намене земљишта на локалном нивоу веома флексибилни и да могу бити промењени одступањима, изузецима, смерницама и разматрањима која нису дефинисана у регулативи.

Када је питању урбана обнова, у развијеним земљама постоје подстицаји, субвенције и посебна правила за инвеститоре, како би се подржало улагање у напуштене просторе. У Великој Британији су то зоне намењене предузетништву (*enterprise zones*), у којима постоје значајни подстицаји за инвестирање (подстицаји у инфраструктури, смањена регулација, ослобађање од такси, планерска дозвола која се за неке намене унапред добија). У овим зонама компаније су ослобођене рестрикција и такси, што их чини привлачним за инвестирање, и на тај начин се стимулише економски развој у запуштеним областима.

Друштвени аспект урбане обнове је веома битан и у земљама као што су Аустрија и Немачка постоји развијен систем заштите угрожених група у току

обнове. Аустријски Закон о рестаурацији стамбених зграда из 1984. године садржи појам „благе урбане обнове“ (*Sanfte Stadterneuerung*), која представља процес у ком се не брине само о објекту, већ се тежи заштити станара и социјалне структуре, а постоје и мере за смањивање конкуренције међу грађевинским фирмама и смањење цене некретнина. Такође, у Аустрији су саветодавне Канцеларије за урбане дистрикте (*Gebietsbetreuungen*) значајне за партиципацију грађана приликом обнове. У Немачкој се у процесу обнове прави социјални план (*Sozialplan*) којим се планира привремена релокација становника и предузећа захваћених обновом. Овај план може садржати финансијске олакшице за настале тешкоће, које обезбеђују република и општине. Овај механизам показује високу свест о проблематици урбане обнове и импликацијама које она има за економски мање моћне актере и угрожено становништво.

У развијеним земљама постоје посебан буџет и субвенције за одржавање историјских градских језгара и за инвестирање у споменике културе, како би се власници подстакли на заштиту и одржавање заштићених зграда. Кроз законе о заштити делова градова се, осим очувања одређених објеката и њиховог изгледа, чува и одређена намена објеката (на пример јавна или стамбена).

У развијеним земљама се у активацији напуштених објеката користе различити неформални концепти, укључујући и привремену употребу. У Немачкој постоје институционализовани механизми који олакшавају привремену употребу, као што су: уговор о закупу, уговори о одрицању/уздржаности (привремено коришћење простора без надокнаде), уговори о привременој дозволи, уговор о одржавању, а планерска дозвола није потребна за одређене предлоге изградње и промене функција.

16. Организација и управљање процесом активације – Улога, интереси, надлежности и односи између актера

Препознавање вредности објеката индустријског наслеђа и спонатно насталих иницијатива за њихову активацију од стране власника је битно за успех пројеката, без обзира на то да ли су у јавном или приватном власништву. Искуство у сличним пројектима које је власник у Бирмингему имао је допринело

успеху Фабрике кремова, између осталог и због јаког вођства и визије, као и потенцијала власника да се умрежи са релевантним актерима и институцијама, што је олакшало процес активације. У случајевима када је град власник простора (Фабрика цигарета Табакфабрик и Вањковка, у одређеном периоду), битно је да град препозна његов значај. Јавна политика у примерима добре праксе у таквим случајевима свесно препушта развој актерима који су директно укључени у процес активације, има свест о актуелним дешавањима на локацији и подржава те активности кроз финансијску помоћ, давање простора на бесплатно коришћење, пружање подршке и саветовање (инвестирање у такозвану „меку“ инфраструктуру). Градске институције сарађују са постојећим организацијама на локацији и укључују их у пројекте, док истовремено избегавају претерано планирање и регулисање локације, јер идентитет креативних индустрија и других актера на локацији мора да се развија спонтано током времена.

Претходна истраживања сличних случајева (Lavanga, Stegmeijer and Haijen, n.d.) показују да је успех нових креативних четврти на некадашњим индустријским локацијама, одређен специфичним условима, а то су: претходно постојање креативних активности на локацији, затим претходно постојање одређених актера на локацији (на пример, компанија у области културних индустрија или годишњи фестивал); затим просторне карактеристике локације (објекти морају да поседују јасан идентитет и симболичку вредност јер то привлачи креативне индустрије и посетиоце, док у исто време оставља простор за интервенцију по приуштивим условима); такође, цена изнајмљивања мора бити ниска и морају постојати разноврсни и флексибилни простори (Lavanga, Stegmeijer and Haijen, n.d.). Анализирани случајеви у иностранству, испуњавају већину ових услова.

26. Проблеми, конфликти актера и политика и њихово решавање

У одређеним ситуацијама, како би се решили актуелни проблеми у заштити наслеђа, институције задужене за заштиту наслеђа креирају посебне документе и смернице и оснивају радне групе кроз које остварују сарадњу са спољашњим сарадницима и институцијама, што је омогућено постојањем добре сарадње и

координације у систему (пример Аустрије). У развијеним земљама су развијени механизми координације и консултовања регионалних и локалних власти у доношењу одлука (одељења за координацију која обезбеђују конзистентност, споразуми о консултовању, форуми за консултације итд.) Осим тога, у развијеним земљама постоји и успостављена култура јавно-приватних и јавно-цивилних партнерстава која омогућава конзистентну сарадњу између различитих сектора и ефикасније решавање сложених питања у коришћењу простора.

Вредни индустријски објекти су у многим случајевима заштићени као споменици културе одмах након престанка рада, како би се спречило њихово уништење. У неким случајевима (Емшер парк) је формирана јавно-приватна фондација за заштиту индустријског наслеђа како би бринула о објектима који још увек немају нове функције. Чест је случај да се оснивају нове институције и организације, ван традиционалног институционалног оквира, како би се бавиле искључиво питањем обнове некадашњих индустријских подручја. Такви примери су агенција *IBA Emscher Park GmbH* у случају Емшер парка и креирање организације за управљање и развој Фабрике цигарета - *Tabakfabrik Linz Entwicklungs- und Betriebsgesellschaft mbH*. Њихова независност у односу на постојеће надлежне институције омогућава извођење пројеката ван традиционалних образаца. Овим је бар у извесној мери онемогућено да постојећи проблеми утичу на процес (у случају Емшер парка, то је била регионална политика у којој су доминирали партијски интереси и моћне индустријске корпорације). Анализирани пример из Немачке показује да оснивање нове институције може имати значајну улогу у урбаној обнови када постојеће институције нису ефикасне и када их карактеришу ограничења попут недостатка сарадње, и у том случају је једна од главних функција новоосноване институције управо унапређење те сарадње и координисање између различитих актера. Сличну улогу има и оснивање организација које ће се бавити умрежавањем актера на самој локацији. Примери за ово су платформа *Creative Region Linz & Upper Austria* која се налази у Фабрици цигарета Табакфабрик и која служи као подршка другим компанијама на локацији, као и организација Линцкунфт (*Linzukunft*) која је смештена у Фабрици цигарета Табакфабрик и која је покренула иницијативу

Umbauwerkstatt која креира критику политике и актуелних дешавања везаних за комплекс.

36. Иновације и допринос промени формалног оквира управљања

Како показују анализирани примери, неинституционални актери играју значајну улогу у пројектима активације. Већина приказаних примера показује да су у заштити и активацији од значаја иновације које се јављају у синергији неформалних и формалних иницијатива. Пример такве иницијативе је Фондација Вањковка у Брну. Осим тога, локалне организације цивилног друштва се од стране власника и градских институција укључују у активацију напуштених индустријских објеката и њихово одржавање, чиме им се даје осећај припадности и одговорности за резултате. Осим цивилног друштва, тренутни корисници простора на локацији, нарочито када припадају креативном сектору, су препознати као значајни за заштиту и активацију простора и постоји подршка њиховом останку на локацији и од стране званичних институција и од стране власника (ово најбоље показују пример Фабрике цигарета Табакфабрик и Фабрика кремова).

Као подршка креативном и цивилном сектору, у примерима добре праксе се јављају различити механизми, попут изнајмљивања простора по другачијим ценама за различите кориснике, у зависности од тога ком сектору припадају и да ли се баве комерцијалним или непрофитним делатностима (пример Фабрике цигарета Табакфабрик). Предузетници из креативног сектора се подржавају и кроз различите програме подршке као што су: субвенције, бесплатне консултације и саветовања, тренинзи, техничка подршка, уступања простора и слично.

Већину посматраних примера карактерише постепена активација, без унапред одређене коначне функције, што укључује и привремену употребу која је често прихваћена у званичној политици. Пример за ово је случај Фабрике цигарета Табакфабрик, у ком су званичне институције прихватиле флексибилност и експеримент, као супротност конвенционалном планирању и детаљним плановима. У таквим случајевима је присутан став да, када су пројекти од великог значаја за град, намену треба планирати с пажњом и у фазама. Овако великим и

значајним пројектима претходе студије будућих намена које за град раде истраживачке институције (пример студије коју је за Град Линц урадио Институт за организацију Јоханес Кеплер Универзитета у Линцу). Приступ активацији је флексибилан и у случају Емшер парка, где на почетку процеса обнове нису дефинисани јасни крајњи циљеви, већ се пре свега тежило остваривању нечег новог и иновативног, кроз преиспитивање одлука и учење на грешкама (није постојао обимни план употребе земљишта, већ се планирало кроз пројекте и конкурсе који су требали да мобилишу потенцијал).

5. ОГРАНИЧЕЊА И МОГУЋНОСТИ ЗА АКТИВАЦИЈУ НАПУШТЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА У СРБИЈИ: ПРИКАЗ И ДИСКУСИЈА НАЛАЗА

У овој глави се анализира и критички разматра институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Србији, и то у односу на релације препознате у теоријама које помажу провери хипотеза (неоинституционална теорија, теорија зависности од пређеног пута, теорија комуникативног планирања). Глава се састоји од неколико поглавља у којима се анализира однос система управљања просторним развојем у Србији према темама релевантним за истраживање. Најпре је приказан и анализиран институционални оквир релевантан за активацију напуштених индустријских објеката у Србији (поглавље *5.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Србији*). Затим је показано да актуелни институционални оквир управљања просторним развојем у Србији карактеришу бројна ограничења која ограничавају примену иновативних приступа, неопходних за успешну активацију објеката индустријског наслеђа, као што је то случај у развијеним земљама (поглавље *5.2 Анализа институционалних ограничења за активацију*). Након ових поглавља, се кроз две студије случаја испитује друга хипотеза и показује да креативни сектор у Србији има капацитет и интерес/потребу да користи објекте индустријског наслеђа, као и да он стога

ствара услове и нуди иновације. У завршном делу главе се сумирају закључци у вези иновација у активацији напуштених индустријских објеката у Србији. Процењује се могућност редефинисања институционалног оквира формулисања урбанистичких политика, коришћењем искустава европских држава.

5.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Србији

Напуштени индустријски простори се у регулативи у Републици Србији везују за појам *браунфилд*, док се индустријско наслеђе врло ретко помиње. Из овог разлога, као и зато што се већи део објеката индустријског наслеђа налази на браунфилдима се посматра и оквир који се тиче браунфилда.

5.1.1 Преглед институција и организација по нивоима управљања

Административна организација у Србији се састоји од националног/државног, покрајинског (регионалног) и општинског односно градског нивоа.

На националном нивоу је за просторни развој од највећег значаја Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре, које обавља послове државне управе који се односе на грађевинско земљиште; урбанизам, просторно планирање, организацију, уређење и коришћење простора; утврђивање услова за изградњу; инспекцијски надзор, итд. (Члан 6, Службени гласник РС, бр. 72/09, 81/09 испр. 64/10, 24/11, 121/12, 42/2013, 50/2013, 98/13, 132/14 и 145/14). Ово министарство је надлежно за обнову појединачних браунфилда.

Министарство привреде обавља послове државне управе који се односе на: предлагање мера за подстицање инвестиција и координацију послова који се односе на инвестиције, реструктурирање, приватизацију и стечај; планирање, програмирање и предлагање развојних пројеката из области регионалног развоја и пројеката од интереса за РС; пружање помоћи јединицама локалне самоуправе у имплементацији пројеката локалног економског развоја; подстицање сарадње јединица локалне самоуправе, невладиног сектора, привредних субјеката и

државних органа, итд. Према Програму имплементације просторног плана РС, Министарство привреде је задужено за заштиту и одрживо коришћење културног наслеђа, (РАПП, 2011: 20, за период 2011-2015¹⁵⁶), као и за израду браунфилд катастра са валоризацијом заједно са Републичким геодетским заводом (РАПП, 2011: 26, за период 2011-2015¹⁵⁷). Министарство привреде је 2014. године преузело надлежност од Канцеларије за одрживи развој недовољно развијених подручја.

Министарство финансија обавља послове државне управе који се односе на: републички буџет; систем и политику пореза, такси, накнада и других јавних прихода; управљање расположивим средствима јавних финансија; координацију система управљања и спровођења програма финансираних из средстава ЕУ (Члан 3, Службени гласник РС, бр. 44/2014). Министарство државне управе и локалне самоуправе обавља послове државне управе који се односе на систем државне управе, организацију и рад министарстава, јавних агенција и јавних служби (Члан 10, Службени гласник РС, бр. 44/2014).

Осим надлежних министарстава, просторним развојем се баве и следеће агенције и заводи. Агенција за приватизацију је надлежна за браунфилде који су резултат пропадања државних фирми и обавља делатност посредовања у продаји државног и друштвеног капитала и имовине у поступку приватизације.

Републичка дирекција за имовину РС води евиденцију непокретности у јавној својини, обавља послове државне управе који се односе на: располагање стварима у својини РС (давање ствари на коришћење и давање ствари у закуп); управљање стварима за које није одређен корисник или носилац права коришћења; утврђивање постојања и важења правног основа за коришћење ствари у својини РС, расподелу на коришћење, итд.¹⁵⁸ (Члан 29, Службени гласник РС, бр. 44/2014).

Републичка агенција за просторно планирање - РАПП је била надлежна за припрему, координацију и праћење просторних планова и Стратегије просторног развоја; за координисање надлежних министарстава у изради шема просторног

¹⁵⁶ Табела 2а. Детаљно разрађени стратешки приоритети Просторног плана РС – део природа, еколошки развој и заштита.

¹⁵⁷ Одељак Урбана обнова и рециклажа, Табела 2б. Детаљно разрађени стратешки приоритети Просторног плана РС – део становништво, насеља и социјални развој.

¹⁵⁸ Надзор над радом Дирекције врши Министарство финансија.

развоја, за просторни план подручја посебне намене, и водила је регистар планских докумената за РС. Ова агенција је угашена изменама у Закону о планирању и изградњи 2014. године (Члан 129) и њену надлежност је преузело министарство задужено за просторно планирање.

Стална конференција градова и општина - СКГО је национална институција локалних власти. Ова институција има важну улогу у промоцији обнове браунфилда у Србији, кроз пројекте као што је Унапређење управљања земљиштем на локалном нивоу у РС (2010-2012), међу чијим циљевима су били смањење развоја на зеленим, неизграђеним површинама и повећање развоја на већ изграђеним подручјима, као и повећање транспарентности и унапређење партиципације јавности у управљању земљиштем. Одбор СКГО за урбанизам, становање и изградњу је нарочито значајан јер прати и анализира стање у правном оквиру који уређује урбанизам и иницира пред органима Конференције и националним институцијама његову промену или унапређење.

Републички секретаријат за јавне политике се бави анализом, идентификовањем потреба и достављањем иницијатива за израду и унапређење процедура израде и припреме стратешких докумената; обезбеђивањем усклађености предлога стратешких докумената и нацрта закона; спровођењем регулаторне реформе и анализом ефеката прописа; подношењем иницијативе за измену неефикасних прописа (Члан 33, Службени гласник РС, бр. 44/2014)

Агенција за страна улагања и промоцију извоза - СИЕПА је надлежна за промоцију могућности за инвестирање и помоћ страним инвеститорима. Пружа услугу лоцирања браунфилда, помоћ у административним процедурама и медијацију између институција.

За питања која се тичу наслеђа је од највећег значаја Министарство културе и информисања, које обавља послове државне управе који се односе на развој и унапређење културе, обезбеђивање материјалне основе за заштиту културног наслеђа; сарадњу у области заштите културног наслеђа (Члан 18, Службени гласник РС, бр. 44/2014). Сектор за заштиту културног наслеђа, који се налази у оквиру министарства, је задужен за спровођење система заштите културног наслеђа на територији Србије, дефинисање политике наслеђа,

планирање финансија из државног буџета, припрему закона о културним добрима, прављење листе приоритета за културно наслеђе, надгледање и испитивање стања наслеђа, надгледање примене закона; предлагање стратегија и мера, категорисање културних добара од великог и изузетног значаја, имплементацију међународних стандарде и конвенција. У надлежности овог сектора се налази и индустријско наслеђе.

Према Закону о култури (Службени гласник РС, бр. 72/09) се остваривање културне политике везује за Национални савет за културу – стручно саветодавно тело Владе и Министарства. Национални савет за културу анализира и даје мишљење о стању у култури у РС и даје сугестије у креирању културне политике, као што су предлози за измене и допуне Закона о култури. Национални савет за културу је 2012. године направио извештај о стању у области заштите културног наслеђа и предлог активности за унапређење стања (Национални савет за културу, 2012). Међу предложеним активностима је доношење савремених закона и стратегија као што су Стратегија културе и Стратегија заштите, очувања и одрживог коришћења културног наслеђа, као и усклађивање ових закона и стратегија са другим законима (Национални савет за културу, 2012). Једна од предложених активности је стварање законског основа за увођење подстицајних мера власницима и корисницима који финансирају радове на заштити културног наслеђа (Национални савет за културу, 2012). Иако се према Закону о порезима на имовину (Службени гласник РС, бр. 26/01, 42/02 – одлука СУС, 80/02, 80/02 – др. закон, 135/04, 61/07, 5/09, 101/10, 24/11, 78/11, 57/12 – одлука УС, 47/13 и 68/14 – др. закон, Члан 12) порез на имовину не плаћа на непокретности које су проглашене за споменике културе, не постоје олакшице за улагање у споменике културе.

Заводи за заштиту споменика културе (покрајински, регионални и локални) обављају делатност заштите и коришћења покретних и непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја¹⁵⁹. Основна делатност завода је регулисана Законом о културним добрима и Правилником о ближим условима за почетак рада и обављање делатности установа заштите културних добара (Службени гласник РС, бр. 21/95). Републички завод за заштиту споменика

¹⁵⁹ Завод за заштиту споменика културе на покрајинском нивоу се налази у Новом Саду, регионални Завод за заштиту споменика културе у Смедереву, а Међуопштински у Суботици.

културе врши остваривање увида у стање непокретног културног наслеђа, предузима мере у вези његове заштите и коришћења, и води централни регистар културних добара¹⁶⁰. Од 2008. године се у Републичком Заводу врше теренска и историјска истраживања индустријског наслеђа.

У оквиру Музеја науке и технике од 2001. године постоји Служба за истраживање индустријског наслеђа која се бави истраживањем, рекогносцирањем и фотодокументовањем индустријских објеката. Напуштени индустријски објекти од значаја могу бити валоризовани као објекти техничке културе од стране Музеја науке и технике.

Централни институт за конзервацију (ЦИК) је институција заштите културне баштине основана 2009. године на предлог Министарства културе и одлуком Владе РС. Министарство културе и информисања кроз своја буџетска средства финансира активности ове институције и обезбеђује делимичну подршку њеним програмима¹⁶¹. ЦИК је интердисциплинарни, образовни, научно истраживачки и конзерваторски центар, и седиште ICOM-а за Југоисточну Европу - ICOM SEE¹⁶². Задаци ЦИК-а обухватају примену мултидисциплинарних истраживања у областима превентивне конзервације и конзерваторских третмана, организовање академског и стручног образовања, креирање јединственог документационог система, подизање нивоа професионалности стручних установа широм земље, умрежавање служби заштите, као и укључивање јавности и одговорних институција власти у очување наслеђа и стварање стратегије заштите баштине¹⁶³.

Завод за проучавање културног развика је установа културе од националног значаја, чији је оснивач РС. Завод се бави истраживањима¹⁶⁴,

¹⁶⁰ Организована брига о наслеђу на простору Србије је почела у периоду после Другог светског рата. Завод за заштиту споменика културе (данашњи Републички завод) је основан 1947. године. 1960-их почиње развој мреже завода.

¹⁶¹ Влада Италије издвојила је три милиона евра за оснивачки период од три године. Министарство културе Србије је за прву годину издвојило око 15 милиона динара, а ЦИК значајна средства обезбеђује из међународних фондова на основу пројеката („Србија регионални центар за студије превентивне конзервације“, 2009). Осим тога, Министарство науке, Скупштина града Београда, Влада Републике Француске, су учествовали у финансијској подршци програмима ЦИК-а.

¹⁶² ICOM SEE је регионални савез/алијанса ICOM-а за Југоисточну Европу, основана 2005. године у циљу повезивања професионалаца и институција у региону и унапређења услова на пољу заштите наслеђа.

¹⁶³ Подаци са веб-сајта института www.cik.org.rs/.

¹⁶⁴ На пример, кроз пројекат „Поглед на културу. Закони и праксе у Србији и пет држава чланица Европске уније“ (Вукановић, 2011) www.zaprokul.org.rs

израдом студија и анализа у области социологије културе и културне политике. Један од пројекат Завода који је од значаја за ово истраживање је Пројекат развоја руте „Путевима Тесле и Станојевића“ подразумева креирања културно-туристичког производа од места значајних за производњу електричне енергије у Србији. Ова рута је пример пројекта који је удружио више сектора – културу, науку, образовање, туризам и привреду¹⁶⁵. Пројекат „Празни простори Србије“ (Јовановић, 2010) се бавио феноменом постојања празних простора на територији Србије, као и могућностима њихове трансформације у комплексе различитих намена. Истраживањем су обухваћени објекти индустријског наслеђа¹⁶⁶. Осим ова два пројекта, Завод за проучавање културног развоја из Београда је 2005. године након три године рада завршио студију изводљивости трансформације напуштених индустријских објеката у Београду у вишенаменске уметничке комплексе¹⁶⁷.

На покрајинском нивоу су за просторни развој задужени Покрајински секретаријат за архитектуру, урбанизам и градитељство и Завод за урбанизам АП Војводине.

На локалном нивоу се планирањем баве Одељења за урбанизам (у општинским управама), односно Секретаријати за урбанизам (у градским управама), Градска управа за урбанизам и стамбене послове, и Градска управа за планирање и изградњу.

На локалном нивоу су за заштиту наслеђа задужени Заводи за заштиту споменика културе. У надлежности завода су истраживање и евидентирање добара која уживају претходну заштиту, израда предлога за утврђивање културних добара, вођење регистра и документације о културним добрима, старање о коришћењу културних добара, предлагање, праћење и спровођење мера

¹⁶⁵ Остварена је сарадња између Музеја Николе Тесле, Музеја науке и технике, десет старих хидроелектрана Електропривреде Србије, Туристичке организације Србије и Универзитета Сингидунум. Основни циљеви пројекта су: очување и промоција индустријског наслеђа, допринос туризму и јачање идентитета и подстицање развоја неразвијених подручја. Као део планираних активности се наводи да ће ЕПС омогућити да се старе хидроелектране, које до сада нису биле отворене за јавност, учине приступачним за туристе.

¹⁶⁶ Полазиште истраживања је проблем недостатка простора за деловање уметничких и научних институција, група и појединаца активних у овим областима, који би се могао решити коришћењем „празних“ простора обухваћених истраживањем. У првој фази (2009) је истражена територија Београда.

¹⁶⁷ У студији су обрађене три локације: електрана Снага и светлост, зграда уметничких атељеа на Старом сајмишту и Бетон хала, подаци са веб-сајта организације <http://zaprokul.org.rs/>

заштите, пружање стручне помоћи на очувању и одржавању власницима и корисницима добара. Заводи за заштиту споменика културе обављају делатност заштите и коришћења покретних и непокретних културних добара из области техничке културе од посебног културног и историјског значаја. Заводи су надлежни за издавање различитих докумената о статусу објекта, учествују у припреми просторних планова и израђују пројекте за извођење радова на културним добрима. Заводи су до доношења последњих измена у Закону о планирању и изградњи 2014. године били задужени за издавање услова по којима ће заштићени објекат бити обновљен. Заводе финансирају локалне управе од 2003. године.

Веза између заштите наслеђа и урбанистичког планирања се остварује обезбеђивањем учешћа институција надлежних за заштиту културног наслеђа у изради планова, и то кроз израду Услова чувања, одржавања и коришћења културних добара и добара која уживају претходну заштиту, којима се планеру достављају сви неопходни подаци и услови у вези с градитељским наслеђем на простору обухвата предметног плана; и учешћем надлежних Завода за заштиту споменика културе у разматрању Нацрта планова, као и давањем мишљења о урађеним плановима (Димитријевић-Марковић, 2012).

Независне организације. Осим надлежних јавних институција, од значаја су и активности различитих независних организација и организација цивилног друштва које се баве просторним развојем у Србији. Ове организације имају улогу у унапређењу јавних политика које се односе на питања одрживог локалног развоја, у спровођењу истраживања и пројеката који се тичу напуштених индустријских објеката; затим у едукацији, промоцији значаја културног наслеђа и партиципације и умрежавању актера кроз организовање конференција и јавних дискусија.

Палго центар је независна и непрофитна невладина организација активна у области унапређења јавних политика које се односе на питања одрживог локалног развоја. Палго центар је у сарадњи са Сталном конференцијом градова и општина и страним партнерима, 2007. године покренуо пројекат „Рециклирање градског земљишта у Србији“ који је резултирао конференцијом „Превазилажење препрека у рециклирању грађевинског земљишта: Ревитализација браунфилд локација у

Србији“ и публикавањем књиге „Оживљавање браунфилда у Србији (Приручник за доносиоце одлука и професионалце)“ (Даниловић ет ал., 2008). Пројекат је значајан због остварене сарадње између релевантних институција из више градова у Србији, као и са партнерима у иностранству (на пример CABERNET мрежа) и због подизања свести о браунфилдима¹⁶⁸. 2011. године је уследио пројекат „Анализа ревитализације браунфилд потенцијала у Србији – Предлог практичне политике“, и објављивање публикације „Реактивирање браунфилда у Србији – Систематски приступ или ад хок решења?“. Пројекат је спровела СКГО, финансирала Швајцарска агенција за развој и сарадњу (SDC), а резултати су употребљени као платформа СКГО за бављење проблематиком обнове браунфилда у Србији¹⁶⁹.

Организације Грађанске иницијативе¹⁷⁰ је од значаја за ово истраживање због кампање покренуте 2009. године под називом „Отворено о јавним просторима“. Кампања се одвијала у два правца – један је представљала директна сарадња са организацијама цивилног друштва и локалним омладинским групама са циљем подизања свести о теми јавних простора и добијању конкретних простора на коришћење, а други је било развијање дијалога и сарадње са институцијама у вези са прикупљањем информација, процедура и примера добре праксе¹⁷¹.

¹⁶⁸ Презентације стручњака за област урбанистичког планирања из појединих градова у Србији су показале да су домаћи урбанисти упознати са проблематиком браунфилда и индустријског наслеђа и да их почињу евидентирати у новим плановима. Закључак са конференције је био да постојећи законски систем представља задовољавајући оквир за активирање и ревитализацију браунфилд локација у Србији, мада се многи закони не спроводе у одговарајућој мери. Такође је закључено да постоји велики број подстицаја за инвестиције који важе и за браунфилд локације, али да је и поред тога, процентуално учешће браунфилд инвестиција у укупним инвестицијама је веома мало, најчешће услед нерешених имовинских односа и високих трошкова уређења и санације загађења земљишта, због чега су оне знатно скупље од гринфилд локација (Даниловић ет ал., 2008). За разлику од резултата ове конференције, поједини стручњаци оцењују да законски оквир за обнову браунфилда у Србији није адекватан (Перић и Маруна, 2012).

¹⁶⁹ Веб-сајт Палго центра www.palگو.org/

¹⁷⁰ Организација Грађанске иницијативе је удружење грађана за демократију и грађанско образовање, настало 1996. године. Мисија организације је јачање грађанског друштва путем образовања, промовисања демократије и подршке активном грађанству, како се наводи на веб-сајту организације (www.gradjanske.org/).

¹⁷¹ Из пројекта су произашле публикације: „Отворено о јавним просторима“ која се бави питањима поновног коришћења неискоришћених јавних простора у Србији; и приручник: „Јавни простори и како их откључати“ који нуди препоруке за активацију напуштених простора. Креирана је и истоимена интернет платформа за дијалог о јавним просторима чији је циљ повећање свести јавности о јавним просторима и могућностима за њихово коришћење. Као резултат кампање, активирани су неки запуштени јавни простори, попут Уличне галерије Безистан (од стране организације Микроарт) (www.gradjanske.org/).

Струковне организације и научно-образовне институције: Друштво архитеката Београда, Удружење урбаниста Србије, Инжењерска комора, Друштво архитеката Новог Сада, Удружење урбаниста Војводине, Савез инжењера и техничара Србије, Удружење пејзажних архитеката Србије, Српска академија наука и уметности, факултети и институти, имају посредни утицај, кроз објављивање публикација, одржавање предавања, изложби и конференција (нпр. Београдска недеља архитектуре – БИНА, Салон урбанизма, Летња школа урбанизма, Међународни салон урбанизма) које представљају простор за дебате, размене и унапређења знања и на којима се између осталог промовишу идеје везане за обнову напуштених индустријских простора и заштиту наслеђа.

Када су у питању неинституционални актери који се баве наслеђем у Србији, на међународном нивоу делују организације који показују како актери ван званичних институција могу имати значајну улогу у заштити и активацији објеката који представљају наслеђе. Примери ових организација такође показују како иновативни приступи (као што су умрежавања актера из различитих сектора, привремене употребе и слично) могу бити покренути ван званичних институција, али истовремено укључити и званичне институције бар у неким фазама пројеката. Овакви приступи би могли бити значајни уколико би остваривали утицај на званичне институције и тако допринели њиховој флексибилности и изменама у институционалном систему.

Организација Европа Ностра Србија је представник међународне мреже Европа Ностра (*Europa Norstra*). То је непрофитно и невладино удружење посвећено очувању и одрживом коришћењу наслеђа. Један од пројеката организације је „Ангажовање цивилног сектора у изградњи заједништва кроз разумевање, развој, менаџмент и очување културног наслеђа Западног Балкана“ (2010-2012), чији су циљеви били: јачање учешћа и сарадње организација цивилног друштва у области очувања културног наслеђа, као и подстицање комуникације и партнерства са локалним управама и образовним установама¹⁷².

¹⁷² Пројекат је реализован у оквиру програма Европске комисије - Директората за *IPA 2009 – Civil Society Facility – Multi-beneficiary Programmes 'Support to partnership Actions between Cultural Organisations'* и уз финансијску подршку *Headley Trust*-а из Велике Британије. Носилац пројекта је *Transilvania Trust* из Румуније, а партнери су Европа Ностра Србија, Европа Ностра, *Cultural Heritage Without Borders* (Албанија, Босна и Херцеговина, Косово), *Експедитио* (Црна Гора), *Emancipimi Civil Ma Ndrushe* (Косово). Организација Европа Ностра Србија је у партнерству са

На истом пројекту је учествовала и невладина организација Експедитио (*Expeditio*) чија је мисија подстицање одрживог просторног развоја у Црној Гори и региону Југоисточне Европе. Ова организација је била и учесник у пројекту Ванинституционални актери културне политике у Србији, Црној Гори и Македонији¹⁷³.

Мрежа за наслеђе југоисточне Европе (*South East European (SEE) Heritage*) је мрежа невладиних организација основана 2006. године, чија је мисија заштита и промовисање културног наслеђа у региону. Иницијативу за оснивање мреже је покренула шведска организација CHwB (*Cultural Heritage without Borders*) (подаци са веб-сајта организације¹⁷⁴).

Удружење Културкламер (*Kulturklammer*) - Центар за културне интеракције¹⁷⁵ је од 2007. године до данас спровела неколико пројеката од значаја за истраживање, релевантних због повезивања формалних и неформалних институција. То су:

- Организовање конференције „Реке и индустријско наслеђе — Могућности (ре)активације напуштених индустријских објеката у Србији: изазови и праксе“ у оквиру Дана европске баштине (2007, Београд и Панчево) у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе Панчево и удружењима Културни фронт, Асоцијација за рехабилитацију културног наслеђа АРЦХ и Европа Ностра¹⁷⁶. У раду конференције су учествовали представници јавног, приватног и невладиног сектора из различитих области¹⁷⁷. У

Банком Интезом покренула пројекат „Место које волим“, којим се обнављају културно-историјска места Србије (подаци са веб-сајта организације. Осим овоих пројеката, Европа Ностра Србија је била укључена у кампање за очување појединих објеката и старих градских језгара (подаци са веб-сајта организације <http://europanostraserbia.org/>).

¹⁷³ Пројекат је покренула организација Одбор за грађанску иницијативу, из Ниша, а партнери су били Ремонт из Београда, Експедитио и Центар за савремену уметност из Скопља. Циљ пројекта је био да испита капацитете кључних актера културне политике који делују изван система јавних културних институција у три државе, као и да процени снагу независне културне сцене и отпочне процес умрежавања ванинституционалних актера подаци са веб-сајта организације www.expeditio.org/.

¹⁷⁴ www.seeheritage.net/

¹⁷⁵ „Организација цивилног друштва која кроз различите форме јавног деловања подстиче интеграцију културних ресурса у одрживи развој заједнице, као и делатно и одговорно укључивање грађана и свих друштвених актера у процесе културног развоја“, како се наводи на веб-сајту организације www.kulturklammer.org/

¹⁷⁶ Под покровитељством Министарства културе Републике Србије, Града Београда, Амбасаде Републике Француске и Општине Панчево.

¹⁷⁷ Циљ конференције је био да укаже на значај и могућности активације напуштених индустријских простора у Србији, и то кроз упознавање са успешним праксама из других земаља и

закључку конференције, између осталог, стоји да: „Организације цивилног друштва морају бити покретачка снага у спровођењу иницијатива“ и да се „пројекти квалитетне ревитализације индустријског наслеђа заснивају на међусекторским партнерствима и да њихова успешна реализација захтева укључивање и сарадњу јавног, приватног и цивилног сектора“, како се наводи на веб-сајту организације¹⁷⁸;

- Пројекат „Креативна рециклажа Београда – Сензибилизација заједнице о индустријском наслеђу као делу савременог идентитета града“ (2008, Београд, фокус на ГО Палилула) је усмерен на унапређење политика и пракси у постојећем систему заштите и ревитализације индустријског наслеђа и на едукацију и развијање свести јавности о овој теми¹⁷⁹;
- Пројекат „Конкретни простори – Нова употреба неактивних објеката: модел грађанског деловања у функцији локалног развоја“ (2009, Београд, ГО Палилула) је настао као резултат промишљања могућег решења за активацију напуштених индустријских објеката, као и омогућавања партиципације грађана у том процесу¹⁸⁰.

из Србије и кроз панел дискусију на којој су дефинисане препоруке за унапређење актуелног стања и даље деловање. У оквиру програма „Реанимација индустријског наслеђа у Србији - студија случаја: Споменици индустријске културе Панчева“ који је одржан у Панчеву, организован је обилазак споменика индустријске културе Панчева и одржана је радионица „Идентификовање кључних препрека и могућих решења за активацију постојећих развојних потенцијала индустријског наслеђа у Србији“. Осим тога, организован је и обилазак знаменитих индустријских објеката Београда уз стручно вођење представника удружења Асоцијација за рехабилитацију културног наслеђа АРЦХ.

¹⁷⁸ www.kulturklammer.org/

¹⁷⁹ У оквиру пројекта су формулисане препоруке и израђен је оквир за интегрисање ресурса индустријског наслеђа Београда у стратегију одрживог развоја на локалном нивоу. Програм је организован у сарадњи с Канцеларијом за младе ГО Палилула уз подршку Секретаријата за културу Града Београда. Мултидисциплинарни едукативни програм „Индустијализујмо се!“ у оквиру пројекта, је усмерен на младе и конципиран тако да подстакне њихово активно деловање (обучавање у вештинама потребним за осмишљавање и реализацију пројеката усмерених на ревитализацију напуштених објеката). За студију случаја је изабран напуштени објекат који се налази на територији Месне заједнице Борча, ГО Палилула.

¹⁸⁰ Циљ пројекта су, између осталог били, едукација, оспособљавање и подстицање младих на преузимање иницијативе и ангажовање у реализацији пројеката за унапређење средине. Уметност је играла значајну улогу у пројекту (пошло се од чињенице да уметност као интегрални део процеса друштвеног развоја поседује потенцијал и може допринети заједничком деловању грађана). Уметници су у пројекту ангажовани у развијању свести локалног становништва о нужности активнијег учешћа у обликовању јавног простора. Део пројекта је мултидисциплинарни едукативни програм „Мој зид, мој крај, мој град!“ у оквиру ког су се реализовале радионице и млади су креирали графити мурал на зидовима некадашњег фабричког комплекса Београдског памучног комбината. Пројекат је реализован у сарадњи с Канцеларијом за младе Градске општине Палилула, уз подршку Секретаријата за културу Града Београда, ГО Палилула и ЕРСТЕ Банк а.д. Нови Сад. Компаније *DELTA Real Estate* је уступила зидове за осликавање.

Наведене организације и њихови пројекти у области културног наслеђа, како је показано, представљају извор значајних иновација у приступу заштити и активацији објеката наслеђа и укључују низ актера из јавног, приватног, цивилног и креативног сектора. Ови пројекти показују значајан потенцијал не само за ширење свести о значају наслеђа и његове активације, већ и за увођење савремених приступа (истраживачки рад који претходи заштити, умрежавање великог броја актера из различитих сектора и институција, укључивање локалне заједнице у пројекат, транспарентност пројекта, међународна сарадња, скретање пажње на актуелне и запостављене проблеме, привремена намена, итд.) Као такве, оне иду у прилог другој хипотези – која гласи да креативни сектор у Србији има адекватан капацитет (креативни и социјални капитал) и интерес/потребу да користи објекте индустријског наслеђа, те као такав, овај сектор ствара услове и нуди иновације које могу допринети изменама у институционалном оквиру, које би довеле до адекватног односа према напуштеним индустријским просторима¹⁸¹.

5.1.2 Преглед политике, легислативног оквира и инструмената по нивоима управљања

Национални ниво. Усвајањем Устава Србије 2006. године је уклоњена уставна препрека приватизацији градског грађевинског земљишта, која је почела 2009. године, чиме је умањена неизвесност која је утицала на спремност инвеститора да улажу у Србији. Два документа која су од највећег значаја за планирање су Закон о планирању и изградњи (Службени гласник РС, бр. 72/09, 81/09 испр. 64/10, 24/11, 121/12, 42/13, 50/13, 98/13, 132/14 и 145/14) и Просторни план РС од 2010. до 2020. године (РАПП, 2010).

¹⁸¹ У Србији постоје и организације које се баве заштитом наслеђа на локалном нивоу, као што су Неформална група грађана Насмеша се Суботици (посвећена заштити и промоцији културног наслеђа Суботице). Субурбиум (основан 2002. године у Петроварадину; члан Мреже за наслеђе југоисточне Европе (*South East European Heritage*) и Европе Ностра Србије. Мисија организације је скретање пажње стручњака и јавности на баштину кроз размену мишљења, искустава и примере добре праксе, а у циљу заштите, обнове и промовисања баштине као развојног ресурса за добробит свих грађана).

Закон о планирању и изградњи (Службени гласник РС, бр. 72/09, 81/09 испр. 64/10, 24/11, 121/12, 42/13, 50/13, 98/13, 132/14 и 145/14) садржи неколико новина које се тичу активације браунфилда: конверзија права коришћења земљишта у право својине је инвеститорима дала могућност да постану власници парцела на којима се налазе њихови објекти. Како је највећи део напуштених индустријских објеката у Србији данас у приватном власништву и власници објеката су имовину углавном стекли приликом приватизације, стечаја, или извршног поступка у предузећу које се налазило у објекту, приватни сектор представља значајног актера у процесу активације.

Одрживо коришћење земљишта, заустављање изградње на гринфилдима и промовисање обнове браунфилда су препознати у званичним документима (Просторни план РС, РАПП, 2010; Стратегија просторног развоја РС, РАПП, 2009). Као приоритети до 2014. године се у Закону о просторном плану 2010-2020 помињу: усаглашавање прописа и стандарда са европском регулативом, обезбеђивање интеграције јавности у процес одлучивања, усвајање подстицајних мера, израда браунфилд катастра, увођење финансијски подстицајних мера и олакшица (као што су компензације инвеститорима за куповину земљишта и олакшано добијање дозвола) (Просторни план РС, РАПП, 2010¹⁸²), што је у складу са генералним препорукама за активацију индустријских локација које се у развијеним земљама користе. Израда катастра се помиње и у другим документима, као што је на пример неусвојена Стратегија просторног развоја РС, и у овоме се јесте направио значајан корак напред кроз формирање базе инвестиционих локација и анализу браунфилда у локалним плановима. Ипак, непостојање базе локација није била главна препрека активацији, јер иако постоји знање о локацијама о којима је реч и о томе где се оне налазе, низ других препрека спречава њихову активацију.

Значајни подстицај за инвестиције у напуштена индустријска подручја је представљао Закон о порезу на добит правних лица (Службени гласник РС, бр. 25/01, 80/02, 80/02 – други закон, 43/03, 84/04, 18/10, 101/11, 119/12, 47/13, 108/13, 68/14 – други закон и 142/14) у ком је у изменама из 2013. године уведено ослобађање од плаћања пореза у периоду од 5 година за инвестиције у недовољно

¹⁸² Одељак 2.3.2. Урбана обнова и рециклажа.

развијеним подручјима. Међутим, ово је укинато у последњим изменама закона 2014. године. Према Уредби о условима и начину привлачења директних инвестиција за инвестиције у девастирана подручја, као и за улагања од посебног значаја се могу добити одређена средства (Службени гласник РС, бр. 28/15, Члан 11).

Закон о културним добрима (Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/2011 – др. закон) је главни документ за регулисање система заштите и коришћења културних добара у Србији¹⁸³. Врсте непокретних културних добара које су од значаја за овај рад су *споменик културе*¹⁸⁴ и *просторно културно-историјска целина*¹⁸⁵. Осим закона о културним добрима, релевантан је и Закон о култури (Службени гласник РС, бр. 72/09). Овим законом се остваривање културне политике везује за Национални савет за културу и доношење Стратегије развоја културе која је још увек у фази израде, иако је законски оквир за усвајање био 2010. године¹⁸⁶.

У складу са Законом о културним добрима (Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/11 – др. закон, Члан 31), власници заштићених објекта су дужни да објекте чувају и одржавају, као и да спроводе мере техничке заштите које одређује надлежни Завод за заштиту споменика културе. Власник је дужан да „неодложно обавештава установу заштите о свим правним и физичким променама насталим у вези с културним добром“ (Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/11 – др. закон, Члан 31) (грађевинска инспекција то

¹⁸³ У овом закону су културна добра дефинисана као ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса које уживају посебну заштиту. Културна добра се у зависности од свог значаја разврставају у три категорије: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја (Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/11 – др. закон, Члан 2). Нижи степен заштите имају објекти са статусом „добра која уживају претходну заштиту“, односно ствари и творевине за које се претпоставља да имају својства од посебног значаја за културу, уметност и историју (Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/11 – др. закон, Члан 4).

¹⁸⁴ *Споменик културе* је дефинисан као грађевинско-архитектонски објекат од посебног културног или историјског значаја (Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/11 – др. закон, Члан 19).

¹⁸⁵ *Просторно културно-историјска целина* јесте урбано или рурално насеље или њихови делови, односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја (Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/11 – др. закон, Члан 20).

¹⁸⁶ На локалном нивоу неки градови имају стратегије културе (на пример Панчево, Зрењанин и Ниш).

контролише и могуће су казне за неодржавање)¹⁸⁷. Закон о културним добрима (Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/11 – др. закон), предвиђа израду услова заштите и коришћења културног наслеђа, али према Закону о планирању и изградњи не постоји обавеза њиховог уграђивања у планска документа због чега се често дешава да се планови усвоје и поред негативног мишљења службе заштите (Национални савет за културу, 2012).

Као мере и инструменти у заштити наслеђа, у Просторном плану се помињу: усклађивање са укупном политиком, потврђивање међународних конвенција, доношење мера као што су пореске олакшице, комуналне таксе, субвенције, компензације, кредитни аранжмани, бенефиције за приступ фондовима, формирање јавно-приватних облика финансијске сарадње – формирање одељења у оквиру надлежних институција која би била задужена за припрему и праћење израде студија, припрему и усклађивање закона и прописа, међународну и међусекторску координацију и усаглашавање, успостављање информационог и мониторинг система, пружање стручне помоћи, едукацију (РАПП, 2010¹⁸⁸). Ове мере указују на то да код креатора политика постоји свест о значају сарадње, усклађивања докумената и увођења олакшица. Такође постоји и свест о потреби за (ре)организацијом постојећих институција, за коју је предложено да се реализује формирањем одељења у оквиру надлежних институција.

Савет за заштиту индустријског наслеђа је оформљен 2008. године како би пратио реализацију „Протокола о партнерској сарадњи на интегралној заштити индустријског наслеђа од историјског, техничког, друштвеног, архитектонског и научног значаја на територији Републике Србије“, предлагао стратегије и активности значајне за заштиту објеката техничке културе и њихово коришћење и евидентирао индустријско наслеђе¹⁸⁹. Протокол су 2007. године потписали

¹⁸⁷ Власник је такође дужан да обезбеди доступност споменика културе јавности. У Члану 32. (Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/11 – др. закон) се наводи да: „Сопственик не сме да: 1) користи културно добро у сврхе које нису у складу с његовом природом, наменом и значајем или на начин који може довести до оштећења културног добра; 2) раскопава, руши, преправља, презиђује, прерађује или врши било какве радове који могу нарушити својства културног добра без утврђених услова и сагласности надлежног органа“.

¹⁸⁸ Одељак 1.3.3. Заштита и одрживо коришћење културног наслеђа.

¹⁸⁹ Савет има пет чланова: 1 представник Министарства културе, 2 представника Музеја науке и технике, 1 представник Републичког завода за заштиту споменика културе, 1 представник Покрајинског завода за заштиту споменика културе.

Министарство културе, Републички завод за заштиту споменика културе, 13 надлежних завода и Музеј науке и технике (Министарство културе и Музеј науке и технике, 2007). Потписивањем овог документа учињен је корак који представља правни оквир за даље активности у заштити индустријског наслеђа. Циљ сарадње између институција су заштита и евидентирање индустријских добара, формирање предлога за утврђивање индустријског наслеђа за културна добра, као и презентовање и публиковање. Овакви потези стварају услове за постепено прикључивање међународним организацијама које се баве индустријским наслеђем, као што су ERIH (*European Route of Industrial Heritage*), TICCIH (*International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage*) и E-FAITH (*European Federation of Associations of Industrial and Technical Heritage*). Први корак у раду Савета је било идентификовање и пописивање индустријских објеката у Србији, кроз прикупљање информација од надлежних институција. Следећи корак Савета је била израда инвентара индустријског наслеђа¹⁹⁰. Креирање Протокола је допринело умрежавању институција заштите које су заједничким напором пописале најзначајније објекте индустријског наслеђа у Србији и прикупили информације о њима.

За питање активације објеката индустријског наслеђа, од значаја је улога креативног и цивилног сектора у планирању и заштити наслеђа. У теоријском оквиру неоинституционализма појам „институција“ представља низ формалних и неформалних организација и неоинституционализам је заинтересован за институционалне утицаје „одоздо-на-горе“, односно за интегрисање иновација које долазе из креативног и цивилног сектора у шири институционални оквир и утицај на политике које се доносе на централном нивоу.

Кораци који су се у Србији десили на националном нивоу показују постепене промене и еволуцију институција и политика на централном нивоу, делимично произашле и под утицајем актера. Према новој институционалности институције се мењају и еволуирају кроз деловање различитих актера. Еволуција институција у процесима који се дешавају „одоздо-на-горе“ и кроз деловање актера из цивилног и креативног сектора, ће бити испитивана у наредним поглављима на примерима активације објеката индустријског наслеђа у Србији, у

¹⁹⁰ У току овог процеса је вршена ревизија и допуна постојећих података, евидентирање покретности у објектима, категорисање објеката, идентификовање и процена ризика.

складу са другом хипотезом дисертације – према којој актери из креативног сектора у Србији могу да утичу на промене и еволуцију институција.

Учешће цивилног сектора у планирању развоја у Србији је ретко, али у порасту у последњих неколико година. Након 2000. године активности цивилног сектора су знатно више подржане финансијски и на друге начине, од стране јавних институција. Од 2003. године Република Србија издваја све више средстава за рад организација цивилног друштва. Последњих година се ОЦД укључују у израду докумената и све више се препознају као важан партнер. Стварање институционалног механизма сарадње владе и организација цивилног друштва подразумева учешће ОЦД у формулацији стратешких докумената. Још један вид сарадње је уговарање услуга које пружају ОЦД и већина министарстава има програме и средства која ову сарадњу омогућавају. 2011. године је у Влади РС основана Канцеларија за сарадњу са цивилним друштвом, као институционални механизам за подршку и развој дијалога између Владињих институција и организација цивилног друштва¹⁹¹. Закон о јавно-приватном партнерству и концесијама (Службени гласник РС, бр. 88/11) је значајан за институционализовање сарадње јавног и приватног сектора, између осталог кроз установљавање Комисије за јавно-приватно партнерство. 2007. је изабран Повереник за информације од јавног значаја. 2009. године је усвојан нови Закон о удружењима. 2009. године је усвојен Закон о потврђивању Конвенције о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине (Архуска конвенција, UNEC, 1998).

Пример сарадње између невладиних институција и Владињих институција је „Протокол о сарадњи Независне културне сцене Србије (НКСС)¹⁹² и Министарства културе, информисања и информационог друштва“, потписан 2011. године, на основу ког би ванинституционални актери требало да буду укључени као равноправни партнери у креирању културне политике у земљи¹⁹³ (Центар за нове медије Куда.орг, 2011). Овим протоколом се предвиђа укључивање чланова

¹⁹¹ <http://civilnodrustvo.gov.rs/kancelarija/o-nama/>

¹⁹² НКСС чини 91 непрофитна организација из 22 града у Србији, односно 3/4 актера независне сцене у Србији. Асоцијација окупља више од 3.000 високообразованих уметника, кустоса и менаџера у култури и продукује између 1.500 и 1.800 програма годишње.

¹⁹³ Тадашњи министар културе и информисања, Небојша Брадић, је изразио уверење да потенцијали независне културне сцене представљају велики капацитет за развој културе у Србији и да би требало да буду уважени од стране локалних самоуправа и покрајинских власти.

НКСС у рад комисија Министарства за одлучивање о финансирању пројеката, што је и остварено у претходним годинама. Осим тога, овај протокол је предвиђао да ће Министарство укључивати представнике НКСС у креирање културне политике, да ће подстицати сарадњу културних установа са ОЦД и НКСС. Оно што је од значаја за овај рад је да је протоколом предвиђено да ће Министарство подржати иницијативу да органи локалних самоуправа преименују намену неких од пословних простора којима располажу, а за које не постоји тржишни интерес више од три године, у сврху коришћења за делатност независних културних организација и иницијатива. Ова одлука би могла допринети решавању питања напуштених индустријских простора и пример је увођења иновација у институционални оквир. Такође је предвиђено да ће Министарство подржати иницијативу да се закуп ових простора плаћа по повлашћеним условима. 2012. године је у Министарству формирана Радна група за комуникацију ове две стране, у којој су чланови обе стране. Међутим, Протокол о сарадњи је Министарство раскинуло у октобру 2013. године¹⁹⁴.

Када су у питању сарадња и утицај између Србије и ЕУ у области заштите културног наслеђа, значајан је програм IRPP/SAAN (*Integrated Rehabilitation Project Plan/Survey of the Architectural and Archaeological Heritage*) који су имплементирали Савет Европе и Европска Унија у Југоисточној Европи у периоду 2003-2010. године и који је пратио Љубљански процес све до 2014. године. Циљ је било тестирање и имплементација алата за управљање наслеђем кроз идентификацију приоритетних интервенција и креирање интегрисаних пројеката рехабилитације усмерених на економски потенцијал наслеђа. „Регионални програм заштите културног наслеђа у Југоисточној Европи“ који финансира ЕУ (*The Regional Programme for Cultural and Natural Heritage in South East Europe - RPSEE*) се састоји од три компоненте: Плана изградње институционалних капацитета, Плана пројекта интегрисане рехабилитације / Преглед архитектонског и археолошког наслеђа и Плана пројекта локалног развоја. „Љубљански процес: Рехабилитација заједничког наслеђа“ (*The Ljubljana Process: Rehabilitating our Common Heritage*) је пројекат који је трајао у периоду

¹⁹⁴ Након овога је у новембру 2013. године у Културном центру Рекс организована конференција „Место и улога цивилног сектора у савременој култури Србије и региона“ чији је циљ између осталог, било успостављање поновне комуникације са званичним институцијама.

2003-2014. године. Овим програмом су у управљање наслеђем у Србији коришћени нови методолошки алати (прелиминарна техничка процена и студија изводљивости су коришћене за писање пројеката за добијање финансија од ЕУ), мада они још увек нису институционализовани¹⁹⁵.

Србија је последњих година потписала неколико споразума са државама чланицама ЕУ који су везани за заштиту наслеђа¹⁹⁶. Министарство културе је укључено у регионалну сарадњу, а општине, градови, јавне културне институције и НВО су укључене у међународне пројекте, што је нарочито присутно у Београду. Међународне културне институције такође имају значајну улогу (*Swiss Cultural Programme in the western Balkans, Pro Helvetia, British Council, Institut Français*), иако су неке од њих смањиле буџет за Србију услед економске кризе.

Ови кораци на националном нивоу показују постепене промене и еволуцију институција и политика на централном нивоу, делимично произашле и под утицајем актера. Према новој институционалности институције се мењају и еволуирају кроз деловање различитих актера. Еволуција институција у процесима који се дешавају „одоздо-на-горе“ и кроз деловање актера из цивилног и креативног сектора, ће бити испитивана у наредним поглављима на примерима активације објеката индустријског наслеђа у Србији, у складу са другом хипотезом дисертације – према којој актери из креативног сектора у Србији могу да утичу на промене и еволуцију институција.

На покрајинском нивоу су од значаја Регионални просторни план АП Војводине 2009-2020 (Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине, 2011a) и Стратегија регионалног развоја (Службени гласник РС, бр. 21/07) у којима се појављује тежња ка флексибилнијем приступу заштити наслеђа и о којима ће више речи бити у следећем поглављу, које се тиче

¹⁹⁵ Ревитализација рударског насеља Сењски Рудник је пример пројекта у области индустријског наслеђа, који је реализован у оквиру овог процеса. Основан 1853. године, то је најстарији рудник угља на овим просторима, са очуваним поткопима, окнима, радионицама, административним зградама и стамбеним зонама. Типичан је пример индустријске заједнице 19. и 20. века. У пројекту који је финансијски подржала ЕУ, Сењски рудник је постао први екомузеј у Србији. На листи приоритетних интервенција у другом делу програма – Љубљана 2 (2011-2014), се налази неколико локација индустријског наслеђа у Србији: Ливница Пантелић у Земуну, Војно технички институт у Крагујевцу, Стара радничка колонија у Крагујевцу и Сувача у Кикинди.

¹⁹⁶ 2007. године су потписане Валета конвенција (Council of Europe (1992), *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage*, такође позната као *Malta Convention* и као *Valletta Treaty*) и Фирентинска конвенција (Council of Europe (2004) *European Landscape Convention - Florence Convention*).

анализа ограничења везаних за флексибилност система планирања и заштите наслеђа.

На локалном нивоу су за просторни развој и заштиту наслеђа, осим планова, од значаја и стратешки документи, као облик неформалног планирања. У Стратегији развоја Града Београда (период важења до 2016. године, Урбанистички завод Београда и Палго центар, 2011: 75, поглавље: Основни стратешки циљ) се као један од задатака за постизање одрживог урбаног развоја наводи интензивно коришћење постојећих урбаних структура повећањем квалитета, компактности, густина, трансформацијом превазиђених индустријских и комуналних зона у савремене урбане намене¹⁹⁷. Као кључни стратешки приоритети до 2013. године су препознати заштита, уређење, одрживо коришћење и повезивање у систем капиталних објеката културног наслеђа и посвећивање веће пажње јавном добру и јавном интересу код планирања. Као начини за постизање одрживог развоја и уређења града су препознати одржавање, ревитализација и промоција културних добара. Укупно културно наслеђе, наводи се као један је од основних елемената уређења и просторног развоја Града.

На локалном нивоу су од значаја за активацију напуштених простора и локални планови развоја културе, локални акциони план политике за младе и локалне стратегије за младе, у којима се могу видети примери малих промена и укључивања иновација у систем, које су индикатор утицаја креативног и цивилног сектора на формални систем управљања просторним развојем у Србији. У Стратегији развоја цивилног друштва на територији града Београда 2012-2017 (Службени лист града Београда, бр. 03/12, поглавље: 1.5 Подстицање културе давања, промоција добротинства и задужбинарства) је као један од задатака у остваривању доприноса развоју града и квалитета живота становника наведено уступање ресурса као што су пословни и медијски простор за коришћење без накнаде, за активности и програме цивилног друштва. Иновације се појављују и у Стратегији развоја грађанског сектора и филантропије града Крагујевца 2010-2015 (Службени лист града Крагујевца, бр. 23/10, поглавље: 5.6.1. „ОЦД Инкубатор“).

¹⁹⁷ У Стратегији Града Београда као један од циљева помиње *Промовисање катализатора развоја*, које ће се постићи искоришћавањем недовољно ефикасно коришћеног градског земљишта, рехабилитацијом и урбанизацијом браунфилда и посебно индустријских и комуналних зона приобаља (Урбанистички завод Београда, Палго центар, 2011: 26).

У овом документу се наводи да ће организацијема цивилног друштва у оквиру такозваног „ОЦД инкубатора“ бити дати стимулативни услови коришћења јавног простора (симболична цена закупа или плаћање трошкова одржавања)¹⁹⁸.

За локални ниво су од значаја измене које се дешавају последњих година и које доприносе децентрализацији, пребацивању надлежности на нижи ниво и тако олакшавању увођења иновација. Законом о средствима у својини РС (Службени гласник РС, бр. 53/95, 3/96 – испр., 54/96, 32/97 и 101/2005) локалне самоуправе су добиле право да стичу својину над непокретностима и да управљају стварима у својој својини¹⁹⁹, и извршен је аутоматски пренос својине над стварима са државе на локалну самоуправу, чиме су локалне самоуправе добиле значајнију улогу у активацији напуштених индустријских подручја. Законом о јавној својини (Службени гласник РС, бр. 72/11, 88/13 и 105/14) је надлежност за коришћење јавних простора пребачена на локалну самоуправу (осим у случају војних објеката) и оне сада одлучују о давању непокретних ствари на својој територији на коришћење, и воде рачуна о њима, без тражења сагласности Републичке владе²⁰⁰. Добијањем ове надлежности, локалне самоуправе имају моћ да планирају коришћење простора на својој територији и да уведу иновативне, флексибилне механизме за њихово коришћење. Уступање простора за коришћење без накнаде или под стимулативним условима нашло у локалним стратешким документима у неколико градова (Стратегија развоја цивилног друштва на територији града Београда 2012-2017, Службени лист града Београда, бр. 03/12, поглавље: 1.5 Подстицање културе давања, промоција добротинства и задужбинарства и Стратегија развоја грађанског сектора и филантропије града Крагујевца 2010-

¹⁹⁸ Услови конкурса претпостављају да се у инкубатору остварују пројекти од ширег интереса за локалну заједницу. Локална самоуправа може учествовати партнерски у пројектима ревитализације, а фактори попут обима реконструкције, културно-историјског значаја простора и његове будуће намене, као и висине обезбеђених екстерних средстава, утицаће на трајање коришћења ревитализованог јавног простора од стране ОЦД која га је оживела.

¹⁹⁹ Законом о јавној својини (Службени гласник РС, бр. 72/11, 88/13 и 105/14) су утврђена три нивоа власништва јавне својине: државна својина, покрајинска својна (АП Војводине) и општинска, односно градска својина (ниво локалне самоуправе).

²⁰⁰ У Члану 26 се дефинише појам располагања стварима у јавној својини као, између осталог, давање ствари на коришћење и у закуп (Члан 26, Влада РС, 2011а). До 2011. године о коришћењу јавних простора је одлучивала Републичка дирекција за имовину. Одлуку о располагању непокретностима у државној својини општине и градови доносе тако што расписују јавни позив и доносе одлуке о цени закупа. Формира се јавно предузеће на које се преносе овлашћења, а издавање се врши на основу одлуке Већа или Скупштине по принципу прикупљања понуда (Димитријевић Мишковић, 2012).

2015, Службени лист града Крагујевца, бр. 23/10, поглавље: 5.6.1. „ОЦД Инкубатор“).

Табела 9. Институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Србији
(Извор: Аутор)

Ниво	Најзначајније институције	Улога и надлежност	Легислативни и плански документи	Релевантни нструменти
Национални / Републички	Влада РС, Народна скупштина	-Усвајају документе и законе	-Устав РС (2006) -Закон о државној управи (2005, 2007, 2010, 2014) -Закон о приватизацији (2014, 2015) -Закон о јавно-приватном партнерству и концесијама (2011) -Закон о стечају (2009-2014) -Закон о средствима у својини РС (1995-2005) -Закон о јавној својини (2011, 2013, 2014) -Закон о локалној самоуправи (2007, 2014)	Уредба о условима и начину привлачења директних инвестиција (за инвестиције у девастирана подручја, као и за улагања од посебног значаја се могу добити одређена средства)
	Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре	-Обавља послове државне управе који се односе на: грађевинско земљиште; урбанизам; просторно планирање, организацију, уређење и коришћење простора; утврђивање услова за изградњу; инспекцијски надзор, итд. -Надлежно за обнову појединачних браунфилда; -Задужено за Заштиту и уређење предела, према Програму имплементације просторног плана РС (Табела 2а. Детаљно разрађени стратешки приоритети Просторног плана РС – део природа, еколошки развој и заштита, РАПП, 2011: 20)	-Закон о планирању и изградњи ²⁰¹ (2009-2014) -Закон о просторном плану (2010) -Закон о регионалном развоју (2009, 2010) - Стратегија регионалног развоја Републике Србије 2007-2012 (2007)	
	Министарство привреде	-Обавља послове државне управе који се односе на: предлагање мера за подстицање инвестиција и координацију послова који се односе на инвестиције, реструктурирање, приватизацију и стечај; планирање, програмирање и предлагање развојних пројеката из области регионалног развоја и пројеката од интереса за РС; пружање помоћи јединицама локалне самоуправе у имплементацији пројеката локалног економског развоја; подстицање сарадње јединица локалне самоуправе, невладиног сектора, привредних субјеката и државних органа, итд. -Задужено за Заштиту и одрживо коришћење културног наслеђа, према Програму имплементације просторног плана РС (Табела 2а. Детаљно разрађени стратешки приоритети Просторног плана РС – део природа, еколошки развој и заштита, РАПП, 2011: 20, за период 2011-2015); -Задужено за израду браунфилд катастра са валоризацијом заједно са Реп. гео. заводом (један од стратешких приоритета, буџет РС, међународне организације, рок извршења 2010-2013) (РАПП, 2011: 26 ²⁰²)		
	Министарство финансија	-Обавља послове државне управе који се односе на: републички буџет; систем и политику пореза, такси, накнада и других јавних прихода; управљање расположивим средствима јавних финансија; координацију система управљања и спровођења програма финансираних из средстава ЕУ, итд.		
	Министарство државне управе и локалне самоуправе	-Обавља послове државне управе који се односе на: систем државне управе и организацију и рад министарстава, посебних организација, јавних агенција и јавних служби; изградњу капацитета и стручно усавршавање запослених у државним органима и јединицама локалне самоуправе; усмеравање и подршку јединицама локалне самоуправе у обезбеђивању законитости и ефикасности рада		
	Министарство пољопривреде и заштите животне средине	-Идентификује, развија и координише политике заштите животне средине	- Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020 (2009, није усвојена) -Национална стратегија одрживог развоја (2008) -Акциони план за спровођење стратегије одрживог развоја (2011)	
	Министарство културе и информисања	- Министарство културе и информисања, које обавља послове државне управе који се односе на развој и унапређење културе, обезбеђивање материјалне основе за заштиту културног наслеђа; сарадњу у области заштите културног наслеђа -Сектор за заштиту културног наслеђа прати и анализира стање у области заштите наслеђа, предлаже стратегије и мере у овој области, утврђује и категорише културна добра од великог и изузетног значаја, имплементира међународне стандарде и конвенције; -Надлежно за Заштиту и одрживо коришћење културног наслеђа, према Програму имплементације просторног плана Републике Србије од 2010-2020 (Табела 2а. Детаљно разрађени стратешки приоритети Просторног плана РС – део природа, еколошки развој и заштита, РАПП, 2011: 20)	-Закон о култури (2009) -Закон о културним добрима (1994)	-Протокол о партнерској сарадњи на интегралној заштити индустријског наслеђа од историјског, техничког, друштвеног, архитектонског и научног значаја на територији РС - Протокол о сарадњи НКСС и Министарства културе (раскинут)

²⁰¹ Примена допуњеног Закона о изградњи је почела у марту 2015. године. Једна од главних новина у закону је поједностављивање и скраћење процедуре добијања грађевинских дозвола (28 дана), као и омогућавање увида у статус процеса добијања грађевинске дозволе електронским путем, а циљ је повећање страних инвестиција и унапређење услова пословања. Закон прати и 28 правилника и пратећих докумената што такође представља новину. Закон о легализацији који је требало да буде саставни део овог Закона, као и питање конверзије земљишта ће бити посебан закон.

²⁰² Одељак *Урбана обнова и рециклажа*, Табела 2б. Детаљно разрађени стратешки приоритети Просторног плана РС – део становништво, насеља и социјални развој.

	Републички завод за заштиту споменика културе	-Врши остваривање увида у стање непокретног културног наслеђа и предузима мере у вези његове заштите и коришћења; -Води централни регистар културних добара -Врши истраживања индустријског наслеђа од 2008. године		
	Агенција за приватизацију	-Надлежна за браунфилде који су резултат пропадања државних фирми; -Обавља делатност посредовања у продаји државног и друштвеног капитала и имовине у поступку приватизације, као и послове промоције, иницирања, спровођења и контроле поступка приватизације; информише јавност о приватизацији		
	Републичка дирекција за имовину РС	- Води евиденцију непокретности у јавној својини, обавља послове државне управе који се односе на: располагање стварима у својини РС (давање ствари на коришћење и давање ствари у закуп); управљање стварима за које није одређен корисник или носилац права коришћења; утврђивање постојања и важења правног основа за коришћење ствари у својини РС, расподелу на коришћење. Надзор над радом Дирекције врши Министарство финансија		
	РАПП – угашена Законом о изменама и допунама закона о планирању и изградњи (2014, Члан 129.); надлежност преузело Министарство грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре	-Надлежна за припрему, координацију и праћење просторних планова и Стратегије просторног развоја; за координисање надлежних министарстава у изради шема просторног развоја, за просторни план подручја посебне намене, и води регистар планских докумената за РС	-Просторни план РС 2010-2014-2021 (2010), Програм имплементације просторног плана -Регионални просторни план АП Војводине до 2020 (2011) -Регионални просторни план АП Београда (2004) -Просторни план јединице локалне самоуправе -Просторни план подручја посебне намене	
	Републички Геодетски Завод	-Задужен за израду браунфилд катастра са валоризацијом заједно са Министарством привреде (РАПП, 2011: 26)		
	Републички секретаријат за јавне политике	- Републички секретаријат за јавне политике се бави анализом, идентификовањем потреба и достављањем иницијатива за израду и унапређење процедура израде и припреме стратешких докумената; обезбеђивањем усклађености предлога стратешких докумената и нацрта закона; спровођењем регулаторне реформе и анализом ефеката прописа; подношењем иницијативе за измену неефикасних прописа		
	Агенција за страна улагања и промоцију извоза РС - СИЕПА	-Надлежна за промоцију могућности за инвестирање и помоћ страним инвеститорима; -Пружа услугу лоцирања браунфилда, помоћ у административним процедурама, медијацију између институција		
	Стална Конференција градова и општина - СКГО	-Промоција обнове браунфилда кроз пројекте -Одбор СКГО за урбанизам, становање и изградњу прати и анализира стање у правном оквиру који уређује урбанизам и иницира пред органима Конференције и националним институцијама његову промену или унапређење		
	Завод за проучавање културног развитака	-истраживања, израда студија и анализа у области социологије културе и културне политике		
	Централни институт за конзервацију (ЦИК)	-Образовање, истраживања и конзервација у области културног наслеђа		
	Савет за заштиту индустријског наслеђа	-Прати реализацију Протокола о партнерској сарадњи на интегралној заштити индустријског наслеђа, предлаже стратегије и активности значајне за заштиту објеката техничке културе и њихово коришћење; евидентирање индустријског наслеђа		
	Национална комисија за УНЕСКО	-Задужена за Заштиту и одрживо коришћење културног наслеђа, према Програму имплементације просторног плана РС од 2010-2020 (Табела 2а. Детаљно разрађени стратешки приоритети Просторног плана РС – део природа, еколошки развој и заштита, РАПП, 2011: 20)		
Покрајински	Покрајински секретаријат за архитектуру, урбанизам и градитељство		-Регионални просторни план	
	Завод за урбанизам АП Војводине			
	Заводи за заштиту споменика културе (покрајински, регионални и локални)	-Делатност заштите и коришћења покретних и непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја		
Локални	Локална управа -Одељења за урбанизам (у општинским управама) -Секретаријати за урбанизам (у градским управама) - Градска управа за урбанизам и стамбене послове -Градска управа за планирање и изградњу		-Урбанистички планови: Генерални урбанистички план, План генералне регулације и План детаљне регулације; -Стратегије на локалном нивоу	-стимулативни услови коришћења јавног простора (симболична цена закупа или плаћање трошкова одржавања) за ОЦД

Независне организације	Палго Центар	-Унапређења јавних политика које се односе на питања одрживог локалног развоја; спровођење пројеката који се тичу браунфилда, едукација, повезивање актера; промоција значаја културног наслеђа/партиципације, ширење свести, едукација, организовање конференција, јавних дискусија, истраживачки рад, пројекти		
	Грађанске иницијативе			
	Европа Ностра Србија			
	Културкламер			
	Министарство простора			
	Ко гради град			

5.2 Анализа институционалних ограничења за активацију према истраживачким питањима

1а. Анализа ограничења везаних за хоризонталну и вертикалну координацију, садржај политика, методе и процедуре формулисања политика, начин одлучивања

У анализи институционалних ограничења у питањима која се тичу активирања индустријских објеката у Србији, неопходно је поћи од анализе ширег система управљања и утицаја актуелне ситуације и промена које се дешавају.

У систему планирања у Србији и даље постоје изолованост и застој у односу на остатак Европе²⁰³. Присутно је одлагање усвајања ефикасних реформи у управљању земљиштем и систем се није радикално променио у постсоцијалистичком периоду (Недовић-Будић, 2012). Политички актери оклевају у увођењу новог правног и институционалног оквира, што резултује закашњењем у урбаним променама (Vujić and Petrović, 2007). Међународна изолација је допринела томе да није дошло до економске либерализације. Актуелни модел планирања се оцењује као неефикасан, нарочито када је у питању ношење са сложеностима новог тржишно оријентисаног и демократског система²⁰⁴. У процесу реформи и изградње тржишне економије, наилази са на бројна ограничења у широј институционалној структури. Неки аутори чак оцењују да је планерска култура доживела значајно пропадање и да се прати исти начин размишљања већ деценијама (Vujošević, Zeković and Maričić, 2010). Ефективност планерских институција под утицајем је способности планера, који раде у средини у којој су закони недовољно дефинисани, а спровођење регулативе слабо, чиме се маргинализује њихов положај (Vujić and Petrović, 2007). Немогућност

²⁰³ У рангирању држава према глобалном индексу компетитивности Светског економског форума у Давосу, Србија је заузела ниску позицију због слабе развијености институција (Lazarević-Bajec, 2009a).

²⁰⁴ Истраживање пословања на глобалном нивоу (IBRD, 2010) које је обухватило 183 земље, показује да је Србија на 82. месту када је у питању конкурентност тржишта за пословање. Србија је на самом крају када је у питању ефикасност процеса грађевинских дозвола (просечно процес траје преко 300 дана – дужи него сама изградња, и кошта 18 пута више него *income per capita* у Србији (примера ради, у Чешкој процес траје 150 дана и кошта око 20% *income per capita*) (IBRD, 2010).

обављања трансакција над земљиштем је све до 2011. године била једна од главних препрека за реформе²⁰⁵.

Како се види у овом раду и како то показују досадашња истраживања (на пример SIGMA, 2004; Мијатовић, 2010), део законодавства је ниског квалитета или непримењив, док је и сама примена законодавства често слаба услед слабости државних институција. Рад министарстава карактеришу надметање и некординисаност, као и јак утицај политичких странака (Vujošević, Zeković and Maričić, 2010). Потребна је модернизација, унапређење козистентности и примењивости закона. То би допринело да правна структура буде у складу са демократским захтевима, тржишном економијом и ЕУ стандардима. Међутим, иако се доноси велики број закона, њихова главна функција усклађивање са европским законодавством у циљу придруживања и реформе су вођене притисцима ЕУ и међународних организација (SIGMA, 2012), чиме се не постижу жељени резултати. Убрзани процес доношења закона²⁰⁶, под притиском прилагођавања међународним стандардима често резултује доношењем закона ниског квалитета и доприноси њиховој само делимичној примењивости²⁰⁷.

Осим правних промена на које су усмерени капацитети за вођење административних реформи, слаби су и капацитети за креирање политика, као и њихов квалитет. Политике се не тестирају да би се утврдио буџет, економски утицај и могућност имплементације, и недостаје веза између буџетирања и креирања политика (SIGMA, 2004). Недостаје капацитет за адекватну имплементацију, као резултат слабог квалитета политика, слабих административних капацитета и неадекватне међуминистарске координације. У извештају који се односи на Србију (SIGMA, 2012), се наводи да је слаб Владин капацитет за координацију политика, као и квалитет политика, и управљачке способности за имплементацију реформи. Реформа се види као прављење закона, без разматрања ефикасног имплементирања и уз мало анализе утицаја закона.

²⁰⁵ Реституција и денационализација су регулисане Законом о враћању имовине и обештећењу 2011. године.

²⁰⁶ На пример, у складу са регулаторним реформама, 2009. године је Народна скупштина донела 265 закона, што је више него иједне године од 2001. године (Вујачић, 2010).

²⁰⁷ Мијатовић (2010) види писање нових закона у неким случајевима као непотребну активност која оптерећује већ слабе капацитете и доприноси неусклађености унутар самог закона и у односу на друге законе.

Развијене институције су неопходне не само за општи развој у једној држави, већ и за систем планирања. Планске процедуре дуго нису биле окренуте ка тржишту (споре и нефлексибилне), што је резултовало дестимулацијом инвеститора. Промене које су се десиле доводе до тога да држава више није једина која управља просторним развојем и у тржишном систему који настаје се мора пронаћи место бројним новим актерима који учествују у одлучивању. Ове промене доводе до потребе за увођењем измена у систему планирања. Наслеђени, институционализован модел планирања и заштите наслеђа се заснива на рационалној планерској парадигми²⁰⁸ и хијерархијски је – планови нижег реда су условљени плановима вишег реда, што се односи и на спровођење планова. Овакав систем одликује крутост – дугорочни планови прописују намене за сваки простор и имају компликовану процедуру усвајања, а тежиште је на физичком планирању. Проблем досадашњих планова је у томе што су развијени у систему који је свеобухватан, ригидан и неприлагођен плурализму интереса, односно у ситуацији неразвијених основних институција за просторни развој (Лазаревић-Бајец, 2011). Плановима недостају инструменти и мере за спровођење плана. Тако се Просторни план РС 2010 заснива на претпоставци регионализације и децентрализације, односно преношења одлучивања на нижи ниво управљања у духу европских и светских препорука, али питање је како обезбедити услове за овај прелаз, као што су одговорна управа, кадровски капацитети, финансијска средства и слично²⁰⁹ (Лазаревић-Бајец, 2011). Осим у Просторном плану РС 2010, и у другим документима, попут Стратегије одрживог развоја, слабост представља имплементација планерских одлука и визија (које како на пример, Вујошевић, 2004, наводи, нису у складу са реалношћу²¹⁰). Постоји јаз између тешке постојеће ситуације и слабих развојних перспектива на једној страни, и екстремно

²⁰⁸ Иако чврсто дефинисан и обавезујући, стари модел није у потпуности заснован на рационалном доношењу одлука јер не узима у обзир економске параметре, због чега га Лазаревић-Бајец (2011) сматра симулацијом рационалног планирања.

²⁰⁹ Лазаревић-Бајец наводи да ови планови само личе на планове у тржишним привредама и парламентарним демократијама, јер „нагомилавају теме и аспекте... више личе на каталог тема, области, циљева, претпоставки... покушавајући да обједине мноштво некомпатибилних очекивања и развојних модела“ (Лазаревић-Бајец, 2011: 16).

²¹⁰ Постоји неусклађеност између процеса планирања и реалности – декларисани циљеви у плановима се често не подударају са стварним циљевима кључних актера.

оптимистичних и ентузијастичних питања будућег развоја на другој страни²¹¹ (Vujošević, 2004). Иако су значајна средства ангажована за израду просторно-планске документације, та средства нису довољно усмерена ка развоју, већ ка испуњавању формалне обавезе поседовања планова (РАПП, 2009, неусвојена). Просторни планови понављају приступе из старих планова, чак и када се већина одредби није спровела, а имплементација претходног плана није евалуирана. Како Вујошевић наводи, изузетак су планови на нижим нивоима, чији је квалитет унапређен последњих година (Vujošević, 2010). Просторно планирање није развијено као заједнички стратешки оквир за друге политике развоја, што постаје тренд у земљама ЕУ.

Хоризонтална и вертикална координација актера у Србији нису довољно развијене. Ово се односи на поступак израде просторних планова (Дамјановић, Јеринић и Павловић-Крижанић, 2011), али и на цео институционални оквир. Лазаревић-Бајец (2011: 18) наводи да је цео систем планирања у Србији постављен на погрешним претпоставкама: да постоји хоризонтална и вертикална координација између различитих интереса, да постоје процедуре у оквиру којих ће се координација реализовати, да постоје стручна знања која ће бити употребљена у реализацији плана, да постоји ефикасна и стручна администрација која ће бити у стању да спроводи планове и контролише просторни развој. У просторном планирању недостају везе између секторских планова и механизми и процедуре за њихову координацију и интеграцију. Недостаје конзистентни и кохерентни стратешки оквир.

Значај активирања напуштених индустријских објеката, нарочито у градским центрима, је још већи ако се у виду има економска перспектива. Неефикасности у коришћењу земљишта у Србији доприноси то што се финансијски не санкционишу они који користе земљиште неефикасно и не постоје подстицаји или механизми који би довели до ефикаснијег коришћења²¹²

²¹¹ На пример, Мастер план Београда 2021 предвиђа да ће БНП нереално расти, као и број запослених и инвестиције. Слична претеривања аутор види и у Стратегији економског развоја Србије до 2010. године (Vujošević, 2004).

²¹² Ефикасно коришћење земљишта би значило да локације користе они који су спремни да плате највећу цену, формирану на основу принципа понуде и потражње или засновану на бенефитима које корисник земљишта може имати (Mijatović, Begović and Paunović, 2007). Осим тога, да би добили локацијску и грађевинску дозволу за парцелу на којој се налази индустријски објекат, власници морају да плате пуну тржишну цену конверзије права коришћења у право својине

(Mijatović, Begović and Paunović, 2007). Док у тржишним привредама износ закупнине зависи искључиво од локације парцеле (земљиште на централним локацијама користе искључиво интензивни корисници), у Србији износ закупнине и такси зависи од намене и површине објекта, чиме се стимулише неефикасно коришћење земљишта (Mijatović, Begović and Paunović, 2007). Постојање оваквих подстицаја је значајно јер би могло подстаћи власнике да своје неискоришћене објекте дају на коришћење или издају по симболичним ценама.

Веза између система урбанистичког планирања и система заштите наслеђа је слаба и као наслеђе претходног система (теорија зависности од пређеног пута), не постоје довољно развијени институционализовани облици сарадње.

Политика заштите наслеђа у Србији се трансформише и прилагођава новим условима и односима. Политика заштите наслеђа у Србији је централизована од 1990-их и држава се види као доминантан актер у заштити наслеђа и политику у вези са културним наслеђем креира Министарство културе и то преко прописа у области културе (Закон о култури, Закон о културним добрима, правилници). Након 2000. године су уследиле промене, међу којима и постепено укључивање приватног сектора. Међутим, регулатива у области културног наслеђа застарела и неусаглашена са променама које су се десиле у теорији и пракси заштите наслеђа у свету и које подразумевају активацију објеката који представљају наслеђе и његово интегрисање у развојне процесе, уместо третирања заштите као самосталног процеса (Mikić, Drača-Muntean, 2014).

У Србији се не увиђа економска вредност културног наслеђа, као ни она коју би наслеђе могло имати као развојни ресурс и његова заштита се још увек третира секторски²¹³, док национална стратегија која би се бавила културним наслеђем не постоји²¹⁴ (Rikalović, Mikić, Molnar, 2014; РАПП, 2010²¹⁵; РАПП, 2009,

(Службени гласник РС, бр. 72/09, 81/09 испр. 64/10, 24/11, 121/12, 42/13, 50/13, 98/13, 132/14 и 145/14), чиме градско грађевинско земљиште из државног прелази у приватно власништво.

Међутим, ова одлука је донета тек 2013. године, тако да се оцењује да постоје бројне неправилности у коришћењу земљишта и штете које су се у међувремену десиле (Анђелић, 2014).

²¹³ Како група аутора оцењује (Rikalović, Mikić, Molnar, 2014) у Србији концепт „наслеђе за развој“ није интегрисан у политику економског развоја, док је делимично интегрисан у политике за просторно планирање и животну средину, као и у јавне политике за туризам и одрживи развој.

²¹⁴ У Стратегији просторног развоја Републике Србије до 2020. (Министарство животне средине и просторног планирања и РАПП, 2009: 25, неусвојена) се као један од кључних проблема у области заштите културног наслеђа, исто као и у Просторном плану, наводи недостатак државне стратегије у овој области.

²¹⁵ Одељак 2.3.1. Просторни развој и улога градова и урбаних насеља.

неусвојена). Осим тога, присутна је међусекторска неусклађеност када је у питању културно наслеђе (РАПП, 2010²¹⁶).

Као један од кључних проблема у просторном развоју је препозната инерција и ослањање на превазиђене моделе развоја. У Регионалном просторном плану АП Војводине 2009-2020. године (Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине, 2011б: 65²¹⁷) се оцењује да је брига о културној баштини последњих година била недовољна, непланска и спорадична. Услед несређених и економски тешких околности последње две деценије, изостала су већа улагања у ову област и последица је велики број угрожених споменика културе. Култура је сектор који је најмање био укључен у трансформације последњих деценија и који није прилагођен новој економској ситуацији (РАПП, 2010²¹⁸). У заштити наслеђа са једне стране постоји ригидан и строг систем, а са друге недовољна усклађеност и недостатак оперативних метода како постићи захтеве. Конвенционални приступ, који од планера захтева да идентификује и на карти означи важне елементе наслеђа и онда, у односу на значење тих елемената, дефинише прихватљиве оквире развоја – није довољан у суочавању са данашњим притисцима развоја, како наводи Светлана Димитријевић-Марковић (2012), архитекта – конзерватор у Заводу за заштиту споменика културе града Београда. Ауторка указује на потребу за другачијим приступом, по угледу на моделе који се примењују у западноевропским земљама. Многи од међународних стандарда нису усвојени у Србији, или нису били доследно примењивани, те се као последица јавља заостајање у стандардизацији и пракси заштите наслеђа у земљи²¹⁹. Стварање јаких и добро опремљених институција и тимова стручњака, који су некада били довољни за одржавање контроле у области заштите наслеђа, данас више није довољно и потребне су „озбиљне и дубоке реформе“ како би се одговорило на изазове (Živković, 2009). У питање се доводи ефективност политике заштите која је присутна у Србији, с

²¹⁶ Табела 6. SWOT анализа просторног развоја Републике Србије.

²¹⁷ Поглавље 3.6.4. Заштита, уређење и унапређење културних добара.

²¹⁸ Одељак 1.3.3. Заштита и одрживо коришћење културног наслеђа.

²¹⁹ 1970-их година је на међународном нивоу започета израда међународних правних инструмената и стандарда који би регулисали интегрални приступ културном наслеђу и са којима би требало да државе ускладе норме на националним нивоима (Živković, 2009).

обзиром на то да су циљеви постављени од стране институција заштите често неоствариви у процесу инвестирања и могу бити препрека активацији објекта.

Када су у питању напуштени индустријски објекти који имају вредност културног наслеђа, они тек у последњих неколико година бивају препознати у званичној јавној политици²²⁰, док су пре тога били угрожени услед непрепознатости значаја, неизвршене валоризације и правне заштите, запуштености или неадекватне намене²²¹. Проблем у заштити индустријског наслеђа у Србији је што оно дуго није било препознато као наслеђе и што је у тој фази угрожено и уништено. Институције и даље често не разумеју његов значај (Максимов, 2015). На државном нивоу не постоји систематски приступ и сарадња на идентификацији, заштити и активацији објеката индустријског наслеђа. Искуство показује да су проблеми у активирању објеката индустријског наслеђа: начин финансирања, односно величина инвестиције, уколико се планира трајно решење; компликовани власнички односи; као и мањак искуства и знања у области (мањак капацитета за разумевање и спровођење процеса који „није познат институцијама, није утврђен законима или локалним прописима, није практикован и није у традицији“) (Глигоријевић, 2015). Осим тога, процедуре заштите су дугачке, често недостају архивска грађа и финансијска средства за истраживање, и овом темом се не бави довољан број људи у институцијама (Михајлов, 2015; Максимов, 2015). У законској регулативи такође постоје недостаци који утичу на процес заштите и активације објеката. У законима се индустријско наслеђе и даље не препознаје²²², а закони и подзаконски акти не препознају довољно све одредбе које се тичу заштите (на пример, претходна заштита и културни предео нису препознати у новом Закону о планирању и изградњи, а у актима и нормативима се објекти који представљају наслеђе третирају као било који нов објекат) (Михајлов, 2015). Као ограничавајући фактор у заштити и активацији се јавља и неразумевање доносилаца одлука и власника,

²²⁰ Препознавање и вредновање индустријског наслеђа, као и процена његовог потенцијала су у почетној фази (Одељак Културно наслеђе и предели, тачка 58, РАПП, 2009: 26, неусвојена).

²²¹ О друштвеној, архитектонској, културној, историјској и технолошкој вредности (индустријског) наслеђа и потреби да се оно заштити и сачува, се говори у поглављу 2.5 Индустријско наслеђе: дефиниције, значај, активација и проблеми, и у изворима попут: UNESCO, 1972; ICOMOS, 1975; ICOMOS, 1980; Council of Europe, 1990; Council of Europe, 1996; TICCIH, 2003.

²²² У Закону о културним добрима (Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/11 – др. закон) се не помиње индустријско наслеђе.

односно корисника о значају наслеђа, као и непримерене намене које се јављају као последица (Михајлов, 2015). Власници и корисници често не знају да треба да се обрете, или не желе да се обрете, надлежном заводу за заштиту споменика културе (Максимов, 2015; Михајлов, 2015).

Претходна истраживања индустријског наслеђа у Србији указују на проблеме који се јављају као последица институционалних ограничења. Истраживање Савета за заштиту индустријског наслеђа²²³ из 2008. године (Civrić, 2010) показује да је за чак 64% објеката индустријског наслеђа непознат власник²²⁴, што представља значајну препреку даљем решавању питања заштите и активације објекта. Такође, када су у питању корисници објеката, они су познати само за 143 објекта (31%) и непознати за чак 306 објеката (66.5%)²²⁵ (Civrić, 2010). Ови подаци говоре о значајном недостатку информација о објектима индустријског наслеђа 2008. године у надлежним институцијама у Србији. Наиме, чињеница да надлежне институције (у овом случају Заводи за заштиту споменика културе на свим административним нивоима и Музеј науке и технике) немају податке о власницима и корисницима објеката индустријског наслеђа, представља препреку у заштити и каснијој активацији, јер су ове информације предуслов за заштиту и активацију објеката. Као резултат се јавља угроженост објеката и према извештају Савета за заштиту индустријског наслеђа у категоријама „изузетно угрожено“ и „лоше“ и „порушен објекат“ се налази око 19% објеката (87 објеката). За велики део објеката не постоји информација о стању (Civrić, 2010).

Са друге стране, добијени подаци су значајни јер говоре о томе да је готово половина свих објеката индустријског наслеђа који су препознати као значајни од стране надлежних институција и пописани, у стању које је окарактерисано као добро²²⁶ (Civrić, 2010). То значи да су ови објекти погодни за активацију без

²²³ Овим истраживањем је до краја 2008. године идентификовано 460 објеката, од којих је правну заштиту у том тренутку уживало 227 објеката (око 50%).

²²⁴ Познат је за само за 154 објекта (33.5%), док за 294 објекта (64%) није познат. 14 објеката се налази у категорији 'остало' - у току је приватизација, познат само бивши власник, итд. Када су у питању објекти за које су дефинисани својински односи (210), највећи део њих се налазио у државном власништву (42%) или у приватном власништву (31%).

²²⁵ 11 објеката се налази у категорији 'остало' - непознат корисник, јер је објекат у стечају или под хипотеком, постоји више корисника; објекат издају под закуп, замењују се корисници; објекат претворен у тржни центар.

²²⁶ Највећи удео пописаних објеката индустријског наслеђа се налази у стању које је окарактерисано као „добро“ – 109 објеката (23.9%). Сумирано, у веома добром, релативно добром, добром и комбиновано лоше-добром стању се налази 196 објеката (42.7%) (Civrić, 2010).

великих улагања (која би била потребна за објекте који су у лошем стању) и да би се на њих требало фокусирати приликом проналажења простора за коришћење у некадашњим индустријским објектима.

Проблеми који последње две деценије постоје у земљи, утичу на институције које се баве урбанистичким планирањем и заштитом наслеђа. Међународне организације оцењују административни и управљачки систем Србије као слаб (SIGMA, 2004). Узрок ниског квалитета рада државних институција лежи у ограниченим административним капацитетима владе и управе, затим у доминацији партијског интереса у кадровским решењима (Мијатовић, 2010). Ефективност Завода за заштиту споменика културе града Београда је смањена са политичким променама 1990-их, нелегалном градњом, смањеним средствима и изолацијом у односу на међународну сцену (Stubbs and Макаш, 2011). Активност завода се своди на објављивање резултата истраживања, организовање изложби (Stubbs and Макаш, 2011). Ситуација је отежана услед недостатка финансијских средстава и неадекватног или недовољног кадра за бављење овом темом. Истраживање завода спроведено 2009. године (у Вукановић, 2011: 19) је показало да су „приоритети у раду ових установа усмерени ка документацији, ревизији и дигитализацији, перманентној едукацији, побољшању менаџмента, унапређивању сарадње у земљи и иностранству“, док се проблеми тичу „недостатка стручног кадра, неусклађености финансирања, мањкавости у сарадњи са општинама и различитим министарствима“. Три завода су навела потребу за доношењем адекватних прописа којима би се регулисао рад завода за заштиту споменика културе (Вукановић, 2011). На ефикасност институција када су у питању заштита и активација додатно утичу нерешена власничка питања и гломазна бирократија.

Централни институт за конзервацију - ЦИК је настао са циљем да се формира јединствена институција која би имала улогу у организацији ефикасне службе заштите на националном нивоу, и то у тренутку када су сличне институције (заводи за заштиту споменика културе на различитим административним нивоима) већ постојале. Оснивању ове институције²²⁷ је

²²⁷ 2002. представници Владе Републике Италије су предложили помоћ у ревитализацији службе заштите у Србије преко оснивања ове нове институције заштите. Српско-италијански експертски тим из области конзервације чији су чланови и представници три министарства укључена у процес

претходила институционална анализа у области заштите (2002. године од стране стручњака из ЕУ), када је закључено да службе заштите баштине у Србији имају најдужу традицију и да заузимају значајно место и поседују углед у региону, као и да још увек имају сачуване институционалне и професионалне ресурсе (Поповић-Живанчевић, 2011). Као разлог оснивања ЦИК-а се помиње недостатак одговарајућег научно-истраживачког рада у области заштите, затим непостојање стандарда у свим областима заштите и очувања баштине, у свим фазама конзервације; изостанак свести код шире јавности о значају културне баштине за друштво у целини и слично (Поповић-Живанчевић, 2011). Некадашња директорка ЦИК-а наводи је „неорганизовано и запуштено стање у службама заштите“ утицало на сазревање идеје о његовом креирању; и препознаје да „постојеће институције заштите не могу данас да задовоље сложене захтеве које постављају чување и конзервација културног наслеђа“ (Поповић-Живанчевић, 2011).

2а. Анализа ограничења везаних за надлежности и сарадњу међу актерима у процесу активације напуштених индустријских објеката

Када су у питању институције заштите, недостаје сарадња и координација међу институцијама (као што су заводи), као и међу институционалним и неинституционалним актерима. Недовољна сарадња и повезаност између институција заштите је препозната као један од основних проблема заштите и коришћења културног наслеђа у Просторном плану РС 2010-2020 и у Стратегији просторног развоја (РАПП, 2010: 132-134²²⁸; РАПП, 2009: 25²²⁹, неусвојена).

Истраживање актуелног стања завода за заштиту споменика културе у Србији је спроведено 2013. године и надовезало се на слично истраживање из 2009. године²³⁰ (Стојановић и Вукановић, 2014). Истраживање је показало да

(Министарство културе, Министарство просвете и спорта и Министарство науке и заштите животне средине) је урадило Студију изводљивости 2005. године. Влада Србије је јануара 2009. године донела Одлуку о оснивању ЦИК-а (Службени Гласник РС, бр. 6/09) и исте године је ЦИК почео са радом.

²²⁸ Одељак 1.3.3 Заштита и одрживо коришћење културног наслеђа.

²²⁹ Одељак Културно наслеђе и предели, тачка 56.

²³⁰ Коришћене технике истраживања су биле: писмена анкета, упитник и фокус групе, а истраживане су и интернет презентације 8 (од 14) завода који имају своје веб-сајтове.

сарадња са корисницима представља важан приоритет у раду завода (трећи по важности) и да заводи сарађују са власницима заштићених објеката, као и са стручном и широм јавношћу на повећању свести о значају непокретног културног наслеђа. У упитницима је око 92% завода је дало потврдан одговор о постојању сарадње међу заводима, док су се учесници фокус група сложили да је ова сарадња често само начелна и да не постоји устаљена пракса међуинституционалне сарадње која би укључивала редовне размене информација о раду. Закључено је да треба ојачати мрежу и комуникацију завода са другим институцијама²³¹. Сарадња са другим институцијама постоји, али се оцењује да је и она начелна. Истраживање је показало да због мањка финансијских средстава и запослених стручњака, често изостаје надзор над спровођењем радовима на непокретним споменицима културе након што је дата сагласност за извођење радова, што резултује непоштовањем законских одредби (Стојановић и Вукановић, 2014; Вукановић, 2011).

Централни институт за конзервацију - ЦИК тежи да да одговор на затвореност стручних институција и нефункционисање њиховог јавног карактера у служби друштва; недовољно развијену комуникативност између професионалних институција заштите наслеђа са сродним институцијама и организацијама ван Србије; непостојање или неразвијеност интегративног приступа (Поповић-Живанчевић, 2011). Као делатности организације се наводе: „јачање комуникација између свих учесника у систему заштите“ и „развој различитих партнерских веза“ (веб-сајт ЦИК-а²³²; Поповић-Живанчевић, 2011, 2012). ЦИК јесте дао допринос решавању ових питања, јер као институција остварује сарадњу са сродним институцијама и организацијама у свету²³³. У току свог деловања, ЦИК је спровео бројне пројекте и сарадње, међутим у Србији се оне углавном везују за поље едукације²³⁴. Осим тога, иако тежња свеобухватности

²³¹ Ово се односи на сарадњу са архивима, музејима, библиотекама и образовним институцијама. Оцењено је да су ослабиле везе са музејима који су некада били подршка заводима у кризи о објектима.

²³² www.cik.org.rs

²³³ ЦИК сарађује са институцијама као што су: ICCROM, ICOM и UNESCO.

²³⁴ Центар за комуникацију у ЦИК-у се „обраћа професионалцима који раде у установама заштите културне баштине, организујући и представљајући семинаре и курсеве са циљем побољшања бриге о материјалном и нематеријалном наслеђу“. На пример организовање семинара „Присвајање баштине“ посвећеног наслеђу, радионица „Заштита културног наслеђа у ванредним ситуацијама“ намењена музејским професионалцима, циклус радионица из превентивне конзервације, програм

постоји и у Статуту ЦИК-а се као једна од делатности института наводи конзервација индустријске баштине (Управни одбор ЦИК-а, „Статут Централног института за конзервацију“, Члан 12, 2009), ова институција се још увек није бавила индустријским наслеђем. Узевши у обзир широк круг институција са којима остварује сарадњу и образовање, укључиваје ЦИК-а у бављење индустријским наслеђем, могло би дати значајан допринос заштити и активацији објеката индустријског наслеђа.

Стабилност нових институција зависи од наслеђених институција, интереса друштвених актера, нивоа очекивања који грађани имају, првих искустава у процесу трансформације итд. Осим формалних, значајне су и неформалне институције – поверење, узајамност и ограничена солидарност. Цвејић (2004) оцењује да су се након напретка постигнутог почетком 2000-их, друштвене промене у Србији успориле и уместо брзе транзиције ка новим институционалним поставкама, данас се суочавамо са честим сменама између спорог напретка и стагнације. Корупција и неформална економија које су међу највишима у свету отежавају стабилизацију економских институција. Друштвена енергија је окренута од бриге за заједнички напредак и друштвену промену, ка индивидуалној економској користи и потрошачком понашању.

Институције надлежне за планирање имају склоност ка увођењу регулативе која ради у корист приватних, уместо јавних интереса и тако подстиче друштвену неједнакост (Vujošević and Zeković, 2013). Нормативна брига за јавно добро се јавља у планерским документима (Vujić and Petrović, 2007: 374-375), али се контрола и кажњавање прекршаја који се јављају у изградњи не спроводе у довољној мери. Иако је тржиште у Србији нерегулисано и неконтролисано, све већи број одлука тржишно заснован (Вујошевић, 2003: 129). Предузетници из приватног сектора искоришћавају ситуацију кроз корупцију, што доводи до „инвеститорског урбанизма“, монополистичког положаја појединих компанија, којима град не може да се супротстави јер нема механизме (Зековић, 2005).

„Управљања музејским збиркама“ и слично. Ово су ретка места на којима се помињу друге установе заштите и то у контексту едукације професионалаца који у њима раде (подаци са веб-сајта ЦИК-а www.cik.org.rs).

У оваквим условима је од значаја питање партиципације јавности у планирању, која је у Србији на ниском нивоу. Партиципација грађана и цивилног сектора у планирању у Србији није развијена, као ни транспарентност и размена информација. Јавност се у планирање најчешће укључује само формално и то на крају процеса израде планова кроз јавни увид²³⁵. Истраживање о односу грађана и предузетника према локалним подзаконским актима (Центар за слободне изборе и демократију - ЦЕСИД, 2011) показује да приближно половина испитаника није упозната са процесом доношења одлука на локалном нивоу и није заинтересована за рад општине²³⁶. Сличне резултате показује и истраживање Грађанских иницијатива (2011), које је утврдило да је учешће грађана у Србији веома слабо. Већина грађана (78%) не припада ни једној групи или организацији и у поређењу са 2006. годином, људи све више губе осећај да могу да промене ствари у сопственом животу и локалној заједници. Резултати истог истраживања показују да је поверење у институције и то да оне раде у интересу друштва опало и да је на веома је ниском нивоу. Ипак, истраживање из показује да поверење у НВО расте, па су прве асоцијације на НВО пре позитивне него негативне (Грађанске иницијативе, 2011).

Низак ниво знања и интересовања грађана се одражава и на сарадњу са институцијама и организацијама, као и на покретање иницијатива, које су такође

²³⁵ Закон о локалној самоуправи предвиђа три основна начина непосредног учешћа грађана у раду локалне самоуправе: грађанска иницијатива, збор грађана и референдум (Службени гласник РС, бр. 129/07 и 83/14 – др. закон). Србија је потписница Европске повеље о локалној самоуправи, чија Препорука број 19, о учешћу грађана у јавном животу на локалном нивоу, указује на нужност изградње ефикасног механизма за учешће грађана у раду локалне самоуправе. Србија има посебан закон о референдуму и народној иницијативи, на основу чега се може предложити промена Устава, закона, прописа и расписивати референдум. У документу организације Грађанске иницијативе из 2009. године се закључује да досадашњи резултати у примени ових инструмената непосредног учешћа грађана нису задовољавајући (Грађанске иницијативе, 2009).

²³⁶ Истраживање је спроведено у 15 јединица локалне самоуправе, на узорку од 758 грађана и 75 привредника. Резултати су показали да су у општинама са већим бројем становника грађани знатно задовољнији радом општинских служби него у средњим и малим општинама. Када је у питању задовољство елементима живота у општинама, грађани су најмање задовољни стањем у урбанизму (само 14% испитаника је задовољно).

Половина испитаника није спремна да уложи време у учествовање у процесу доношења одлука и мали је проценат оних који би били спремни да уложе време прилично (9%) или у великој мери (5%). Они који познају процес, показују и већу спремност за ангажман. 94% испитаника није могло да наведе ниједну одлуку коју познаје, а међу представницима приватних предузетника познавање локалних аката је такође ниско (око $\frac{3}{4}$ испитаника није упознато ни са једним локалним прописом). 31% привредника није заинтересовано да учествује у креирању политика. Преко 80% испитаника није имало никакву иницијативу према локалној самоуправи, а само 5% испитаника је имало иницијативу која је усвојена (ЦЕСИД, 2011).

на ниском нивоу (ЦЕСИД, 2011). Недостатак осећаја да могу да промене стање ствари је у порасту (Грађанске иницијативе, 2011), док је поверење у институције и то да оне раде у интересу друштва на ниском нивоу (Грађанске иницијативе, 2011), што све негативно утиче на заинтересованост и покретање иницијатива. Са друге стране, транспарентност, размена информација, механизми за консултације са јавношћу и пружање информација о раду Владе су слабо развијени (Голубовић и Анђелковић, 2008), због чега се може десити да јавност није довољно информисана о актуелним пројектима и значају појединих објеката.

Последњих година се организације цивилног друштва укључују у израду докумената и све више се препознају као важан партнер. Од значаја је Закон о удружењима (Службени гласник РС, бр. 51/09)²³⁷, али он не решава у потпуности питање статуса организација цивилног друштва (ОЦД). Голубовић и Анђелковић (2008) наводе да се цивилно друштво у Србији суочава са континуираним слабљењем. Од 2003. године Република Србија издваја све више средстава за рад ОЦД²³⁸, ипак, како аутори оцењују, буџетска средства су ограничена на мали број пројеката (Голубовић и Анђелковић, 2008)²³⁹. Истраживање ОЦД сектора које су спровеле Грађанске иницијативе (Велат и Грађанске иницијативе, 2011)²⁴⁰, показује да чак 44% ОЦД оцењује да је политичка клима у РС непогодна за развој ОЦД (услед неразвијене свести о неопходности ОЦД, незаинтересованости,

²³⁷ Овим законом се уређују оснивање, правни положај и питања значајна за рад удружења. Удружење је добровољна и невладина недобитна организација заснована на слободи удруживања више физичких или правних лица, основана ради остваривања и унапређења одређеног заједничког или општег циља и интереса, који нису забрањени Уставом или законом (Службени гласник РС, бр. 51/09, члан 2).

²³⁸ Те године је издвојено 17 милиона евра, а 2006. године 46 милиона.

²³⁹ Препреке за учешће грађана и ОЦД у креирању јавне политике су: застарели статусно-правни прописи за удружења, нетранспарентно буџетско финансирање, основни извор прихода ОЦД су стране донације због чега су пројекти више усклађени са донаторским захтевима него са приоритетима на националном или локалном нивоу, неповољан порески статус ОЦД (не подстиче се довољно развој корпоративне филантропије, удружења плаћају порез на поклон за разлику од фондација), непостојање стратегије за развој цивилног друштва, притисак да се закони донесу по хитном поступку, недовољно разумевање предности сарадње са ОЦД, недовољни капацитети самих ОЦД (Грађанске иницијативе, 2009).

²⁴⁰ Ово истраживање је обухватило 1650 удружења што је око 10% укупног регистрованог броја удружења. Резултати су показали слабу упознатост ОЦД са регулативом која се односи на ОЦД. Око половине ОЦД није уопште упознато са правном регулативом која се односи на ОЦД или је то само делимично, док је 48% ОЦД упознато са регулативом. 1/3 ОЦД је задовољна регулативом за ОЦД, а 17% незадовољно. Иако највеће незадовољство у сектору ОЦД изазива пореска политика, затим Закон о удружењима, и други законима релевантним за ОЦД, већина ОЦД није заинтересована да учествује у иницијативи за промену закона и прописа (67%) (Велат и Грађанске иницијативе, 2011).

недостатка финансирања...) Већина ОЦД јесте остварила сарадњу са пословним сектором, и то када је пословни сектор био у улози донатора, и ређе, када се радило о консултантским услугама ОЦД. Већина ОЦД је сарађивала са државним институцијама, највише на државном нивоу, и половина оцењује ову сарадњу високом оценом. У исто време, 82% ОЦД сматра да не постоји подршка од стране државе, а 72% да је неразвијена сарадња са локалним властима. Сарадњу са Владом 45% испитаника вреднује као просечну, а већина сматра да је утицај ОЦД на креирање политике премали (Велат и Грађанске иницијативе, 2011).

Када је у питању невладин сектор, истраживање Грађанских иницијатива из 2005. године је показало да већина (62%) испитаника у то време није била задовољна постојећом правном регулативом која се односи на НВО сектор²⁴¹. Као одговор на питање шта би држава требала да уради како би стимулисала рад НВО, наводе се обезбеђивање финансијских средстава, пореске олакшице, побољшање правног оквира и пореске олакшице за фирме које финансирају рад НВО. Сарадња са Владом је 2005. године оцењена као лоша (60% испитаника) и испитаници су оценили да НВО сектор не утиче довољно на креирање државне политике (87%)²⁴² (Грађанске иницијативе, 2005). Резултати сличног истраживања (Грађанске иницијативе, 2010)²⁴³ показују да је НВО сектор боље опремљен, а запослени стручнији, као и да су ситуација која се тиче радног простора и финансијска стабилност²⁴⁴ унапређени у односу на 2005. годину. Држава се види као кооперативнија него 2005. године и постоји већи степен сарадње са НВО²⁴⁵.

²⁴¹ Ово истраживање је обухватило 516 НВО. Најчешћи разлози незадовољства су наведени: Закон о НВО, пореска политика и други закони који се тичу НВО. 30% НВО није било заинтересовано да учествује у иницијативи за промену закона који се тичу њиховог рада (Грађанске иницијативе, 2005).

²⁴² Испитаници сматрају да би боља сарадња између самих НВО могла значајно да утиче на повећање овог утицаја. 61% испитаника је сарађивао са пословним сектором.

²⁴³ Истраживање је обухватило 352 невладине организације. Циљ је био да се установи стање НВО и упоређи са резултатима истраживања из 2005. године (Грађанске иницијативе, 2010).

²⁴⁴ Повећана су средства која долазе из локалних извора, али НВО сектор и даље зависи највише од међународних донатора (Грађанске иницијативе, 2010).

²⁴⁵ У поређењу са 2005. годином, главни проблем није недостатак интересовања од стране државе, већ компликована администрација и бирократија. Забрињавајући резултат је да су директни контакти са грађанима смањени у односу на 2005. годину (Грађанске иницијативе, 2010).

Сарадња са пословним сектором је такође унапређена (Грађанске иницијативе, 2010)²⁴⁶.

Креатори политика препознају проблем недовољне укључености јавности у процес планирања и то се види у званичним документима. Тако, у Просторном плану РС 2010-2020 (РАПП, 2010²⁴⁷) се наводи да су слаба повезаност и партнерски односи локалне власти и организација цивилног друштва, као и да локалне власти не препознају цивилни сектор као активног и продуктивног учесника.

Приватни сектор не учествује у заштити наслеђа у довољној мери, а он је битан јер би могао обезбедити финансијска средства²⁴⁸. Због тога је неопходно увођење стимулативних мера за инвеститоре и власнике: порески механизми као што су олакшице, финансијске мере као што су позајмице и подстицаји.

Корак напред у сарадњи културног и цивилног сектора са званичним институцијама је учињен када је 2011. године потписан „Протокол о сарадњи Асоцијације удружења и иницијатива Независна културна сцена Србије и Министарства културе и информисања“. Овакви кораци представљају помак и иновацију у нефлексибилном систему, као и начин на који би се неки напуштени индустријски објекти могли активирати кроз искоришћавање потенцијала креативног и цивилног сектора. Међутим, овај протокол о сарадњи је 2013. године прекинут од стране Министарства, што говори о неразумевању значаја које независна сцена има, у надлежним институцијама²⁴⁹. Ови подаци говоре о ограничениости институционалног оквира просторног развоја у Србији, међу

²⁴⁶ Ова истраживања Грађанских иницијатива су спроведена пре две значајне промене – усвајања новог Закона и невладиним организацијама и оснивања Канцеларије за сарадњу између Владе и ОЦД, који су вероватно позитивно утицали на сарадњу НВО, ОЦД и Владе.

²⁴⁷ Поглавље: 2.5.1. Просторна организација и дистрибуција јавних служби.

²⁴⁸ По неким ауторима (Даниловић ет ал., 2008: 21) већина браунфилда ће морати да се финансира из приватних средстава јер уз помоћ средстава из структурних фондова се може решити само мали број браунфилда. Локални буџети већине градова су сувише скромни за значајније финансирање капиталних пројеката, али се потенцијално најрентабилније инвестиције, какве могу бити поједини браунфилди, могу финансирати у комбинацији са кредитима и донацијама (SKGO, 2011:22). Бројни примери из иностранства, од којих су неки анализирани у овом раду, показују да приватни сектор показује интересовање за улагање у пројекте активације напуштених индустријских објеката и да може имати користи од тога (повећање вредности локације итд). На пример: Лофтсити Анкербротфабрик у Бечу и Солтер у Беликој Британији.

²⁴⁹ НККС у јавном писму поводом раскида уговора 2011. године истиче да: „И најмања институција културе у Србији добија више новца из јавног буџета за културу од свих ових организација заједно“, како се наводи на веб-сајту организације www.nezavisnakultura.net/

којима је и непризнавање неинституционалних актера као равноправних у креирању културне политике.

Наведени подаци показују низак ниво знања и интересовања код грађана за учешће у процесу одлучивања и за сарадњу. Самим тим, ниво сарадње са институцијама и покретања иницијатива у Србији је низак, што представља ограничење за активацију напуштених објеката индустријског наслеђа, ако се узме у обзир да иницијативе цивилног сектора имају значајну улогу у овом процесу. Без обзира на то, спроведена истраживања такође показују да сарадња између институција и неинституционалних актера расте, као и то да расте поверење у невладине организације. Ово је значајно јер су неинституционални актери значајни у заштити и активацији објеката који представљају наслеђе, као и његовој промоцији међу грађанима, и блиско је повезано са другом хипотезом – да неинституционални актери у Србији имају капацитет који може да допринесе изменама у институционалном систему.

3а. Анализа ограничења везаних за флексибилност и отвореност система планирања и заштите наслеђа

О затворености и ригидности система који није отворен за сугестије и промене говори чињеница да су јавне расправе необавезне²⁵⁰, а примедбе често немају утицаја на закон (Вујачић, 2010). Када су у питању напуштени индустријски простори, без обзира на велики број значајних, а напуштених индустријских објеката, пракса њиховог активирања у Србији је и даље веома ретка²⁵¹. Градови се шире на рачун гринфилда, и још увек се недовољно схвата значај који активација напуштених објеката може имати (нарочито ако се они

²⁵⁰ Велики број закона који су последњих година донесени у Србији сугерише да су донесени по хитном поступку, односно без одговарајуће јавне расправе. Највећи број закона је прихваћен у форми у којој је и предложен (Вујачић, 2010).

²⁵¹ Међу ретким индустријским објектима који су активирани у Београду су: Магацин Банке Николе Бошковића на Дорћолу (данас пословни објекат, реновиран почетком 2000-их), Фабрика плетених производа Моравија (од 2003. године стамбени простор), Фабрика Кондиторија Коста Шонда (данас пословни објекат, реновиран 2007. године), Радисон Блу хотел (у Старом Млину), објекти у Савамали и Бетон хала.

налазе на повољним локацијама)²⁵². Напуштене локације се често доживљавају као велики проблем и не увиђа се шанса коју оне пружају.

Приватном сектору су потребни различити облици подстицаја за финансирање у напуштене објекте, као што је помоћ у виду јавних интервенција и инструмената, али ти инструменти или не постоје или се још увек не користе у довољној мери.

У Просторном плану РС је препозната важност јачања подршке грађанским иницијативама и локалним организацијама, нарочито за подизање капацитета локалних средина (РАПП, 2010: 189²⁵³). Назнаке иновација у приступу се виде у навођењу да ће инструменти управљања просторним развојем бити преиспитани и модернизовани тако да обезбеде већу отвореност, ефикасност и учешће свих актера у процес доношења одлука, као и да ће бити институционализоване различите форме партнерства јавног и приватног сектора, и да ће се развити неформални облици партиципације (РАПП, 2010: 45-46, поглавље: 2.5. Институционална одговорност).

У званичним документима на свим нивоима се постепено јавља тежња ка флексибилнијем приступу заштити наслеђа. У Нацрту Регионалног просторног плана АП Војводине 2009-2020. је препозната потреба за иновативним концептима, па се тако као један од оперативних циљева наводи „модернизација урбане структуре и промовисање маркетиншких смерница за уклапање нових архитектонских форми, које су знатно слободније, флексибилније и одговарајуће тржишту, али се хармонично повезују са културним наслеђем“ (Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине, 2011а: 91-92²⁵⁴). Међутим, из коначне верзије Плана је ово изостављено (Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине, 2011б). У поглављу 6.4 Заштита, уређење и унапређење културних добара, у ком се уводе значајне иновације, такође постоје разлике између нацрта и коначне верзије плана. Док су у Нацрту јасно објашњени иновативни концепти који се односе на наслеђе, у финалној верзији су неки делови изостављени. Тако, у Нацрту се као

²⁵² У укупном броју иностраних инвестиција у периоду 2000-2010. учешће браунфилда не прелази 10% (SKGO, 2011).

²⁵³ Поглавље: 2.5.1. Просторна организација и дистрибуција јавних служби.

²⁵⁴ Поглавље: 3.5.4. Заштита, уређење и унапређење културних добара.

један од основних елемената у планирању наводи флексибилност у циљу ефикасног деловања на промену тржишне ситуације у области наслеђа, затим либералност – постављање забране само тамо где је неопходно (у Плану се наводи „либералност, уз успостављање мера заштите ради заштите природних и културних вредности“). Такође, док се у Нацрту помињу инструменти за стимулисање тржишта, они су изостављени из коначне верзије плана²⁵⁵. У Плану је препозната потреба за стварањем иновативне конзерваторске политике и за новим приступом, а помињу се и ревалоризација и ревитализација индустријског наслеђа (Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине, 2011а: 178-179; Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине, 2011б: 182-183). Ове смернице представљају иновацију у систему планирања у Србији и искорак у односу на традиционалне, ригидне методе заштите. Како се може приметити из прегледа наведених извора, видно је постепено отварање ка тржишном систему и демократским вредностима. Међутим, компаративна анализа плана и нацрта показује да, иако се налази у Нацрту плана, све наведено се није нашло у коначној верзији плана или се нашло у измењеној верзији. Ово указује на то да поједини стручњаци јесу свесни неопходности увођења иновација у систем, али да је увођење иновација отежано већ у процесу доношења политика. Ово потврђује прву хипотезу и што указује на ограничења у могућности система да усвоји иновативне приступе.

Стратегије представљају значајну иновацију у планирању у Србији и у њима се могу видети примери малих промена и укључивања иновација у систем, који су индикатор утицаја креативног и цивилног сектора на формални систем управљања. У својој докторској дисертацији, Чолић (2009, 2014) показује како се кроз процес креирања стратегија (и партиципацију која је његов део) унапређује сазнање и развијају капацитети актера. Иако не представљају формални инструмент планирања (јер нису законски обавезујуће), значајне су јер обично подразумевају примену неформалне партиципације. Неформална партиципација

²⁵⁵ У Нацрту се наводи ефикасност „како би се забране које се постављају развоју кроз планирање и зонирање културних подручја могле повезати са другим инструментима који користе тржишну стимулацију“. У Плану стоји: „ефикасност, како би се кроз планирање и зонирање културних подручја остварила повезаност са другим секторима и обезбедили услови за одрживи развој“.

доприноси већој легитимности у доношењу одлука и служи као подстицај за боље управљање у урбаним срединама и за унапређење квалитета живота. У поређењу са формалном партиципацијом, она подразумева много шири спектар метода и обезбеђује већу флексибилност приликом решавања спорова (Čolić *et al*, 2013).

У Стратегији просторног развоја РС је препозната потреба за иновативним концептима, па се тако као један од стратешких приоритета у области културног наслеђа наводи „стварање оквира за слободне иницијативе и форме деловања у заштити“ (РАПП, 2009: 214²⁵⁶, неусвојена).

Стратегија регионалног развоја (Службени гласник РС, бр. 21/07), препознаје потребу за реформама и флексибилношћу. У овом документу се наводи да је потребно укидање непродуктивних и неприлагођених традиционалних метода рада, институција и праксе, као и креирање процеса планирања који је флексибилан, прилагодљив различитим условима, поступан и адаптиван, који омогућава експериментисање.

У Стратегији развоја цивилног друштва на територији града Београда 2012-2017 (Службени лист града Београда, бр. 03/12²⁵⁷) је као један од задатака у остваривању доприноса развоју града и квалитета живота становника наведено уступање ресурса као што су пословни и медијски простор за коришћење без накнаде, за активности и програме цивилног друштва. Иновације се појављују и у Стратегији развоја грађанског сектора и филантропије града Крагујевца 2010-2015 (Службени лист града Крагујевца, бр. 23/10, поглавље: 5.6.1. „ОЦД Инкубатор“). У овом документу се наводи да ће организацијама цивилног друштва у оквиру такозваног „ОЦД инкубатора“ бити дати стимулативни услови коришћења јавног простора, што значи симболичну цену закупа или плаћање трошкова одржавања.

Низ невладиних организација и организација цивилног и креативног сектора које се баве наслеђем и делују на међународном, националном и/или локалном нивоу, су покренули различите пројекте у којима примењују иновативне приступе. Неке од ових организација јесу успоставиле однос са приватним сектором током свог деловања на заштити наслеђа. Умрежавајући актере из јавног, приватног и цивилног сектора кроз своје пројекте, ове

²⁵⁶ Одељак Културно наслеђе, тачка 531.

²⁵⁷ Поглавље: 1.5 Подстицање културе давања, промоција доброчинства и задужбинарства.

организације могу дати значајан допринос променама ригидног система заштите и планирања. Ове иницијативе су тема наредних поглавља.

5.3 Иновативни приступи активацији напуштених индустријских објеката у Србији

Како је показано у претходним поглављима, постојећи институционални оквир у Србији је нефлексибилан и не омогућава примену иновативних приступа, неопходних за успешну активацију некадашњих индустријских објеката. Примери сарадње и пројеката који не долазе од стране формалних институција, имају друштвени и културни потенцијал који би могао помоћи превазилажењу ограничења у систему. Потенцијали креативног и цивилног сектора да активирају напуштене објекте индустријског наслеђа у Србији и да утичу на институционални оквир су предмет наредних поглавља. Тиме се испитује друга хипотеза – да креативни сектор у Србији има адекватан капацитет (креативни и социјални капитал) и интерес/потребу да користи објекте индустријског наслеђа, те као такав, овај сектор ствара услове и нуди иновације које могу допринети изменама у институционалном оквиру, које би довеле до адекватног односа према некадашњим индустријским просторима.

Иако у знатно мањем броју него у другим земљама у Европи, у Србији се јављају први примери поновне употребе индустријских локација, међу њима и они покренути од стране креативног и цивилног сектора. Значајан део ових пројеката чине такозвани независни културни центри и алтернативни простори културе, који су често у некадашњим индустријским објектима²⁵⁸. Ови независни

²⁵⁸ Регионална конференција независних центара за културу „Самит несврстаних ЦК“, одржана 2008. године окупила је представнике 20-ак културних центара. Као проблеме са којима се суочавају наводе неизвесност, просторне и финансијске проблеме, непрепознатост у културним политикама и недовољну прихваћеност у јавности - наводи се „хронична незаинтересованост власти и масовних медија за програме независне сцене“. Готово сви центри су пројектно финансирани, а такво стање је тешко финансијски одрживо. У публикацији о моделима управљања независним културним центрима, насталој на једном од састанака мреже *Trans Europe Halls* (Европска мрежа независних културних центара, од којих се многи налазе управо у некадашњим индустријским објектима) се наводи да у већини случајева не постоји добра сарадња између независних културних центара и државних институција. Покрет културних центара на западу је старији од оног на истоку и достигао је зрелост у смислу да су многи од њих сада признате организације које имају подршку државе. У Источној Европи су независни културни

културни центри су постали важне платформе за уметничка истраживања, за дебате о друштвеним питањима, места на којима грађани могу да се самоорганизују, места акција у правцу друштвене укључености и ревитализације концепата јавног добра и јавног интереса (Драгићевић Шешић, н.д.). Цивилни и креативни сектор имају значајну улогу у управљању наслеђем у Србији, било кроз активирање објеката како би у њему користили простор за рад и излагање²⁵⁹ или кроз ширење свести о њиховом постојању и значају кроз организовање конференција и других дешавања посвећених овој теми. Драгићевић-Шешић (2007) наводи да се цивилни сектор бори већ 15 година за очување постиндустријског културног наслеђа, али да је енергија овог сектора врло често бивала игнорисана, одбацивана или тек реторички прихватана од стране надлежних институција, јер не постоји дијалог са јавним сектором о томе како се те идеје могу операционализовати.

Стручњаци из области архитектуре и урбанизма у Србији препознају креативни и цивилни сектор као релевантног актера у активацији напуштених индустријских објеката. Тако, још након скупа Комуникације, одржаног у Београду 1996. године, јесте постојао покушај да се направи оквир за решавање два проблема: проналаска простора за рад креативног сектора, као и очувања и унапређења културног наслеђа (Gligoriјевић, 2007b). Креативни сектор у Београду је испитиван у току вишегодишњег истраживања спроведеног у првој деценији 2000-их, у оквиру пројекта Друштвени актери у трансформацији (*Social Actors in Transformation - SAIT*)²⁶⁰, када су испитиване његове потребе и потенцијали, могућност институционалног и финансијског система да га подржи, као и просторни потенцијали²⁶¹. Архитекта Ђорђе Бобић предлаже давање напуштених

центри и даље релативно нов феномен и постоји много сумње када је у питању могућност сарадње између њих и државе. Такође, постоји и борба између приватних инвестиција и друштвених, непрофитних идеала. У том контексту, постојање покрета на Западу још од 1960-их нуди могућност за учење, између осталог и кроз партнерства међу центрима. Такође постоји и потреба за променом перцепције независних културних центара, јер се неретко дешава да су они негативно перципирани од стране државе и политичара, посебно ако се налазе на вредном земљишту. Слично, и на другој страни се јављају предрасуде о затворености и непостојању воље званичних институција за сарадњом (Fitzgerald, 2010).

²⁵⁹ Недостатак простора за рад и реализацију програма је препознат као кључни проблем независне културне сцене у Србији (40% организација нема своју канцеларију) (Цветичанин, 2011).

²⁶⁰

²⁶¹ Покренут од стране организације *CHOROS International Projects, New York*, SAIT је пројекат истраживања културних и уметничких пракси у три града – Београду, Ротердаму и Миннеаполису. Спроведен је у сарадњи архитеката, уметника, научника, институција културе, и обухватао је

индустријских простора на коришћење уметницима, који би на тај начин дошли до радног простора, а чиме би индустријске зграде које су изгубиле основну функцију постале друштвено корисне (Соха, 2011). Иван Куцина, архитекта који истражује „одоздо-на-горе“ трансформације у градовима²⁶², наводи да је најбољи начин за активацију оваквих простора привремено коришћење и активно учешће уметника на њиховом преуређењу након минималних интервенција. Он наводи да је то истовремено и најбољи начин да људи осете да припадају неком простору („Фабрике и складишта нови амбијент уметничке сцене“, 2007). По њему овакви процеси могу бити институционализовани, чиме им се даје озбиљнији облик и они постају део политике одржавања и коришћења таквих простора. Припадници креативне индустрије тако могу добити недостајући простор и може се спречити пропадање објекта (Димитријевић, 2010). Ово потврђују бројни примери из иностранства, од којих су неки анализирани у претходним поглављима, али и примери из Србије, као што су Бигз, објекти у Савамали, некадашње циглане у Вишњичкој бањи. Организација Грађанске иницијативе такође предлаже да напуштене просторе почну да користе уметници и млади, као културне центре и домове омладине, чиме би добили простор за своје активности и спречили пропадање објекта (Стевановић и Веселиновић, 2010).

Креативни сектор има значајну улогу и у четврти Савамала у којој постоји велики број неискоришћених објекта од којих су неки и индустријски. Европски центар за културу и дебату Град - Културни центар Град се налази у некадашњем магацину паркета²⁶³. Овај пројекат је пример остваривања сарадње између независне културне организације и ГО Савски Венац у чијем је власништву објекат (подаци са веб-сајта КЦ Град²⁶⁴). Магацин у Краљевића Марка је мултимедијални центар од 2007. године који омогућава организацијама независне културне сцене самостални рад уз формалну администрацију Дома Омладине.

компаративну анализу простора намењених култури и уметности у овим градовима (www.wdw.nl/event/social-actors-in-transformation/). Објекти наслеђа у ком би се овај сектор сместио су испитивани Бетон Хала, Старо сајмиште и Електрана на Дорћолу. Студија је показала да су испитане локације због нерешеног питања власништва превише проблематичне да би биле коришћене.

²⁶² Куцина је 1996. године са групом студената реализовао пројекат серије архитектонских радионица у Шећерани Димитрије Туцовић, а затим учествовао у адаптацији јавног купатила за потребе Октобарског салона 2004. године.

²⁶³ Магацина из 1884. године је после Другог светског рата је то било складиште Центротекстила. Активација напуштеног објекта је почела 2009. године.

²⁶⁴ www.gradbeograd.eu/

Налази се у објекту који је некада био складиште издавачке куће Нолит. Организација Миксер изнајмљује простор – *Mixer House* у Савамали, и бави се истраживањем четврти и организовањем садржаја из области дизајна, архитектуре, уметности, филма и музике. Нова искра је дизајн инкубатор који се финансира комбинацијом општинске субвенције, европских фондова и самодоприноса корисника простора (подаци са веб-сајта организације²⁶⁵).

Пројекат *Urban Incubator: Belgrade*, који води Гете институт, уз подршку града Београда и ГО Савски Венац обухвата различите пројекте у Савамали²⁶⁶.

У неким случајевима, као што је Инекс филм у Београду који су уметници и активисти користили од за различите догађаје, власник неискоришћеног објекта је дозволио коришћење простора и подржао активности без надокнаде јер није планирао да у скоријем периоду инвестира у његово уређење и поновно коришћење²⁶⁷. Осим у Београду, и у другим градовима у Србији постоје случајеви давања на коришћење простора без накнаде уметницима и непрофитним удружењима која обављају делатности од друштвеног значаја (на пример у Кикинди, Краљеву, Новом Пазару и Сомбору²⁶⁸). Уступљивање простора младима без накнаде за формирање омладинских центара, као што је учињено у Кикинди, је у неким срединама део механизма за реализацију локалне бриге за младе јер ови центри осим што окупљају младе, спроводе неформално образовање.

Колектив Министарство простора је организација основана 2011. године у Београду која се бави променама у градовима Србије, напуштеним и јавним просторима, као публикувањем, покретањем интервенција и различитих догађаја

²⁶⁵ <http://novaiskra.com/>

²⁶⁶ На пример: културни програм у Шпанској кући, Гете Герилу, иницијативе „Ми волимо и уметност других“ и „Медијска лабораторија“, Биро Савамала, *Nextsavamala* програм, Микро Фабрике и *A Model for Savamala* (подаци са веб-сајта пројекта www.goethe.de/ins/cs/bel/prj/uic/srindex.htm)

²⁶⁷ У питању је објекат од 1.500 m² у приватном власништву, који је некада био седиште Инекс филма - јавне кинематографске компаније. Објекат је користило више од 10 удружења, као и омладинске групе и самостални уметници којима је потребан простор за рад, продукцију и излагање, окупљени под именом Експедиција Инекс филм. Иницијатива се заснивала на самоорганизацији, уради сам филозофији, партиципацији и друштвеном развоју. Простор су без надокнаде и по договору могли користити заинтересовани организатори догађаја.

²⁶⁸ Службени лист града Краљева, бр. 2/09, Службени лист града Новог Пазара, бр. 18/08, Службени лист Града Сомбора, бр. 5/09.

на ову тему²⁶⁹. „Ко гради град“ је иницијатива основана 2010. године у Београду, у сарадњи културног центра Рекс и групе *STEALTH* са циљем да шири дијалог о урбаном развоју, углавном кроз организовање радних столова и дискусија.

Наведене организације и њихови пројекти истраживања просторног развоја и заштите наслеђа у Србији су значајне због ширења информација о актуелним дешавањима, „одоздо-на-горе“ приступе проблемима и имају значајну улогу у ширењу свести о значају ових приступа. Ове иницијативе показују да цивилни и креативни сектор у Србији имају капацитет и потребу да користи објекте индустријског наслеђа, те као такви, стварају услове и нуди иновације које могу допринети изменама у институционалном оквиру. Ове иницијативе су посебно значајне због остваривања сарадње са актерима из приватног и јавног сектора у својим активностима. Наредна табела сумира најважније активности цивилног и креативног сектора у Србији које су у вези са напуштеним индустријским просторима. У потпоглављима која следе се кроз два случаја из Србије детаљније анализирају активности неинституционалних актера на активацији објеката индустријског наслеђа, као и одговор институција на ове иницијативе.

Табела 10. Резиме најважнијих активности у вези са активацијом напуштених индустријских објеката у Србији показује да је значајан удео активности реализован од стране цивилног и креативног сектора, као и да ове организације у пројектима остварују сарадњу са актерима из различитих сектора и тако доприносе умрежавању (извор: Аутор)

ПЕРИОД	АКТИВНОСТИ	НАДЛЕЖНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ/ОРГАНИЗАЦИЈЕ
1994.	Закон о културним добрима	Министарство културе, Влада РС
2001.	У оквиру МНТ отворена Служба за истраживање индустријског наслеђа (почиње обрада и валоризација најважнијих објеката индустријског наслеђа)	Музеј науке и технике
2003-2010.	IRPP/SAAH (<i>Integrated Rehabilitation Project Plan/Survey of the Architectural and Archaeological Heritage</i>)	ЕУ, Савет Европе
2003-2014.	„Љубљански процес: Рехабилитација заједничког наслеђа“ (<i>The Ljubljana Process: Rehabilitating our Common Heritage</i>)	ЕУ

²⁶⁹ Организација Министарство простора је покренула неколико јавних догађаја са циљем анализе и јавне дискусије пројекта Београд на води, и била је укључена у Експедицију Инекс Филм, у активности у вези са приватизацијом биоскопа у Београду и у пројекат Улична Галерија.

2005.	Студија изводљивости трансформације напуштених индустријских објеката у Београду вишенаменске уметничке комплексе (у оквиру пројекта САИТ)	Завод за проучавање културног развитка
2006.	Основана мрежа невладиних организација чија је мисија заштита и промовисање културног наслеђа у региону	Мрежа за наслеђе југоисточне Европе (<i>South East European (SEE) Heritage</i>), оснивање покренула шведска организација CHwB (<i>Cultural Heritage without Borders</i>)
2007.	Потписан „Протокол о партнерској сарадњи на интегралној заштити индустријског наслеђа од историјског, техничког, друштвеног, архитектонског и научног значаја на територији РС“	Министарство културе, заводи за заштиту споменика културе и Музеј науке и технике
2007.	Дани европске баштине, Конференција „Реке и индустријско наслеђе – Могућности (ре)активације напуштених индустријских објеката у Србији: изазови и праксе“	Министарство културе, Културкламмер, Завод за заштиту споменика културе Панчево, удружења Културни фронт, Асоцијација за рехабилитацију културног наслеђа АРЦХ и Европа Ностра
2007-2008.	Пројекат „Рециклирање градског земљишта у Србији“, конференција „Превазилажење препрека у рециклирању грађевинског земљишта: Ревитализација браунфилд локација у Србији“ и публикавање књиге „Оживљавање браунфилда у Србији (Приручник за доносиоце одлука и професионалце)“	Палго Центар, СКГО
2008.	Почиње истраживање индустријског наслеђа	Републички завод за заштиту споменика културе
2008.	Пројекат „Креативна рециклажа Београда – Сензибилизација заједнице о индустријском наслеђу као делу савременог идентитета града“	Културкламмер, Канцеларија за младе ГО Палилула
2008.	Оформљен и почиње са радим Савет за заштиту индустријског наслеђа	Министарство културе, заводи за заштиту споменика културе и Музеј науке и технике у Београду
2009.	Закон о култури	Министарство културе, Влада РС
2009.	Основан ЦИК	Влада РС, Министарство културе
2009.	Пројекат „Конкретни простори – Нова употреба неактивних објеката: модел грађанског деловања у функцији локалног развоја“	Културкламер, Канцеларија за младе ГО Палилула
2009.	Пројекат „Празни простори Србије“	Завод за проучавање културног развитка
2009.	Почиње приватизација земљишта (Закон о планирању и изградњи)	Министарство животне средине и просторног развоја
2009.	Закон о потврђивању Конвенције о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине (Архуска конвенција)	Влада РС
2009.	Кампања „Отворено о јавним просторима“	Грађанске иницијативе
2010.	Покренута иницијатива „Ко гради град“	Иницијатива „Ко гради град“ (сарадња КЦ Рекс и групе <i>Stealth</i>)

2010.	Започет пројекат „Ангажовање цивилног сектора у изградњи заједништва кроз разумевање, развој, менаџмент и очување културног наслеђа Западног Балкана“	Европа Ностра Србија
2011-2013.	Протокол о сарадњи Независне културне сцене Србије и Министарства културе, информисања и информационог друштва	НКСС, Министарство културе
2011.	Основана Канцеларија за сарадњу са цивилним друштвом	Влада РС
2011.	Законом о јавној својини утврђена три нивоа власништва јавне својине. Надлежност о коришћењу јавних простора пребачена на локалну самоуправу	Влада РС
2011.	Закон о јавно-приватном партнерству и концесијама	Влада РС
2011.	Пројекат „Анализа ревитализације браунфилд потенцијала у Србији – Предлог практичне политике“, и објављивање публикације „Реактивирање браунфилда у Србији – Систематски приступ или ад хок решења?“	Палго Центар, СКГО
2011.	Почиње пројекат Урбани Инкубатор у Савамали	Гете Институт Београд (сарадња са Општином Савски Венац, Домом Омладине, КЦ Град...)
2011.	Основан колектив Министарство простора	Колектив Министарство простора
од 2012.	Пројекат развоја руте „Путевима Тесле и Станојевића“	Завод за проучавање културног развоја, ЕПС, Музеј Николе Тесле, Музеј науке и технике, Туристичка организација Србије
од 2013.	Уводе се ослобађања од пореза за девастирана подручја чиме се између осталог подстичу инвестиције у напуштене индустријске просторе; Закон о порезу на добит правних лица, Уредба о условима и начину привлачења директних инвестиција	Министарство за привреду и приватизацију, Влада РС
2013.	Манифестација Дани европске баштине посвећена индустријском наслеђу „Индустријско наслеђе – заштита и ревитализација“	Министарство културе, Завод за заштиту споменика културе Крагујевац
2014.	Дебата „Урбана регенерација културног и индустријског наслеђа – улога јавног, приватног и цивилног сектора“ у оквиру пројекта „Културна политика као алатка за заједништво и регионални развој“ – <i>Poles of Cultures</i>	Град Панчево, ИПА програма прекограничне сарадање Румунија – Република Србија
2015.	Започето истраживање и објављена публикација „Нови креативни простори Војводине“, чији су циљеви: едукација локалних заједница о значају индустријске и грађевинске баштине, као и ревитализација и оришћење	Завод за културу Војводине

	објеката градитељске баштине за културни и економски развој	
2015.	Објављен приручник и одржана међународна летња школа „Културно наслеђе и креативне индустрије“, урађени у оквиру истоименог пројекта који се бави испитивањем могућности ревитализације напуштених објеката културног наслеђа (од којих су неки индустријски) у функцији креативних индустрија	Група за креативну економију (сарадња и подршка: Републички завод за заштиту споменика културе, Универзитет у Пенсилванији, Амбасада САД, <i>Heritage Strategies International</i> , Секретаријат за културу и јавно информисање АП Војводине)
2015.	Одржана међународна конференција „Индустријско наслеђе – ревитализација у функцији стварања нових креативних простора – изазови и праксе“	Покрајински секретаријат за културу и јавно информисање АП Војводине, Организација Субурбиум

5.3.1 Студија случаја: Комплекс фабрике Трудбеник у Вишњичкој бањи и Роспи ћуприји – Активација индустријских објеката у приватном власништву од стране креативног сектора

У насељима Вишњичка бања и Роспи ћуприја у Општини Палилула се налази неколико циглана (Полет, Трудбеник, Јединство, Козара, Балкан, Рекорд), смештених уз Улицу Сланачки пут. На подручју Палилуле је још од почетка 19. века био распрострањен грнчарски занат, а затим и производња цигле, приликом чега се као сировина користила глина вађена на простору Карабурме, Великог брда и Милића брда²⁷⁰.

Фокус истраживања представља подручје фабрике Трудбеник у Улици Сланачки пут, у зони око Циглане Полет. Објекти у овом комплексу су данас или напуштени, или се издају као пословни и магацински простор. Део подручја Трудбеника је активиран у оквиру Клуба тешке индустрије, претворен у занатске и уметничке радионице, и користи се за привремене догађаје као што је Фестивал 9. Без обзира на привремени карактер, ова дешавања утичу на постепено активирање некадашње индустријске зоне, било кроз активацију објеката, или кроз интервенције око њих, попут скулптура и графита на отвореном. Саме Циглане до сада нису биле предмет значајних интервенција и у лошем су стању

²⁷⁰ Глина је печена у пећима са димњацима, који су због облика називани и „дуле“, и према неким изворима је тако настао и сам назив „Палилула“ (веб-сајт Градске општине Палилула, www.palilula.org.rs/o-paliluli/istorija.html?pismo=lat)

(Куленовић, 2010: 31). За истраживање је од највећег значаја Циглана Полет која се налази у зони интервенција. Ова циглана је регистрована од стране Музеја науке и технике (МНТ 2008/166), али не ужива статус културног добра. Изграђена је око 1900. године и коришћена је за израду цигле (садржала је пећи и сушаре за циглу)²⁷¹.

Као део процеса истраживања ове локације, урађени су интервјуи са следећим стручњацима и актерима: 1) Марија Миловановић, архитекта, Урбанистички завод Београда, руководиоцац радног тима Плана детаљне регулације стамбеног насеља „Вишњишко поље“ општине Палилула и Звездара (Миловановић, 2015); 2) Жаклина Глигоријевић, архитекта, планер у Урбанистичком заводу Београда и директор у периоду 2008-2012 (Глигоријевић, 2015); 3) Саша Михајлов, историчар уметности, стручни сарадник у Заводу за заштиту споменика културе града Београда (Михајлов, 2015); 4) Рифат Куленовић, индустријски археолог, шеф заштите индустријског наслеђа у Музеју науке и технике до 2015. године, сада музејски саветник у Музеју историје Југославије и члан организације АРЦХ (Куленовић, 2015); 5) Александар Јоцић, правник, заменик начелника управе Градске општине Палилула (Јоцић, 2015); 6) Јелена Варајић, економиста, извршни директор ИГМ Трудбеник а.д. (Варајић, 2015); 7) Виктор Киш, уметник, оснивач Клуба љубитеља тешке индустрије – Циглана (Киш, 2015); 8) Душан Кузманов, директор Фестивала 9 (Кузманов, 2015). Осим интервјуа, вођени су и неформални разговори са уметницима који користе простор на подручју Трудбеника. За потребе истраживања су формиране две групе питања – за стручњаке из институција и за актере из активираних индустријских објеката. Питања су приложена на крају дисертације и формулисана тако да испитују институционални оквир активације напуштених индустријских објеката и примену иновативних приступа, улогу креативног и цивилног сектора у активацији и њихов утицај на систем. Анализа добијених

²⁷¹ Слични подаци постоје и за остале циглане у близини. Циглана Рекорд је регистрована од стране Музеја науке и технике (МНТ 2008/167) и не ужива статус културног добра. Изграђена је око 1900. године. Према подацима из 2010. године, у приватном је власништву, у веома лошем је стању, односно делимично је порушена. Циглана Козара је регистрована од стране Музеја науке и технике (МНТ 2008/168) и такође не ужива статус културног добра. Као и циглана Рекорд, Изграђена је око 1900. године. Према подацима из 2010. године, у приватном је власништву и налази се у веома лошем стању (Куленовић, 2010: 32-33). У зони циглана дуж Сланачког пута данас су заступљени објекти комерцијалних и привредних делатности (трговина, складишта, занатске услуге) мале спратности (Службени лист града Београда, бр. 26/11).

одговора показује начин на који креативни сектор користи напуштене индустријске објекте, које иновације нуди и како институционални систем реагује на њих.

16. Организација и управљање процесом активације – Улога, интереси, надлежности и односи између актера

Институције и плански документи. Према Генералном плану Београда 2021 планирано коришћење земљишта за насеље Роспи ћуприја у делу где су Трудбеник и Циглана полет су комерцијалне зоне и градски центри. Планирана је трансформација постојећег комплекса у функције центра „због изузетног положаја ове локације на раскрсници СМТ и Сланачког пута, у непосредној близини нове локације за становање Трудбеник“ (Службени лист града Београда, бр. 27/03, 25/05, 34/07, 63/09 и 70/14, Урбанистички завод Београда, 2003: 243). Између Роспи ћуприје и стамбене зоне у Вишњици је планирана спољна магистрална тангента (СМТ) која физички раздваја простор на два дела²⁷². Нова локација за становање „Трудбеник“ представља локацију површине 25 хектара, источно од СМТ и јужно од Сланачког пута, где је планирано стамбено насеље мањих густина (80-100 становника по хектару) и мање спратности (до П+2). Као погодности локације су наведени: близина града, изузетан положај у односу на Дунав и визуре из града на ову локацију (Службени лист града Београда, бр. 27/03, 25/05, 34/07, 63/09 и 70/14, Урбанистички завод Београда, 2003: 243).

На основу ГП Београда 2021, стамбена зона Трудбеник је била предмет урбанистичко-архитектонског конкурса реализованог 2005. године: Општи јавни анонимни конкурс за анкетно програмско урбанистичко-архитектонско решење комплекса ИГМ Трудбеник - Вишњичка Бања у Београду. Циљ конкурса је било добијање решења која би била припрема за израду Плана детаљне регулације предвиђеног Генералним планом Београда 2021. Програмом конкурса је планирано стамбено насеље са пратећим јавним, комерцијалним и рекреативним садржајима (Бајић и Манић, 2013), и то између Вишњичке бање на северу, гробља

²⁷² Траса СМТ се у Роспи ћуприји повезује са Сланачким путем и даље на северу прелази на леву обалу Дунава (Службени лист града Београда, бр. 27/03, 25/05, 34/07, 63/09 и 70/14, Урбанистички завод Београда, 2003: 243).

Лешће на истоку, насеља Ћалије и Роспи ћуприје на западу. Према конкурсном решењу, насеље би обухватало 7.500 станова, површине 900.000m².

Конкурсна решења препознају индустријско наслеђе на овом подручју као значајно. Глигоријевић (2015), члан жирија на конкурс, коментарише да су ауторски тимови узимали у обзир индустријско наслеђе, а неки га посебно истицали „као ослонац за очување идентитета локације“, кроз трансформацију и увођење нових примерених намена. Према победничком конкурсном решењу²⁷³, реконструисане би биле две циглане, и то: Циглана Рекорд (у Центру 1 насеља посвећеном култури и комерцијалним функцијама) и Циглана Козара (у Центру 2 насеља посвећеном спорту и рекреацији). У циглани Рекорд би се налазили изложбени простор, атељеи и библиотека. Вртача настала вађењем глине из земљишта за производњу цигле би требало да буде природни резерват („Мали Град у Београду“, *Глас Јавности*, 2005; „У плану ново насеље Вишњичко Поље са 7.500 станова“, *Блиц*, 2007).

План генералне регулације за стамбено насеље Вишњичко Поље²⁷⁴ је усвојен 2007. године, а План детаљне регулације 2011. године, иако је првобитно планиран за 2008. годину²⁷⁵ (Службени лист града Београда, бр. 26/11). Израду Плана детаљне регулације стамбеног насеља „Вишњичко поље“ општина Палилула и општина Звездара је финансирала Дирекција за грађевинско земљиште и изградњу Београда, а носилац израде плана је Урбанистички завод Београда. Стамбено насеље „Вишњичко поље“ је планирано на неизграђеној падини која је представљала експлоатационо поље сировине за израду опекарских производа у ИГМ Трудбеник. Као последица експлоатације, дошло је до крупних морфолошких промена терена и касније до одлагања вишка материјала. ПДР је

²⁷³ Аутори првонаграђеног пројекта су Дарко и Миленија Марушић, Ана Чарапић и Ђорђе Алфировић.

²⁷⁴ Подручје у ком су локације на којима је фокус истраживања се налазе у оквиру Целине 3 у ПГР-у.

²⁷⁵ Предвиђена изградња 7.500 станова у насељу „Вишњичко поље“, 3.6.2007., доступно на: www.beograd.rs/cms/view.php?id=1277463. Усвојена три регулациона плана и донете одлуке о изради и изменама девет регулационих планова, 6.7.2011., доступно на: www.beograd.rs/cms/view.php?id=1456224

Границу плана чине регулација Улице Сланачки пут на северу, спољна магистрална тангента (СМТ) на западу и југу, и граница Регулационог плана гробља Лешће на истоку, на површини од око 93 хектара (Службени лист града Београда, бр. 26/11). Највећи део локације је у власништву грађевинског предузећа Трудбеник, поједини делови уз Сланачки пут у власништву физичких лица, а јужни део у власништву Општине Палилула („Мали Град у Београду“, *Глас Јавности*, 2005).

урађен на основу првонаграђеног решења на конкурс. Међутим, у спровођењу решења кроз план највећа пажња је посвећена формирању капацитета и комплекса за становање, санацији терена и опреми насеља саобраћајном и техничком инфраструктуром, што је „потрошило највећи део енергије и ентузијазма“ у току процеса који је трајао неколико година (Глигоријевић, 2015), док је очување индустријског наслеђа сведено на задржавање једне циглане и димњака.

Услови заштите културног наслеђа које се налази у границама плана, а које је дао Завод за заштиту споменика културе града Београда, се односе на искључиво на археолошке локалитете, који уживају статус претходне заштите. Како циглане нису заштићене, није постојала обавеза да се задрже. Међутим, тим који је радио на Плану је препознао циглане као значајне (Миловановић, 2015). Као посебан потенцијал подручја је у Плану препознато индустријско наслеђе, односно старе, неактивне циглане од којих су неке очуване у целом габариту, док су од неких остали само димњаци. У Плану се наводи да су димњаци „изразит визуелни репер ширег окружења, сагледиви из различитих делова града, и као такви овим планом сачувани и укључени у укупан визуелни и општи идентитет насеља (Службени лист града Београда, бр. 26/11). Планом је предвиђена ревитализација циглане „Рекорд“ у Улици сланачки пут (грађевинска парцела ОЈН 1), у оквиру које би били садржаји културе и компатибилни садржаји²⁷⁶. Како се наводи у Плану, потребне просторне капацитете, поред постојећег простора циглане, могуће је обезбедити изградњом новог објекта поред циглане, или доградњом постојећег, при чему нови део објекта не сме да наруши њен оригиналан облик, габарит и изглед. Избор материјала и архитектонско обликовање треба да буду усаглашени са постојећим објектом (опека и контрастни материјали). План предвиђа да је за овај објекат потребно организовати јавни анонимни архитектонско-урбанистички конкурс (Службени лист града Београда, бр. 26/11).

²⁷⁶ Библиотека са читаоницом, вишенаменска сала, галерије, учионице, атељеи, депои, оставе за технику и опрему, клуб за стара лица и слично. Део објекта је могуће користити и у комерцијалне сврхе које су компатибилне са основном наменом (угоститељски објекти, продајне галерије, књижаре, антикварнице, продавнице уметничких предмета, сликарског и другог уметничког материјала и слично).

Планом је предвиђено и креирање отвореног јавног простора – трга, површине око 1650m² (грађевинска парцела ЈП 1) и који се планира као „јединствена амбијентална целина са димњаком старе циглане, који је овим планом задржан и предвиђен за очување и заштиту као елеменат просторног идентитета подручја“. Како се даље наводи у Плану, димњак се налази у осовини саобраћајнице, сагледив је са целог подручја, наглашава претходну намену простора и интегрисан је у „визуелни идентитет новог насеља“. Дозвољена је ревитализација димњака кроз пренамену у постојећем габариту, а мобилијар треба да буде усклађен са њим. Као и у случају ревитализоване циглане, у материјализацији је потребно користити опеку („материјал који карактерише некадашњу намену простора“) и контрастне материјале. План предвиђа да је за овај трг потребно организовати јавни анонимни архитектонско-урбанистички конкурс (Службени лист града Београда, бр. 26/11). У близини планираног трга, у зони Сланачког пута лоциран је инфраструктурни објект топлана „Вишњићка бања“. Како наводи Миловановић (2015), управа Топлане је планирала проширење на цело подручје касније намењено тргу, али је постигнут договор о формирању трга и задржавању димњака.

Урбанистичко-архитектонским конкурсом и ПДР-ом стамбеног насеља „Вишњићко поље“ није био обухваћен део Трудбеника који се налази у Роспи ћуприји (око 16.5ha), у ком је Циглана Полет и који је данас предмет најзначајнијих интервенција. Како Миловановић наводи (2015), иако је донешена одлука о изради ПДР-а за Роспи ћуприју, од плана се одустало због проблема на самом почетку који су укључивали препреке на локацији. Наиме, ПРД-ом за ово подручје би била обухваћена непланска насеља – на делу локације не постоји улична мрежа или су улице преуске, што представља проблем јер је тешко испунити стандарде и захтеве²⁷⁷ (Миловановић, 2015). План генералне регулације, као плански основ за ово подручје, је усвојен 2016. године (Службени лист града Београда, бр. 20/16). Према ПГР-у, планирана намена за Роспи ћуприју су мешовити градски центри и становање, што омогућава одређену флексибилност, односно пружа могућност да се на локацији јаве различите функције (Службени лист града Београда, бр. 20/16). ПГР дефинише да је обавезна израда Плана

²⁷⁷ Добијање услова од Секретаријата за саобраћај, нарочито након поштравања захтева за кретање лица са посебним потребама.

детаљне регулације за ово подручје (Миловановић, 2015). У Плану се циглана Полет и остали фабрички погони у оквиру Трудбеника не препознају као значајни и културно наслеђе на подручју Роспи ћуприје углавном чине археолошки локалитети. Интересантно је да је објекат Инекс филма, који се као и Роспи ћуприја, налази у оквиру Целине 3, у плану препознат у оквиру постојећих објеката културе. Наводи се да је простор девастиран и да га је могуће активирати у домену креативне индустрије (Службени лист града Београда, бр. 20/16).

Слика 15. Циглана Полет (извор: Аутор, 2015)

У току израде планова је постојала обавезна сарадња са свим комуналним кућама и надлежним институцијама, од којих се траже и добијају мишљења, односно услови који се уграђују у план. Осим институција, приликом израде ПДР-а за Вишњичко поље, постојала је сарадња са пројектантима у вези разраде решења. Сарадња са Трудбеником није постојала (Миловановић, 2015).

Када су у питању институције које се баве заштитом наслеђа, интервјуи су урађени са Сашом Михајлов (Завод за заштиту споменика културе града Београда) и Рифатом Куленовићем (Музеј науке и технике, до 2015, сада Музеј историје Југославије). Као што је већ речено, услови заштите културног наслеђа

које је израдио Завод за заштиту споменика културе града Београда, за локације од интереса за ово истраживања, а које су до сада обухваћене плановима, се односе на археолошке локалитете који уживају статус претходне заштите. Музеј науке и технике и Завод имају добру сарадњу и јесу евидентирали циглане на овом простору, али нису спроведена детаљна истраживања којима би се проценила њихова вредност (Михајлов, 2015; Куленовић, 2015)²⁷⁸. Ни Завод ни Музеј науке и технике нису имали сарадњу са власницима и корисницима простора на подручју Трудбеника²⁷⁹ (Михајлов, 2015; Куленовић, 2015).

Сви испитаници из јавних институција (Урбанистички завод, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Музеј науке и технике / Музеј историје Југославије, Градска управа општине Палилула) имају позитиван став према укључивању актера из креативног и цивилног сектора у активацију објеката индустријског наслеђа (Глигоријевић, 2015; Куленовић, 2015; Михајлов, 2015; Јоцић, 2015). Представница Завода за заштиту споменика културе (Михајлов, 2015) наводи да Завод препознаје и сматра изузетно важним аспектом заштите иницијативе неинституционалних актера у активирању напуштених индустријских простора и индустријског наслеђа, али да постоји „каскање“ у односу на светске трендове. Завод пажљиво разматра предлоге кроз прописане критеријуме и процедуре ове иницијативе – по Закону о културним добрима свако правно и физичко лице може да предложи шта ће бити заштићено (Михајлов, 2015). Ове иницијативе су добродошле нарочито из разлога што се заштита непокретних културних добара спроводи искључиво буџетским средствима и

²⁷⁸ Осим тога, Завод у вези питања која се тичу индустријског наслеђа сарађује са Републичким заводом за заштиту споменика културе као централном институцијом заштите, затим са музејима, као и са имаоцима и корисницима културних добара (ова сарадња је оцењена као добра и изузетно важна за проналажење праве мере очувања и коришћења објекта). Завод такође учествује и у изради просторних и урбанистичких планова и сарадња са институцијама које се баве планирањем (Урбанистички завод, Секретаријат за урбанизам и комуналне послове) и ова сарадња је оцењена као добра, као и са јавним комуналним предузећима (Михајлов, 2015). Из разговора са Михајлов (2015) и Куленовић (2015) се закључује да се у институцијама препознају стручњаци који се баве индустријским наслеђем и да постоји „међуколегијална“ сарадња која подразумева међусобне позиве, консултације, размене података, давање савета и мишљења.

²⁷⁹ Музеј науке и технике има добру сарадњу везану за индустријско наслеђе са техничким музејима у Србији, са већином Завода за заштиту споменика културе, са Урбанистичким заводом (када се баве локацијама на којима има индустријског наслеђа), а сарадња се остварује и са образовним институцијама и са невладиним сектором (на пример Центар за урбани развој) (Куленовић, 2015). Куленовић (2015) сматра да је и Министарство културе позитивно настројено према неинституционалним иницијативама у активацији и расположено за сарадњу, и наводи пример ревитализације Сењског рудника која је почела као иницијатива неколико ванинституционалних актера, да би Министарство на крају одиграло значајну улогу у процесу.

битно је да објекти „живе“ и буду укључени у живот заједнице, уместо да буду празни, јер тако брже пропадају. У исто време, битно је да коришћење објеката не нарушава вредност објеката и да они имају одговарајућу намену. Глигоријевић (2015) из Урбанистичког завода, наводи да би у процесе који се тичу активације напуштених индустријских подручја требало укључити активисте који имају искуства у коришћењу оваквих простора (на пример из Бигза или Миксера). Она истиче да се иницијативе за активирање напуштених објеката нотирају у Урбанистичком заводу, кроз обављање сарадње са актерима. Ове иницијативе се узимају у обзир у изради стратегија и при формирању концепта планова генералне и детаљне регулације (подржавају се и представљају у процесу доношењу одлука у поступку стручне контроле планова). Међутим, подршка је често само номинална, јер ове иницијативе углавном губе битку са захтевима власника или јавне управе када су у питању локације које могу да се комерцијализују, а нису евидентирани као споменици културе. Сам резултат, у виду плана који је крут („често стандардан, намена, параметри“), а Закон о планирању и изградњи не оставља могућност за привремену намену (Глигоријевић, 2015).

Представник локалне управе – Градске општине Палилула (Јоцић, 2015) такође примећује да се уметници у Београду самоорганизују и траже простор за рад и наводи да локална управа има позитиван однос према активирању напуштених индустријских објеката од стране неинституционалних актера. У интересу Општине је да се напуштени објекти активирају. Иако сматра да би производни процеси били значајни са економске тачке гледишта, Јоцић препознаје вредност ових простора за развој уметности и туризма који би се на њој базирао, по угледу на примере из Западне Европе. Један од начина на који Општина може да помогне је кроз подршку спровођењу у дело иницијатива које покреће креативни сектор. Јавна управа може да помогне креативном сектору тако што ће их афирмисати код приватног сектора, или их ослободити дела трошкова и такси, али сматра да култура у Србији због тешке економске ситуације и даље нема велики значај (Јоцић, 2015).

ГО Палилула је подржала Фестивал 9 на подручју Трудбеника 2015. године. Сарадња је почела у виду неформалних разговора када су организатори

путем личних познанстава ступили у контакт са општином. Помоћ коју је пружила Општина није била материјална, већ морална и логистичка и састојала се од подршке и упућивања на релевантне актере и институције²⁸⁰, са којима су се даље повезивали путем мреже формалних (службених, институционалних), као и неинституционалних (личних) контаката и које су по повлашћеним условима помагале организацију фестивала. Кораци су постепено савладавани у складу са захтевима које је имао организатор фестивала (Јоцић, 2015). Сарадња са власницима се такође оцењује као добра и Јоцић (2015) наводи да су власници „имали слуха да дозволе фестивал“ и уступе поједине просторе на коришћење. Он наводи да власници такође могу имати интерес од оваквих дешавања, јер она могу бити корисна за даље планове због тога што доприносе квалитету простора, његовом имиџу и материјалној вредности, без обзира на то које намене ће се у будућности десити на локацији. Јоцић препознаје да би то нарочито био случај, ако би се неки од садржаја везаних за културу оставили на овој локацији и у будућности, тако да она постане препознатљива као „уметничко стециште“ и посебно је значајно јер у овом делу града постоји мали број дешавања (Јоцић, 2015).

Власник. Индустријско предузеће за производњу цигле и црепа „Трудбеник“ је основано 1946. године. У састав предузећа су тада ушле четири постојеће циглане (у то време под називима: Трудбеник, Авала, Македонија и Дунав), које су биле „старомодне и руниране пећи без постројења“. Производња цигле и црепа је била ручна, што је захтевало много радне снаге, продуктивност је била мала, а квалитет производа лош. Како ови погони нису имали перспективе за развој, а део објеката је био уништен приликом бомбардовања, исте године се приступило њиховој обнови, доградњи и механизацији (изградња агрегата, сушаре, радионице, обнова управне зграде и магацина итд.) (према документацији добијеној на увид у Трудбенику приликом интервјуа са Варајић, 2015).

Индустрија грађевинског материјала „Трудбеник“ је постала највећа циглана на простору Србије, позната по производњи гитер блока у десетак различитих димензија, са просечном годишњом производњом од 22 милиона

²⁸⁰ Министарство унутрашњих послова, Секретаријати, ГСП, службе задужене за хигијену и зеленило – Градска чистоћа, Градско зеленило, кроз уређење терена и зелених површина, организовање тоалета и одлагања смећа...

гитер блокова (Варајић, 2015, профил послодавца на интернету²⁸¹). Власничка структура је промењена у периоду 2004-2006. године, када је Трудбеник од државног постао приватно предузеће²⁸². У периоду који следи, различита приватна лица постају власници ИГМ Трудбеника, који је сада акционарско друштво (Акционарско друштво ИГМ „Трудбеник“ - ИГМ Трудбеник а.д.) (Варајић, 2015). У периоду 2011-2012. се Трудбеник налази у стечају, да би 2012. године почело спровођење плана реорганизације који је, између осталог, подразумевао да се сви производни погони пренамене у магацинско-складишне просторе и канцеларије, а да се ИГМ Трудбеник а.д. бави рентирањем²⁸³. Данас простор у овом комплексу користи око 200 закупаца. У будућности се планира пренамена простора, кроз изградњу станова или комерцијалних садржаја. Сарадња са Урбанистичким заводом је оцењена као одлична. Представници Трудбеника прате процес креирања планова и учествују у процесу кроз давање примедби и јавне расправе (Варајић, 2015). Сарадња са Општином Палилула постоји, али у ограниченој мери јер је у питању приватни посед (Варајић, 2015; Јоцић, 2015).

Још пре него што је Трудбеник отишао у стечај 2011. године, као последица смањења производње и броја запослених, дошло је до тога да су неки простори остали неискоришћени. Међу њима је био и Павиљон са леве стране Сланачког пута, који је почео да се изнајмљује уметницима за атеље, на основу идеје извршне директорке Трудбеника (тада на позицији менаџера пројекта) (Варајић, 2015). У питању су мањи простори, површине од око 30m². Од тада управа Трудбеника тежи да подржи боравак уметника у фабричком комплексу, што се наставља 2012. године се отвара Клуб Циглана, као и за време Фестивала 9 чије је одржавање на локацији подржано од стране власника. Када је у питању Фестивал 9, Варајић (2015) наводи да је то била „Највиша тачка коју Трудбеник тренутно може да достигне по питању уметности“. Отворена су два велика базена

²⁸¹ <https://poslovi.infostud.com/poslodavac/igm-trudbenik-a.d/2932>

²⁸² 2004. године је друштвени капитал преточен у акције, када су 51% добили радници Трудбеника, део је добио ПИО, а део акцијски фонд који је тада формиран од стране државе (три акционара) (Варајић, 2015).

²⁸³ План реорганизације је такође подразумевао да се, у складу са новим законом о претварању права коришћења у право својине, конвертује земљиште на ком је Трудбеник носилац права коришћења (Варајић, 2015).

која су раније служила за складиштење сировине за производњу блока (некадашњи погон Јединства, данас објект у ком је галерија).

Управа Трудбеника не види економску исплативост у адаптацији Циглане Полет: „Никада се није размишљало о адаптацији, јер би била скупља него подизање нове циглане на празном земљишту“ (Варајић, 2015). Данас се она користи као складиште материјала које подноси лоше услове у објекту (прокишњавање и опасност од рушења). Међутим, постоји свест о вредности индустријског наслеђа на локацији. Тако, Варајић (2015) наводи да Циглана Полет: „Може да буде споменик бившег погона који је дао толико цигле“. Осим тога, препозната је вредност опеке која је задржана на локацији и тежи се њеном очувању, без обзира на непостојање званичне заштите (иницијатива потекла искључиво од управе Трудбеника: „Кад су већ ту и кад су толико година преживеле, зашто их дирати... ...за мене су то подсетници на оно што је некада било ту“) (Варајић, 2015).

Корисници простора. Простор у оквиру Трудбеника се данас углавном изнајмљују фирме (око 200), али и око 15 уметника (Варајић, 2015). Са десне, јужне стране Сланачког пута, на простору Трудбеника и циглане Полет, на којима је фокус истраживања, се поред управне зграде Трудбеника и простора који се изнајмљују фирмама, налази Циглана – Клуб љубитеља тешке индустрије. Процес коришћења простора је започео спонтано и проширио се са једног на три објекта. Иницијатива уметника Виктора Киша започета је 2012. године када је најпре изнајмио простор за радионицу. 2013. године је отворен Клуб Циглана. Како Киш (2015) наводи у интервјуу, привремене намене на подручју Трудбеника доприносе одржавању простора и опстанку инфраструктуре. Временом се јавила жеља да се активира простор који је коришћен за прераду сировине за блок погона Јединства, али би коришћење овог простора захтевало доста претходног уређења и велике трошкове изнајмљивања. Киш простор изнајмљује по комерцијалним условима и то је такође била препрека за узимање додатног простора за галерију. Касније је и овај простор привремено добијен на коришћење без надокнаде, али су га корисници сами очистили и средили, чиме је добијен још један простор у комплексу који може да се изнајмљује. Ипак, Киш (2015) сматра да му непостојање повлашћених услова (које уметници некад имају у оваквим

просторима) даје већу слободу и независност. Данас се за различита дешавања користе сва три простора – радионица, клуб и галерија, као „арт квартал“. Локација и амбијент играју значајну улогу за кориснике, а у уређењу простора се користи рециклирани материјал са локације:

„Мени је доста помогао овај амбијент. Ти напуштени простори људима дођу као нека егзотика. Али то није само егзотика, него је то стварно идеалан простор за разне бучне и свакакве друге делатности које подразумевају тотално слободно понашање. Практично можеш да радиш шта хоћеш у напуштеној фабрици... Ем је напуштена, ем је плаћаш да би ту нешто радио, и онда стварно нема разлога да не можеш да радиш шта хоћеш“ (Киш, 2015).

Међутим, он је свестан чињенице да објекти нису заштићени и да ће вероватно бити срушени у будућности. Иако би волео да постоји сарадња са јавним институцијама, до сада она није била остварена, осим у случају Фестивала 9. Сматра да постоји подршка власника и свест о томе да активности у Клубу Циглана доприносе популарности локације (Киш, 2015). Након ове иницијативе, још неколико уметника је почело да изнајмљује простор на овом подручју за радионице и студије.

Слике 16. и 17. Циглана – Клуб љубитеља тешке индустрије, Циглана Полет и простор који је за време Фестивала 9 коришћен као биоскоп на отвореном (извор: аутор, 2015)

У јуну 2015. године је на простору Трудбеника и око Клуба Циглана одржан Фестивал 9 (*Dev9t*) посвећен уметности, у оквиру ког је привремено активирано још неколико простора, међу којима и скејт парк, изложбени простори (укључујући и графите на зидовима објеката) и биоскоп на отвореном, као и велика изложбена хала у близини претходно поменуте галерије. Како се наводи на веб-презентацији фестивала, Фестивал 9 „се бори за опстанак културе“ и

представља „место које ће уметницима омогућити да имају потпуну слободу“. Такође се наводи да је циљ фестивала да током наредних неколико година „из уметничке колоније прерасте у водећу платформу за умрежавање уметника са организаторима манифестација, публиком и комерцијалним спонзорима“ (подаци са веб-презентације пројекта)²⁸⁴. За време фестивала је остварена добра сарадња са власницима, приватним сектором и јавним институцијама, како наводи Кузманов (2015), директор фестивала. Општина Палилула је пружила логистичку и „моралну“ подршку за време фестивала, и увидевши вредност ових активности, помогла око добијања старог аутобуса од ГСП-а на ком су уметници интервенисали, као и око уређења локације и питања која се тичу безбедности (Киш, 2015; Кузманов, 2015). Градски секретаријат за културу је такође подржао фестивал, кроз повезивање са другим градским институцијама и убрзање самог процеса организације. У овом процесу су значајну улогу имали неформални начини повезивања актера, кроз препоруку и упућивање на контакте који могу бити од помоћи у организацији:

„Ишли су пуно у сусрет, нису дали новац, али су били морална подршка. Значајно је кад се трудиш око нечега да те неко разуме и да покуша да ти помогне... ..па те упути на неког... ..ипак је ово њихов крај, комшилук“ (Кузманов, 2015).

За време фестивала је постојала подршка власника и управе Трудбеника, који су разумели да оваква дешавања доприносе повећању квалитета локације, између осталог и кроз довођење великог броја посетилаца у не тако посећени део града. Такође, један од објеката је добијен на привремено коришћење без надокнаде (Кузманов, 2015). Кузманов (2015) је свестан чињенице да у овом делу града постоје и други уметници (некада Инекс филм, затим уметници у Трудбениковом Павиљону са друге стране Сланачког пута) и да он има потенцијал да постане „уметнички крај“.

26. Проблеми, конфликти актера и политика и њихово решавање

Део локације у Вишњићком пољу и Роспи ћуприји карактеришу спонтано (неплански) настали блокови, неплански и нелегално изграђени објекти, нехигијенска насеља и геолошки неповољан терен (клизишта) (ГП, Службени

²⁸⁴ www.facebook.com/DEV9T/info?tab=page_info

лист града Београда, бр. 27/03, 2003: 242; ПГР, Службени лист града Београда, бр. 20/16). Управа Трудбеника са околним становништвом повремено има конфликте: становници суседних насеља са подручја Трудбеника узимају материјал за рециклажу, што је решено чешћим обиласцима локације од стране полиције. Такође, конфликти постоје у вези нелегалне градње на суседним парцелама (Варајић, 2015). Трансформација овог подручја, према плану, захтева претходно „санирање терена, саобраћајне, инфраструктурне мреже и потребних јавних објеката и површина“ (ГП, Службени лист града Београда, бр. 27/03, 2003: 242). Постојећа спонтано настала улична мрежа нема одговарајући профил за потребну инфраструктуру, урбани квалитет насеља је низак и карактеришу га скученост, недостатак отвореног простора и објеката социјалне инфраструктуре. Приликом расписивања конкурса 2005. године су од учесника очекивана решења која би дала „рационалан пројектантски одговор на сложене захтеве њених природних и створених карактеристика“ (Бајић и Манић, 2013). Као један од одговора на недостатак објеката социјалне структуре, ПДР предвиђа креирање објекта културе у подручју (Миловановић, 2015).

У разговору са руководиоцем радног тима ПДР стамбеног насеља „Вишњичко поље“ (Миловановић, 2015) је, као један од проблема у процесу креирања плана, наведен покушај да се у плану формира поменута јавна површина – трг са димњаком, на локацији на којој су представници Топлане желели проширење. Ова ситуација је решена преговорима са Топланом и постигнут је договор о формирању трга и задржавању димњака. Осим тога, примедбе добијене од грађана на јавном увиду су се тичале тога да неке нелегалне објекте није било могуће задржати због потребе за креирањем уличне мреже, иако се приликом формирања плана тежило да се уклони што мањи број објеката. Процес креирања ПДР су пратили састанци са комуналним кућама. Грађани су учествовали у процесу креирања Плана у процедури Јавног увида Нацрта Плана, својим примедбама на решење Плана. По новом Закону о планирању и изградњи постоји и процедура Раног јавног увида којом је омогућено укључивање грађана на почетку процеса планирања (Миловановић, 2015).

Миловановић (2015) наводи да проблеми у активацији напуштених индустријских објеката највише долазе у реализацији плана – поставља се питање

финансија и тога ко ће бити заинтересован за активирање подручја. Управа Трудбеника као проблеме наводи дуго чекање на законе, као и дуго трајање процеса креирања планова (ПДР за Вишњичко поље је чекан неколико година) (Варајић, 2015). Непостојање плана генералне регулације за Роспи ћуприју се види као успоравање даљег развоја локације и представља ограничење за власника, јер не само да онеомогућава да даље планира развој на локацији, већ утиче и на то да не улаже у постојеће зграде јер је неизвесна њихова будућност. Очекује се да ће ова препрека бити уклоњена усвајањем плана 2016. године (Варајић, 2015). На овом месту је значајно поменути да за разлику од власника који се у условима непостојања плана не одлучује на интервенисање на објектима, представници креативног сектора прихватају привремене намене и улагање у уређење простора чак и када су дугорочне намене неизвесне (или директним интервенцијама или кроз покретање процеса сарадње који доведе до уређења локације).

Иако организатори активности на подручју Трудбеника сматрају да својим активностима доприносе локалној заједници, постоји несигурност у вези тога да ли локално становништво препознаје то или му напротив, сметају активности које се одвијају на подручју (углавном због буке и затварања појединих пролаза за време фестивала) (Киш, 2015; Кузманов, 2015).

Варајић (2015) потврђује да се „људима допада“ како су некадашњи индустријски објекти уређени од стране уметника: „Он је то направио, разрадио тако да људи желе да дођу, осећају се пријатно и срушена зграда може бити лепа некеме“. Међутим, повремено постоје неразумевање и конфликти који се у току процеса решавају договором (на пример везано за: ограђивања локације, гласну музику током ноћи, велики број посетилаца и велики промет аутомобила у току фестивала, питање како ће компаније које користе простор реаговати и кретати се кроз простор). Сви проблеми су решени дијалогом и сарадњом у току процеса организације. Тако, отварање дубоких базена у некадашњем погону Јединства за посетиоце је најпре изазвало страх везан за безбедност локације, да би касније био оцењен као „Пун погодак, најбоља ствар на фестивалу и нешто што Београд није видео“ (Варајић, 2015).

За власнике је битно да постоји сигурност да ће закупац моћи да плаћа кирију и у том погледу су поузданији комерцијални закупци који изнајмљују велике просторе. Ипак, постоји подршка власника одржавању једног броја уметника на локацији и Варајић наводи (2015) да постоји толеранција за евентуална кашњења са закупнином и мањим проблемима који се јављају:

„Битно је да Трудбеник може да презентује својим власницима да то није нешто што је на штету или на трошак Трудбеника, већ једна позитивна нула која опет Трудбеник увећава у очима уметника... ...Сад се зна да људи долазе ту, лепо је организовано, трудимо се да зеленило и путеви буду чисти, да имамо леп улазак до циглане која је центар свега тога“ (Варајић, 2015).

Према речима Варајић (2015), ова ситуација одговара уметницима јер:

„У овом стању Трудбеник може да изађе у сусрет са тим неким лепим стварима — да их све концентрише на једном месту, да закупнина буде приступачна, да имамо много веће разумевање за њих у кашњењу измирења обавеза него за било кога другог“ (Варајић, 2015).

Коришћење простора за привремене намене карактерише неизвесност. Корисници улажу у чишћење и одржавање простора који су претходно били неискоришћени и у лошем стању, чиме се добијају нови простори у комплексу који се могу користити и изнајмљивати²⁸⁵. Без обзира на то, сви корисници изнајмљују простор на подручју Трудбеника на неодређено време, односно до привођења земљишта намени, после чега ће вероватно морати да се иселе. Киш (2015) наводи да ће промене које ће се вероватно десити на локацији (увођење стамбених и комерцијалних функција) довести до тога да ни он више неће препознавати окружење као погодно за своју делатност.

Иако је сарадња међу актерима генерално оцењена као добра, ни Завод за заштиту споменика културе града Београда, ни Музеј науке и технике нису имали сарадњу са власницима и корисницима простора на подручју Трудбеника, због чињенице да објекти нису заштићени (Михајлов, 2015; Куленовић, 2015). Куленовић (2015) наводи да је индустријско наслеђе и даље нова тема, и да у заводима услед обима другог посла, углавном не постоји стручњак који се бави искључиво овом темом. Киш (2015) наводи да, иако би волео да постоји сарадња са јавним институцијама, до сада она није била остварена, осим у случају Фестивала 9, и често остаје само на формалној вербалној подршци без стварне

²⁸⁵ Уметници који изнајмљују простор на овом подручју потврђују у неформалним разговорима да сами финансирају опремање простора (купатило, заједничке површине, замена прозора).

помоћи у реализацији. Иако је сарадња са различитим актерима из јавним институција за време Фестивала 9 оцењена као веома добра (Јоцић, 2015; Кузманов, 2015; Киш, 2015), постоје препреке као што је непостојање могућности да се добије писмо подршке за фестивал (тражено од Министарства културе), које би било званична потврда да Министарство подржава пројекат и као такво би могло да помогне у добијању помоћи од осталих институција и комуналних предузећа. У овом случају је постојећа препрека решена даљим умрежавањем и неформалним видовима повезивања са институцијама путем личних контаката.

Иако препознат као атрактиван и специфичан, сам објекат Циглане Полет се препознаје као несигуран за коришћење и за време Фестивала 9 је онемогућен улазак у њега. Ипак, препознаје се могућност интервенисања на фасадама (Кузманов, 2015) и објекат визуелно доминира делом комплекса у ком је одржан фестивал. Куленовић (2015) потврђује да је питање безбедности важан проблем у напуштеним индустријским објектима попут Циглане Полет, и да је неопходно статички испитати објекат пре било каквог коришћења.

3б. Иновације и допринос у промени формалног оквира управљања

Неформални аспект процеса активације представља лично ангажовање у умрежавање различитих актера који су били укључени да би се процес реализовао, користећи осим службених, и приватне контакте. Ови процеси подразумевају да актери који имају моћ (власници, локална управа) препознају вредност и подржавају иницијативе. На питање колико је помоћ која је добијена у подршци организацији Фестивала 9 била део формалне обавезе, а колико део неформалне сарадње, Јоцић (2015) из ГО Палилула наводи да прописи попут Статута града Београда и статута општина, одређују надлежности града и општина, и према њима, они имају обавезу да се баве „друштвеним и уметничким аспектима који се тичу становништва“. Општина није у законској обавези да подржи сваку приватну иницијативу, али:

„Суштина јединице општинске управе јесте да помогне грађанима, као и пројектима који се спроводе у корист тих грађана. Где можемо да помогнемо, ту помогнемо. То су више контакти које не коштају ништа сем добре воље и да замолиш неког да ти пошаље позитиван сигнал да ће то да уради. То су слицице у мозаику које кад се склопе постају велика ствар“ (Јоцић, 2015).

Иако је наишао на позитивне реакције када је тражио помоћ за организацију фестивала, Јоцић (2015) наводи да људи често имају отпор према неубичајеним процесима, углавном проузрокован страхом од неуспеха или кршења прописа. Потребно је променити менталитет људи, тако да неко ко управља простором има ширу слику и дозволи привремену употребу. Општина већ има искуства у потезима попут ових и они су нарочито значајни јер материјална средства није увек могуће обезбедити:

„Не можемо све ситуације да претворимо у прописе него некад дођу људи са неком идејом, па што да не помогнемо“ (Јоцић, 2015).

Слике 18. и 19. Уметничка радионица Чекић и некадашњи Погон Јединства у оквиру Трудбеника 2015. године (извор: аутор)

Очување објекта циглане и једног димњака приликом креирања ПДР за Вишњичко поље, чак иако нису постојали посебни услови Завода за заштиту споменика културе, је била иницијатива Урбанистичког завода Београда као обрађивача плана. „Успели смо да се изборимо за то и провучемо мимо неких услова завода“ (Миловановић, 2015). Тим који је радио на плану је препознао вредност ових објеката, који се налазе уз Сланачки пут, у близини јавног саобраћаја, док је истовремено постојала потреба за објектом културе на локацији.

Сарадња у виду размене програма је успостављена и са актерима који су учествовали у организацији фестивала на локацији која је предмет наредне студије случаја. Постојање претходног познанства међу актерима је и овде играло значају улогу у умрежавању актера и организацији активности (Игњатовић, 2015). Као значајне иновације у приступу организовању Фестивала 9, Игњатовић (2015), организатор фестивала Синема Сити са којим је остварена сарадња и који је део

наредне студије случаја, наводи да је Фестивал 9 организован „на органски начин“, кроз ентузијазам организатора, импровизацију и без много планирања, и да управо због тога даје одличне резултате, у синергији са употребом локације:

„Добили су нешто што је потпуно невероватно. Ми [фестивал Синема Сити] радимо *by the book*. Наш фестивал је много контролисанији, утегнутији. Ја намерно правим да буде разбарушен, а они су сами по себи разбарушени“ (Игњатовић, 2015).

5.3.2 Студија случаја: Некадашња фабрика Петар Драпшин (Кинеска четврт) у Новом Саду – Активација индустријских објеката у јавном власништву од стране креативног сектора

Фабрике и веће радионице су у Новом Саду у периоду након Првог светског рата груписане и лоциране у посебним зонама – најпре у Радничкој улици која се данас налази у центру града, а затим поред Дунава, у локацији одређеној да буде друга привредна зона (Станчић, 2014: 152-153). Овде се налазила некадашња фабрика Петер „Драпшин“, данас позната као Кинеска четврт, у близини становања великих густина (насеље Лиман), Лиманског парка, приобаља и централних функција уз Булевар ослобођења (ЈП Урбанизам, 2015)²⁸⁶. Са развојем града је ова привредна зона премештена у северни део града где је формирана нова индустријска зона (Станчић, 2014: 152-153).

Комплекс некадашње фабрике „Петар Драпшин“ се простире на површини од 2.65ha и обухвата десетине објеката (Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада, 2013). Овај комплекс представља једну од највећих целина индустријског наслеђа у граду и састоји се од 27 магацина, хангара, хала и других објеката, од којих је 20% урушено и не користи се (Девећ, Комненић, Микић, 2015). Комплекс представља градску целину под претходном заштитом. У

²⁸⁶ На овом простору је најпре 1920. године изграђена „Творница браће Крамер“ (фабрика гвоздене робе), а затим и Новосадска фабрика вијака 1925. године. Спајањем ових фабрика са Првом Јужноугарском фабриком жичаног платна и плетива, решета, сита и гвоздених конструкција Ференца Вица, је након национализације настала фабрика за прераду метала „Петар Драпшин“ (Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада, 2013; „Тржиште је основни ресурс“, у: Лидери српске привреде 20. века, материјал добијен у Заводу за заштиту споменика културе града Новог Сада).

власништву је Града Новог Сада и њиме управља Јавно предузеће Пословни простор (ЈП Урбанизам, 2015). Као главни потенцијали локације су препознати: велике димензије објеката, флексибилност објеката при адаптацији, квалитет градње, амбијентална вредност целине, позиција у граду (Кораћ и Мирковић, 2009).

Активација напуштених објеката у Кинеској четврти је почела након измештања индустрије, када су је најпре користиле занатлије за различите радионице, да би касније постепено били увођени садржаји из области културе.

Слика 20. Поглед на Кинеску четврт са приобаља (извор: аутор, 2015)

Као део процеса истраживања ове локације, урађени су интервјуи са следећим стручњацима и актерима: 1) Катарина Максимов, архитекта конзерватор у Заводу за заштиту споменика културе Града Новог Сада (Максимов, 2015); 2) Запослени у ЈП Пословни простор, који је одабрао да буде анониман; 3) Некадашњи запослени у Градској управи (у области урбанизма), који је одабрао да буде анониман; 4) Ивана Кораћ, архитекта, оснивач организације Про.полис, сарадник Завода за заштиту споменика културе Града Новог Сада у периоду 2009-2012 (Кораћ, 2015); 5) Немања Миленковић, ЕХИТ фондација, председник Организационог одбора за кандидатуру Новог Сада за Европску културну престоницу 2021 и вођа пројекта Омладинска престоница Европе 2019 (Миленковић, 2015); 6) Милош Игњатовић, директор фестивала Синема Сити (Игњатовић, 2015); 7) Синиша Жарин, власник компаније Мануал и Музеја заборављених уметности (Жарин, 2015); 8) Никола Рајић и Марко Вучић, чланови

Друштвеног центра (Рајић и Вучић, 2015); и 9) Иван Феце Фирчи, власник Фирчи Студија (*Firchie Think Thank Studio*) (Феце, 2015). Осим интервјуа, вођени су и неформални разговори са занатлијама и уметницима који користе простор у Кинеској четврти. За потребе истраживања су формиране две групе питања – за стручњаке из институција и за актере из активираних индустријских објеката. Питања су приложена на крају дисертације и формулисана тако да испитују институционални оквир активације напуштених индустријских објеката и примену иновативних приступа, улогу креативног и цивилног сектора у активацији и њихов утицај на систем. Анализа добијених одговора показује начин на који креативни сектор користи напуштене индустријске објекте, које иновације нуди и како институционални оквир реагује на њих.

16. Организација и управљање процесом активације – Улога, интереси, надлежности и односи између актера

Институције и плански документи. План детаљне регулације простора између Штранда и Морнарице у Новом Саду (Службени Лист Града Новог Сада, бр. 16/07) садржи 6 подцелина од којих је једна простор некадашње фабрике „Петар Драпшин“. Према плану, ова целина се у потпуности реконструише. „Због значаја и атрактивности локације, условљава се да се до решења дође спровођењем урбанистичко-архитектонског конкурса“ и могућа је фазна реализација реконструкције. Обавезно је формирање пешачких веза са околином кроз јавни пешачки пролаз у комплексу, у чијем се продужетку налази градско купалиште на Дунаву. Према плану, дефинисана намена за ово подручје је – „јавне службе“. Предлаже се уређење у виду „мултифункционалних простора“ са обавезом да сва приземља буду јавног карактера, а саме намене су дефинисане доста широко²⁸⁷ (Службени Лист Града Новог Сада, бр. 16/07).

Адаптација и очување постојећих објеката у Кинеској четврти, јављају се у званичним документима тек од 2010. године, када је ЈП Урбанизам урадило

²⁸⁷ Као најбоља могућа намена се наводи склоп који чине културни центар, позориште, концертна дворана, галерија и конгресни центар, али су осим тога, добродошли управни и радни простори, управе клубова и асоцијација, а могуће је предвидети и хотел, као и угоститељске и комерцијалне садржаје као пратеће (Службени Лист Града Новог Сада, бр. 16/07).

документ „Студија обликовања градских целина и архитектонског обликовања објеката у Новом Саду“, у оквиру припремних истраживања за нови ГУП. У студији се наводи да су објекти у комплексу или напуштени или се користе „на начин непримеран непосредном окружењу“, као и то да их је потребно укључити у свакодневни живот, „пре свега за намену културе, забаве и рекреације, али и као пословних инкубатора за развој креативних индустрија и мале привреде“ (ЈП Урбанизам, 2010: 62).

Иако се не бави Кинеском четврти, Просторни план Града Новог Сада (обрађивач ЈП Урбанизам) помиње адаптацију и реконструкцију напуштених индустријских објеката за потребе културе²⁸⁸ (Службени лист Града Новог Сада, бр. 11/12).

Кинеска четврт постаје предмет значајнијих интересовања градске управе од 2010. године. Постепено се јављају идеје да се овај простор посвети младима и култури. Градоначелник 2012. године изјављује да је намера Града да овај простор постане место окупљања младих, у ком се одвијају различити уметнички и културни програми и делатности из области старих заната и који попуњава „евидентан недостатак адекватног простора за културу“ („Кинеска четврт будући центар културног живота Новог Сада“, 2012; „Кинеска четврт уместо друштвеног центра?“, 2012). Као такав, пројекат би подразумевао измештање занатских радионица и производње из комплекса на другу локацију („Кинеска четврт само за културу – најављено измештање радионица из Булевара деспота Стефана у Новом Саду“, 2010). Град је 2012. године финансирао пројекат ревитализације у Кинеској четврти²⁸⁹. Активности Градске управе у вези са Кинеском четврти се од 2014. године везују за две кандидатуре – Кандидатура Новог Сада за Омладинску престоницу Европе 2018. године и кандидатура за Европску престоницу културе 2021. Сам процес кандидовања је подстакао управу да се више посвети питању Кинеске четврти, у погледу регулисања кроз планове, прегледу имовинског стања

²⁸⁸ „У циљу одржавања различитих културних програма и манифестација, али и као простори трајно намењени садржајима културе, могу се адаптирати и уредити неки постојећи простори и објекти који су запуштени и тренутно се не користе, а просторно могу одговарати оваквој намени (на пример, реконструкција бивших индустријских објеката за потребе поменутих намена)“ (Службени лист Града Новог Сада, бр. 11/22).

²⁸⁹ Ревитализација је подразумевала реконструкцију објеката, замену и реконструкцију делова водоводне и канализационе мреже, попличавање неколико улица и постављање степеништа ка Кеју.

и структуре закупаца (Миленковић, 2015). Након започињања процедуре проглашења Кинеске четврти за просторну културно-историјску целину и одлуке да она буде централна зона за развој креативних и културних индустрија Новог Сада у оквиру кандидатуре Новог Сада за Европску престоницу културе 2021. године, започета је израда новог плана детаљне регулације – План детаљне регулације Кинеске четврти са Чешким магацином у Новом Саду, који је, као и План генералне регулације приобаља на левој обали Дунава, у процесу доношења (ЈП Урбанизам, 2015).

Кандидатура за Омладинску престоницу Европе 2018. године садржи као главни адут такозвани *Youth Polis*, нову омладинску четврт лоцирану у Кинеској четврти. Иницијатива је покренута 2014. године од Егзит фондације, чији су чланови водили пројектни тим за ову апликацију. У одбору кандидатуре су, осим њих, биле и омладинске организације, а током процеса се тежило укључивању грађана и стручњака у што већој мери (Миленковић, 2015).

Иницијатива за кандидатуру за Европску престоницу културе 2021 је кренула од градске управе 2011. године. Континуитет у кандидатури је задржан без обзира на промене у владајућој структури. Како пријава није могла да испуни рокове, Егзит фондација је позвана од стране градоначелника да од 2015. године делегира свог представника као председника организационог одбора, односно вођу пројекта кандидатуре (Миленковић, 2015). У организационом одбору су најзначајније институције културе у граду и стручњаци, који учествују кроз радне групе и програмски савет за престоницу културе. Кандидатуре обавезују на партиципативност и током процеса се тежило укључивању и информисању грађана²⁹⁰. Сарадња са ЈП Урбанизам везано за обе кандидатуре је добра, али са Заводом за заштиту споменика културе још увек није остварена (Миленковић, 2015).

Са променама у пројектном тиму 2015. године, настала је идеја да се две кандидатуре обједине у оквиру концепта развоја омладинске креативне четврти (*Youth Creative Polis*) у Кинеској четврти као заједничким именитељем обе апликације (Миленковић, 2015). Кинеска четврт је одабрана јер је препозната као простор који има потенцијал и у ком већ постоји основа у виду органски

²⁹⁰ На пример, кроз организовање догађаја, промоција, конференција и веб-сајт.

започетих процеса који могу да се надограде (мисли се на кориснике из домена креативних индустрија који јој већ дају идентитет). Потенцијал се види у претварању локације у туристичку тачку и „нешто чиме ће Нови Сад идентитетски постати познат у будућности“, и то кроз креирање локације која је архитектонски атрактивна (индустријско наслеђе), а чији су нуклеус омладински центар и креативне индустрије (Миленковић, 2015).

Оба предлога су ушла у најужи избор кандидата, међутим Нови Сад није одабран за омладинску престоницу, док се резултати за престоницу културе још увек чекају. Препознавање вредности локације и потенцијала креативних индустрија за запошљавање, довео је до подршке и воље доносилаца одлука да се баве овом темом:

„Мислим да је најпозитивније то што чак и ако не победимо ни у једној, град је одлучио, или бар такво уверење имам, да тамо заживи то што смо замислили... Ако градоначелник каже да ће подржати пројекат, то је снажна порука“ (Миленковић, 2015).

„Комплекс бивше Фабрике Петар Драпшин у Новом Саду“ је евидентиран као целина који ужива претходну заштиту, а Кинеска четврт је у процесу валоризације као Просторна културно-историјска целина (ЈП Урбанизам, 2015: 17; Јавно гласило „Дневник“, 11.4.2013.) Процес заштите је почео кроз грађанску иницијативу организације „Про.полис – центар за јачање културног имунитета града“, насталу из потребе да се комплекс сачува од рушења (Максимов, 2015; Кораћ и Мирковић, 2009). Како Максимов (2015) наводи:

„У то време је градска власт имала донекле слуха. Имали су разумевања да кажу да је у реду да чувамо, али смо морали да правимо неки компромис, шта чувамо, да ли би могла нова градња, какви садржаји... Евидентирали смо је као добро под претходном заштитом“ (Максимов, 2015).

Мере заштите за зону Кинеске четврти подразумевају задржавање око 50% постојећих објеката валоризованих као „објекти од великог значаја“, док се други објекти могу уклонити под одређеним условима (ЈП Урбанизам, 2015: 17). Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада је 2014. године за ЈП Урбанизам израдио „Услове чувања и коришћења културних добара и добара која уживају претходну заштиту и утврђене мере заштите за израду Плана детаљне регулације

Кинеске четврти са Чешким магацином у Новом Саду“ (Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада, 2013)²⁹¹.

Максимов (2015) из Завода за заштиту споменика културе, у интервјуу потврђује да садржаји из области културе представљају одговарајућу намену за објекте индустријског наслеђа, а такође доприносе и њиховом очувању, јер би објекти пропадали ако се не би користили. Она наводи да корисници не контактирају Завод у вези интервенција на објектима, као и то да сам Завод слабо контролише промене на објектима и нису сигурни да ли ЈП Пословни простор, који је задужен за управљање овим простором, то чини. Разлог је окупираност другим, приоритетним објектима и проблемима у Заводу, где се индустријским наслеђем бави само један стручњак. Мање промене на објектима, које не угрожавају значајно објекат, се не виде као опасност и постоји толеранција²⁹²:

„Мислим да је то у овом тренутку безазлено и да је боље да постоје и ти садржаји...
...Морали би да прилагоде естетику, али то је лако поправљиво“ (Максимов, 2015).

Кинеска четврт се сада препознаје као значајна браунфилд локација у граду. 2015. године је ЈП Урбанизам урадило документ „Анализа браунфилд и грејфилд изабраних локација на територији Града Новог Сада“ у којој је једно од анализираних подручја је бивша фабрика „Петар Драпшин“ (ЈП Урбанизам, 2015). У овом документу се наводи да се настоји да се урбанистички планови који се доносе за радне зоне „учине максимално флексибилним како би се потенцијалним инвеститорима простор у радним зонама учинио што приступачнијим“²⁹³ (ЈП Урбанизам, 2015: 2). Занимљиво је да су у овом документу браунфилди и

²⁹¹ Мере заштите за израду ПДР-а, обухватају „опште мере за целину“ и „мере за објекте од вредности“. Мере за целину подразумевају: очување амбијента комплекса, унапређење квалитета простора увођењем нових, примерених намена²⁹¹ и санацијом објеката од вредности; унапређење инфраструктуре, забрану радова који могу угрозити стабилност објеката, измештање неадекватних садржаја и уклањање објеката и делова објеката који нарушавају основне карактеристике комплекса; а нове објекте је могуће градити према условима и мерама техничке заштите које издаје Завод (зоне могуће изградње утврђује Завод у сарадњи са обрађивачем ПДР-а – ЈП Урбанизам) (Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада, 2013). Мере за објекте од вредности обухватају: уклањање накнадно додатих елемената и конструкција које нарушавају оригинални склоп, коришћење оригиналних решења при реконструкцији и санацији и максимално чување детаља који сведоче о некадашњој фабрици. Објекте без вредности је могуће уклонити.

²⁹² На пример недавне промене на објектима који имају услужне намене.

²⁹³ „То се пре свега односи на стварање просторно-планских и других услова (имовинско-правни односи, препарцелација и др.) и да се грађевинско земљиште у радним зонама, које су до сада користиле углавном велике организације, прилагоди за развој малих и средњих предузећа која све више постају носиоци развоја и запошљавања“ (ЈП Урбанизам, 2015: 2).

културно наслеђе на њима анализирани и приказани интегрално (након описа локације и информација из планских докумената за то подручје, следи опис валоризације градитељског наслеђа на локацији и процена типа инвестиције), што представља свеобухватни приступ погледу на некадашње индустријске локације. Препознаје се вредност прилагодљивости, спремности на рециклирање простора и привођење новим наменама и наводи се да то има „неупоредиве предности гледано дугорочно“ у односу на изградњу на неизграђеном простору (ЈП Урбанизам, 2015: 21).

Како је већи део комплекса у јавном власништву, за реализацију пројеката је одговорно Јавно предузеће Пословни простор²⁹⁴. У циљу очувања културно-историјског наслеђа, ЈП Пословни простор у интересу локалне самоуправе, у оквиру инвестиционих радова, улаже у адаптацију, реконструкцију, санацију и одржавање постојећих објеката (подаци са веб-сајта предузећа). Међутим, у случају Кинеске четврти, ова улагања су ретка и често се врше од стране самих корисника (који имају потребу за функционалнијим простором), а не од стране надлежних институција. Издавање пословних простора у надлежности ЈП Пословни простор се обавља у складу са Одлуком о давању у закуп пословног простора којим управља Јавно предузеће Пословни простор (Службени лист Града Новог Сада, бр. 69/14) и Уредбом о условима прибављања и отуђења непокретности непосредном погодбом, давања у закуп ствари у јавној својини и поступцима јавног надметања и прикупљања писмених понуда (Службени гласник РС, бр. 24/12). Висина закупнине по m² зависи од зоне у којој се пословни простор налази, а зоне се формирају на основу локације и карактеристика простора као што су спратност и опремљеност (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015). Посебни услови коришћења простора који је у градском власништву и тиме се односе и на Кинеску четврт, подразумевају редуковану цену закупа (50%) за закупце који простор користе у сврху делатности која је од важности за град Нови Сад и која се добија одлуком градоначелника (Кораћ и Марковић, 2009; Запослени у ЈП Пословни простор, 2015). Међутим, овакви

²⁹⁴ ЈП Пословни простор је почело са радом 1992. године и његова претежна делатност обухвата управљање, изградњу и давање у закуп пословног простора који је стекао Град Нови Сад. Према подацима са веб-сајта, ово предузеће управља са 200.000m² пословног простора на територији Града и приградских насеља www.nsprostora.co.rs/o_nama.php

случајеви су ретки, а без обзира на високу цену закупа (2 евра по 1m², за локале који су неуређени, већином немају канализацију, воду и грејање), и даље постоји интересовање, јер је комплекс занимљив и атрактиван (Кораћ, 2015). ЈП Пословни простор са корисницима простора сарађује везано за питања која се тичу закупнине простора. Сарадња са Заводом за заштиту споменика културе је повремениа и „по потреби“ (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015), али је изостајала у периодима пре него што је Кинеска четврт добила правну заштиту, као што је ревитализација 2012. године (Максимов, 2015). Као последица две кандидатуре Града Новог Сада које су актуелне од 2015. године, успостављена је и активна сарадња и са ЈП Урбанизам (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015).

Слика 21. Обновљени објекат и шеталиште у оквиру комплекса (извор: аутор, 2015)

Корисници простора. У четврти се данас налазе: занатске радионице, кафеи, ресторани и клубови, мултимедијални студио *Firchie Think Tank Studio*, Мануал Музеј заборављених уметности, спортски клубови, Студентски културни центар и Друштвени центар, као и уметнички атељеи.

Студио *Firchie Think Tank Studio* се у Кинеској четврти налази од 2008. године. Власник студија (Феце, 2015) препознаје вредност локације (специфичност, централни положај у односу на друге делове града, без становања у непосредној близини ком би сметала бука). Он има вишедеценијско искуство у ревитализацији заштићених објеката које му помаже у уређењу простора у Кинеској четврти, у који сам улаже значајна средства (на пример: поправка крова, увођење грејања и проширење на још једну халу у којој ће бити мултимедијални простор) (Феце, 2015). Са ЈП Пословни простор постоји сарадња у вези уговарања

изнајмљивања простора, док сарадња са Заводом за заштиту споменика културе не постоји. Феце (2015) сматра да су сами корисници простора одиграли значајну улогу у заштити комплекса: „да нас нема ово би се срушило пре 10 година“. Овај пример показује како корисници простора доприносе његовом очувању када институционални оквир није у могућности да то учини.

Слике 22. и 23. М.Ф.А.М. и СКЦНС Фабрика (извор: аутор, 2015)

Компанија Мануал (*The Manual Co*) од 2008. године закупљује простор у Кинеској четврти у ком је смештен депо Мануал Музеја заборављених уметности - М.Ф.А.М.²⁹⁵. Мануал је био значајан актер у покретању процеса активације и увођења културе и уметности у простор у ком су до тада боравиле претежно занатлије. Ово је остварено кроз организовање догађаја који су скретали пажњу јавности на овај простор, попут изложби, учешћа на манифестацији Ноћ музеја, организовања стручног скупа у области архитектуре и урбаног дизајна, кроз уступање простора на коришћење, као и кроз сарадњу са институцијама као што су Студентски културни центар Новог Сада - СКЦНС и Факултет техничких наука (везано за пројекте ревитализације Кинеске четврти) (Жарин, 2015). Као погодности простора за музејску намену се наводе његова величина и капацитет, а сам простор који користе се временом спонтано ширио. Мануал је такође улагао у одржавање објекта (Жарин, 2015; Максимов, 2015). У одређеном периоду је постојала подршка градске управе да се окупе корисници спремни да улажу у

²⁹⁵ Осим производњом предмета од коже, Мануал се бави и музејском делатношћу и издаваштвом. Компанија је сертификована од стране Министарства културе 1996. године за старе занате и 2012. године од стране Министарства економије и регионалног развоја за старе занате. Власник је проглашен за предузетника године 2014. године (Жарин, 2015).

простор и да се креира мултидисциплинарни комплекс, такозвани „арт кварт“, у ком би музеј имао главну улогу. Том приликом је постојала сарадња са СКЦНС, уметницима, архитектама и студентима који су радили пројекте за четврт. Сарадња са Заводом за заштиту споменика културе је добра, као и са другим корисницима простора у Кинеској четврти (Жарин, 2015).

Студентски културни центар Фабрика и Бициклистички клуб Нови Сад користе простор у Кинеској четврти од 2010. године. Као и у већини других случајева, почетак коришћења се везује за простор који је био у веома лошем стању (прокишњавање, неодговарајуће инсталације и инфраструктура) и који је постепено адаптиран.

Друштвени центар се у Кинеској четврти налази од 2012. године и повезан је са истоименом иницијативом покренутом 2011. године у касарни Др Арчибалд Рајс са циљем коришћења напуштених индустријских и војних објеката од стране појединаца и организација којима недостаје простор за коришћење. Иницијатива је имала улогу у покретању дијалога и повећању интересовања за питање коришћења напуштених простора (Чукић, 2013; Волић, 2015). Како чланови Друштвеног центра наводе у интервјуу (Рајић и Вучић, 2015), иако неискоришћени простори постоје у граду, сви ранији покушаји да се легалним путем дође до повољног градског простора су се завршили безуспешно. Због овога је одлучено да се, по угледу на случајеве у суседним државама, сквотира простор. Као и у претходно наведеним случајевима, простор који су почели да користе у Кинеској четврти је био у веома лошем стању, али су га чланови временом адаптирали. Друштвени центар данас у Кинеској четврти организује различите програме и има добру сарадњу са осталим корисницима простора (Рајић и Вучић, 2015). Међутим, не постоји сарадња са институцијама, о чему се дискутује у делу потпоглавља посвећеном проблемима.

У јуну и јулу 2015. године је у Кинеској четврти одржан међународни годишњи филмски фестивал Синема Сити (*Cinema City IFF*)²⁹⁶. Однос између локације и фестивала игра значајну улогу и претходних година је он организован

²⁹⁶ Како се наводи на веб-сајту фестивала, Синема Сити је настао на концепту „града фестивала“ и организацију фестивала је од настанка, 2008. године водило Удружење Егзит (*Exit*), а од 2010. је води Удружење Синема Сити.

на различитим локацијама у граду²⁹⁷. 2015. године су се представници фестивала одлучили на промене, „рибрендинг“ фестивала, како у програмском смислу, тако и у погледу локације (Игњатовић, 2015). Због промене концепта се јавила жеља за „неконвенционалном“, оригиналном локацијом и тиме да фестивал понуди ново и другачије искуство. Кинеска четврт и суседни Лимански парк су одабрани и први пут коришћени као повезана целина. Као једна од вредности на локацији су препознате спонтано настале иницијативе у коришћењу простора²⁹⁸ и један од циљева је био да се скрене пажња на потенцијале локације (Игњатовић, 2015):

„Оно што ми радимо је ревитализација једног дела града уз помоћ културе и манифестације... ..Фестивал је моћан медиј, специфичан, има велику видљивост, огромна енергија се концентрише у кратком периоду... ..Фестивали младих аутора имају добру енергију, панк рок младалачку, алтернативну. И када се то споји са новом локацијом... Ја сам дошао до закључка да може да буде прекретница за Кинеску четврт“ (Игњатовић, 2015).

Према речима организатора, публика и јавност су добро реаговали и фестивал је посетило више десетина хиљада посетилаца²⁹⁹. Медијска кампања која је подразумевала промовисање локације и њених корисника (представљени на веб-сајту фестивала као интервјуи под називом „Приче из Кинеске четврти“) (Игњатовић, 2015). За време организовања фестивала је постојала добра сарадња са тренутним корисницима простора у четврти, чија је сагласност била потребна за одржавање фестивала и коришћење појединих простора. Коректна сарадња је остварена и са градским институцијама³⁰⁰ (Игњатовић, 2015). Сарадња са Покрајином, која спонзорише фестивал је одлична јер су у односу на управу на другим административним нивоима, „много активнији, заинтересовани, имамо чешће састанке, долазе, питају, занимају се, понашају се родитељски према својим

²⁹⁷ „Идеја је била да Нови Сад, град без биоскопа, ревитализујемо кроз фестивал. Користили смо фестивал као медиј за ревитализацију одређених зона“ (Игњатовић, 2015).

²⁹⁸ „Мислим да је то мали златни рудник и тек би могао да буде. То је трачак светла у мраку. Креативне индустрије су релевантне, предводници су у многим стварима, алтернативна култура постоји, али се код нас гуши, маргинализује“ (Игњатовић, 2015). У оквиру фестивала су коришћени отворени простори, Клуб Квартер (*Quarter*), простор у СКЦ Фабрика (*SKCNS Fabrika Indoor Cinema*) и *Firchie Think Tank Studio*.

²⁹⁹ „Публика и јавност су добро реаговали и закључили да је то био најбољи фестивал до сада. Очигледно се десила синергија локације и фестивала и то је оно што смо ми јако, јако желели“ (Игњатовић, 2015).

³⁰⁰ И то: Градска управа (сарадња везана за техничка питања – заузеће јавних површина, регулација саобраћаја, дозволе), Секретаријат за културу (подршка значајна за добијање подршке од градских предузећа), Завод за изградњу (ограђивање), ЈП Пословни простор, Градска чистоћа (хигијена на локацији), ЈП Градско зеленило (задужено за парк) и полиција. Ова предузећа су у току редовних активности одржавала хигијену на локацији, а ангажовани су и додатни капацитети (ван постојећих институција) за одржавање хигијене на локацији (Игњатовић, 2015).

пројектима“ (Игњатовић, 2015). Сарадња са Заводом за заштиту споменика културе није постојала везано за Кинеску четврт (неупућеност у то да је под претходном заштитом), иако је постојала на локацијама које су под заштитом, а на којима је фестивал претходно организован (Игњатовић, 2015). Једна од предности коришћења локације која је у градском власништву, за разлику од претходног примера из Србије, је могућност бесплатног коришћења јавних површина, што смањује трошкове организације дешавања.

26. Проблеми, конфликти актера и политика и њихово решавање

Проблеми се везују за недовољну заинтересованост и решеност града у прошлости да се бави питањем Кинеске четврти у континуитету. Игњатовић (2015) проблем види у недостатку стратегије, односно одлуке на нивоу управе у вези ревитализације Кинеске четврти, јер се само тако могу решити инфраструктурна ограничења на локацији, која су ван домета малих организација³⁰¹:

„Град нема јасну визију шта жели да уради са том зоном... Она живи у срцу града, али је потпуно искључена из тог дела града“ (Игњатовић, 2015).

Некадашњи запослени у Градској управи (у области урбанизма), са којим је спроведен анонимни интервју, наводи да је у појединим периодима постојала наклоност града овој идеји, али да нису постојали капацитети и начин за спровођење, као ни разумевање исплативости активације. Реконструкција 2012. представља једину интервенцију и улагање града у Кинеској четврти и резултат је препознавања њене вредности од стране тадашње управе, као и подстицајем који је дошао од самих корисника простора. Исти стручњак као проблем у активацији наводи неразумевanje значаја и могућности које овакве локације пружају:

„Визија шта би то требало да буде није довољно одомаћена у институцијама. Ретки су професионалци у институцијама који су такве процесе и њихове резултате видели уживо, а можда чак ни у медијима, и онда када то нисте видели, ви аутоматски имате неку врсту мини-отпора према томе, из различитих разлога... Када постоји нека сумњичавост, све у административном апарату може да представља проблем.“

³⁰¹ „То што је урађено је урађено ад хок политичком одлуком, а не као део неког плана шта се жели са том зоном. Нема кровне организације, нема стратегије, и онда је то дивље. То јесте шармантно, али кад дођеш до инфраструктурних ограничења као што је канализација (јер ту кад падне киша не можеш да прођеш)...“ (Игњатовић, 2015).

Законска регулатива је била толико ригидна да није постојао простор у ком би иновације могле да се десе³⁰². На пример, постојала је идеја за организовање конкурса, али ЈП Пословни простор, који би морао да спроводи конкурс, није био заинтересован. Бројни састанци, радионице и дискусије нису довели до промена (Некадашњи запослени у Градској управи, 2015).

Иако је сарадња између самих корисника простора у Кинеској четврти оцењена као веома добра од стране свих испитаника, не постоје сарадња и размена информација између различитих стејкхолдера који су заинтересовани за Кинеску четврт. Такође, иако се у процесу кандидовања за престонице Европе тежило успостављању партиципације најширег круга актера, обавештеност о апликацијама за престонице и улози коју Кинеска четврт има није велика међу испитаницима који су интервјуисани 2015. године, односно о њој су обавештени углавном само они који су директно били укључени у процес.

Када се говори о проблемима који се везују за саму локацију, доминирају лоше стање појединих објеката и одсуство основних инфраструктурних инсталација. Неке од постојећих намена представљају такозване „прљаве“ делатности које доприносе деградацији простора (сервиси моторних возила, занатске радионице, складишта и магацини) (Кораћ и Марковић, 2015).

Технички проблеми који постоје у Кинеској четврти су: недостатак уличне расвете, основне уличне и инфраструктурне мреже и неорганизовано чишћење простора (Феце, 2015; Кораћ, 2015; Запослени у ЈП Пословни простор, 2015). Као последица инфраструктурне неуређености, дешавали су се конфликти између купаца. Приступ локацији је неосветљен и неуређен. Лоша инфраструктура је представљала проблем и за време организовања фестивала Синема Сити, али је овај проблем решаван постепено у току процеса организације (Игњатовић, 2015).

Према подацима са веб-сајта ЈП Пословни простор³⁰³, у складу са Одлуком о давању у закуп пословног простора којим управља Јавно предузеће Пословни простор (Службени лист Града Новог Сада, бр. 69/14), критеријум за избор

³⁰² Овај стручњак препознаје да превише одређени урбанистички планови и висок степен заштите за оваква подручја могу да буду пре ограничење него платформа за развој, и наводи да увођење садржаја културе у објекте индустријског наслеђа захтева висок степен флексибилности, између осталог и због будућих корисника који у таквом простору треба да се осећају „слободно и креативно“ (некадашњи стручњак из Градске управе у области урбанизма, 2015).

³⁰³ Оглас од 23.06.2015. који се односи на поступак прикупљања понуда за закуп простора, доступно на: [www.nsprostor.co.rs/pdf/obavestjenja/57/SJP_PP_\(kon15062512390.pdf](http://www.nsprostor.co.rs/pdf/obavestjenja/57/SJP_PP_(kon15062512390.pdf)

најповољније понуде је највиша понуђена закупнина по m². Ова чињеница говори да не постоји подршка одређеном типу активности (као што би могле бити непрофитне активности или култура) или задржавању одређених функција (како се то ради у неким земљама), већ се искључиво на комерцијалној бази одлучује о будућим функцијама у овом комплексу. Иако рок закупа простора обично износи 5 година, за просторе у Кинеској четврти се уговори о закупу закључују „до привођења земљишта намени, а најдуже на 3 године“. Из овога се види да не постоји одлука града о будућој намени објеката у Кинеској четврти. Међутим, за разлику од флексибилних приступа који постоје у иностранству, када је питање будуће намене отворено и формира се на основу потреба и актуелног коришћења простора, на примеру Кинеске четврти се види ограничавајући приступ који онемогућава дугорочно планирање тренутним корисницима, односно дозвољава да они остану без простора који изнајмљују, чим се донесе одлука о намени.

Трошкови адаптације простора, као и текућег одржавања, су обавеза закупца и то без права потраживања трошкова од ЈП Пословни простор (Службени лист Града Новог Сада, бр. 69/14). Представник ЈП Пословни простор у интервјуу наводи да ово јавно предузеће улаже само у најнеопходније одржавање и хитне интервенције (као што су урушен кров и прокишњавање) и у овим случајевима се закупцу могу оправдати средства (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015). Као разлог улагања само у одржавање се наводи велики број простора и различите потребе закупца када је уређење простора у питању. Средства се могу финансијски оправдати и у случају инвестиционих одржавања која остају у простору и након његовог напуштања (на пример увођење тоалета и прикључака на канализацију). Стручњак из ЈП Пословни простор је свестан да корисници значајно улажу у простор, али све друге врсте инвестиција, попут уређења плафона, расвете и слично, не спадају у одржавање које је могуће покрити од стране ЈП Пословни простор (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015). Без обзира на то, закупци улажу значајна средства у простор иако имају уговоре на само три године, односно до привођења земљишта намени. На тај начин, корисници одржавају објекте када то не раде институције.

Осим тога, неинституционални актери својим активностима у активацији постижу да све више људи жели да сачува овај комплекс. У таквим условима

постојање формалне законске заштите као споменика културе није неопходни предуслов за очување комплекса. Ипак, поставља се питање адекватности интервенција. На питање о томе колико контролишу интервенције које закупци спроводе у простору Кинеске четврти, стручњак из ЈП Пословни простор одговара да се врло често дешава да закупци врше промене без обавештавања ЈП Пословни простор, иако су у обавези да траже дозволу и сагласност ове институције. Због броја простора којима управља, ЈП Пословни простор није у могућности да испрати све интервенције³⁰⁴ (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015).

Неформални разговори и интервјуи показују да међу корисницима није развијена свест о значају културног наслеђа у комплексу, што потврђује и чињеница да ретко контактирају Завод за заштиту споменика културе у вези интервенција које спроводе. Према Заводу за заштиту споменика културе (Максимов, 2015), ЈП Пословни простор, као институција која управља коришћењем простора у Кинеској четврти, би требало да обавештава кориснике о вредности појединих објеката и води рачуна о интервенцијама. Међутим, стручњак из ЈП Пословни простор (2015) наводи да углавном не обавештавају кориснике о овоме јер је:

„Ситуација доста јасна. Објекти који су под заштитом су у реду... Ови вредни, на њима је све ок... Ту нико ништа посебно ни не нарушава. А сви остали су потпуно небитни... Они који су одређени да могу да се уклоне су небитни и можда их неко мења, а можда и не“ (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015).

Као последица недостака контроле, јавља се неадекватан приступ интервенцијама на појединим објектима (Кораћ, 2015; Кораћ и Мирковић, 2009). Осим тога, у одређеним периодима је постојала заинтересованост инвеститора за рушење комплекса и изградњу нових објеката, чиме би се нарушило постојеће културно наслеђе. Због неизвесности у вези тога да ли ће комплекс бити срушен, он је тек 2013. године стављен под претходну заштиту. Иако је правна заштита овим поступком делимично решена, заштита траје само до марта 2016. године. Постојање правне заштите као споменика културе би омогућило бољу контролу локације, али проглашење за културно добро је дугачак процес, који захтева више

³⁰⁴ Разлог што закупци не траже сагласност ЈП Пословни простор пре интервенисања на објекту, према стручњаку из ЈП Пословни простор, лежи у томе што интервенције које се тичу доградње подразумевају повећану квадратуру простора и тиме, повећање ренте. Мање измене попут лаких монтажних преграда у постојећем простору, са друге стране, по њему не играју значајну улогу, јер се лако могу уклонити (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015).

бављења овим комплексом и израду додатне документације³⁰⁵. Како Кораћ (2015) сматра, Завод за заштиту споменика културе има значајно мањи утицај у односу на Завод за изградњу града и ЈП Урбанизам, што резултује непоштовањем одлука и мишљења Завода за заштиту споменика културе. Како Кинеска четврт у периоду ревитализације 2012. године није била под заштитом, Завод за заштиту споменика културе није учествовао у ревитализацији фасада и поплочања (Максимов, 2015). Како Кораћ (2015) наводи, ово је резултирало нелогичностима у дизајну јавних простора и недовољним промишљањем радова:

„Као да се на лицу места одређивало где ће шта бити, питање је да ли је постојао конкретан пројекат. Нигде не можеш да видиш, ни на каквом јавном увиду, како ће комплекс да изгледа, ипак је то јавни простор“ (Кораћ, 2015).

Као последица све већег броја актера који су заинтересовани за Кинеску четврт, јавља се опасност од центрификације, о којој почиње да се дискутује у медијима³⁰⁶. Питање је да ли ће тренутни корисници простора моћи да приуште изнајмљивање простора на локацији ако њена популарност и цена буду расли, без обзира на то што су претходно допринели очувању и активацији овог комплекса. Иако већина корисника простора осећа нелагодност у вези са неизвесном будућношћу локације и у вези са својим останком на њој, они који се баве креативном индустријом су у повлашћеном положају у односу на занатске радионице које ће вероватно бити измештене³⁰⁷. Стручњак из ЈП Пословни простор као могући проблем наводи фазу реализације планова, када ће поједини корисници, „чије делатности нису погодне за нову пројекцију тог простора“, морати да га напусте (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015). У тиму који се бави кандидатурама постоји свест о овоме и Миленковић (2015) наводи да пажљиво треба анализирати ситуацију и одредити које намене нису адекватне за Кинеску четврт:

„Неки закупци ће у програмском садржајном смислу и даље припадати ту, а неки не...
...Рекао сам да се размисли која ће се друга опција дати људима за које ће се одлучити да

³⁰⁵ Могуће решење и једноставнији процес је да се комплекс заштити као целина (на једној парцели), за шта није потребна детаљна техничка документација (Максимов, 2015; Кораћ, 2015).

³⁰⁶ На пример: ОРадио (2015) „Тема дана: Центрификација“, 2.7.2015., доступно на: <http://oradio.rs/sr/podcast/tema-dana-dzentrifikacija-335.html>

³⁰⁷ Један од занатлија у разговору наводи да не осећа да има моћ у одлучивању о будућности комплекса и да улаже у простор само онолико колико је неопходно из разлога што би могао у кратком временском року да добије обавештење о престанку изнајмљивања простора.

тамо не буду. Треба да постоји уредба, правни оквир, који дефинише шта ће тамо моћи да се дешава, а до ког ће се доћи заједничким договорима“.

Иако је свестан да ће некадашњи корисници бити незадовољни променом локације, сматра да то није од значајног утицаја на посао којим се баве и да су чак и они сада вероватно привучени останком на простору који ће постајати све атрактивнији и опремљенији:

„Ја мислим да је ово подршка центрификацији. Не желимо да се поравна већ да искористимо оно што је тамо да буде још лепше и да има вишеструку функцију. Ако постане атрактивна дестинација, више људи ће долазити ту. Аутолимару је потпуно свеједно да ли то поправља ту или на 200 метара одатле“ (Миленковић, 2015).

Као одговор на питање како ће се ревитализација одразити на некадашње кориснике који не буду могли да приуште раст цене у Кинеској четврти ако буде порасла њена атрактивност, Миленковић (2015) одговара да постоји идеја да они који доприносе вредности комплекса добијају повлашћени статус (постојаће разлика између креативног и високо профитабилних сектора). Свестан је да би простор изгубио вредност коју има када у њему више не би било одређених актера.

Конфликти постоје између актера из Друштвеног центра и ЈП Пословни простор, које је 2014. године, након готово две године коришћења простора од стране Друштвеног центра, без упозорења затворило простор, под оптужбом да га користе нелегално и да сви корисници јавних простора у граду морају имати регулисан однос са овим предузећем о коришћењу и о плаћању закупа. Аргумент Друштвеног центра је да се овај простор није налазио на листи комерцијалних објеката намењених изнајмљивању јер је био у лошем стању и без инфраструктуре, и да су чланови Друштвеног центра од њега направили функционални простор. Међутим, како је изнајмљивање овог простора, као и свих других у Кинеској четврти, у надлежности ЈП Пословни простор, Друштвени центар је имао обавезу да се најпре обрати њима уколико је заинтересован за коришћење, без обзира на то у каквом је стању објекат (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015). Друштвени центар је тужио ЈП Пословни простор због избацивања без правне основе, и то на основу права државине, по ком неко ко у простору проведе више од годину дана мора да буде упозорен пре избацивања, уз доказ о нелегалном боравку (Рајић и Вучић, 2015). Након четири месеца, у току

којих су организовани протести и трибине, Друштвени центар је добио судски спор са ЈП Пословни простор. Добијен је документ који показује да имају право на државину и коришћење простора („Друштвени центар добио спор и кључеве назад“, 2014; Рајић и Вучић, 2015). 2015. године су ЈП Пословни простор, Град Нови Сад и Република Србија, поднели заједничку, својинску тужбу против активиста Друштвеног центра, због нелегалног коришћења простора (Рајић и Вучић, 2015). Чланови Друштвеног центра у саопштењу из јула 2015. године наводе да су безуспешно покушавали да ступе у контакт са ЈП Пословни простор, Градским већем за културу и Канцеларијом градоначелника, како би постигли дијалог договор око настале ситуације (Саопштење Друштвеног центра, 2015³⁰⁸).

Спор око простора који користи Друштвени центар карактерише недостатак сарадње и комуникације између актера. Чланови друштвеног центра наводе да немају никакву подршку од стране институција и да не постоји препознавање Друштвеног центра као јединственог простора у граду, као ни онога што ова организација волонтерски ради за алтернативну сцену већ годинама (Рајић и Вучић, 2015). Пре подношења тужбе су безуспешно покушали да остваре договор са ЈП Пословни простор, а тек након подношења тужбе добили понуду о закупу која се односила на други простор (Рајић и Вучић, 2015; РТВ, „Аутономија“, 2014). Како Рајић и Вучић (2015) наводе, Град такође није одговарао на бројне позиве које им је ДЦ упућивао. Рајић и Вучић (2015) скрећу пажњу на то да ЈП Пословни простор није изнајмљивао овај простор јер је он био у јако лошем стању. Међутим, без обзира на то, није постојало разумевање јавне институције за иницијативу која је овај неискоришћени простор учинила функционалним и која га одржава (на пример, само у 2015. години је овде одржано 50 догађаја) (Рајић и Вучић, 2015).

Овај случај показује неразумевanje институција за самоникле, „одоздо-нагоре“ иницијативе у активирању напуштених простора. Иако се Друштвени центар сада налази у том простору, у Одлуци о давању и закуп простора (Службени лист Града Новог Сада, бр. 69/14), и огласима за издавање на веб-сајту ЈП Пословни простор, и даље је јасно наведено да улагање и одржавање простора у потпуности падају на терет закупца без права потраживања трошкова и без

³⁰⁸ Саопштење Друштвеног центра, 9.7.2015., доступно на: www.facebook.com/drustveni.centar.5/posts/441138606058758?fref=nf

могућности признавања својинских права на простор по основу улагања, чиме се ово предузеће „ограђује“ од ситуација које се разликују од уобичајене праксе изнајмљивања простора.

Како се наводи у саопштењу Друштвеног центра (2015), због овога је нејасно које су стварне намере Града у вези будућности ове четврти. Чланови центра виде и фестивал Синема Сити као дешавање које доприноси комерцијализацији Кинеске четврти, и које је у супротности са „подстицањем развоја истинских културних садржаја и перманентном подршком градској култури и уметности“. Чланови Друштвеног центра сматрају да је центар био један од фактора оживљавања четврти, и да је његовим деловањем јавности указано широј јавности на постојање четврти и њене потенцијале:

„Ту долазимо до уврнуте ситуације где нас туже и избацују одавде, а залажу се за неку престоницу културе или омладинску, где овакав простор не постоји у граду, не само у граду него генерално. Тога нема, то се не препознаје“ (Рајић и Вучић, 2015).

Чланови Друштвеног центра сматрају да постоји сукоб принципа (на пример ограђивање простора за време Фестивала Синема Сити и наплаћивање карата није у складу са њиховом идеологијом³⁰⁹) и наводе да је значајно да задрже независну позицију и функционисање у односу на Егзит и Синема Сити (без учешћа у заједничим пројектима и без сарадње у програмском смислу) (Рајић и Вучић, 2015).

Компанија Мануал је улагала у објекте у Кинеској четврти, тежећи да добије овај простор као предмет замена и да затим инвеститора у пројекат на овој локацији. У покушају да се пројекат спроведе у дело, писано је различитим градским институцијама, али се наишло на неразумевање, недостатак интересовања и комуникације (Жарин, 2015).

³⁰⁹ Организатори фестивала Синема Сити физичко затварање виде као део боље организације и успостављања контроле и безбедности на локацији, и сматрају да је цена карте симболична (250 динара), док је улаз на део програма био бесплатан. Такође, иако би се могло тумачити као центрификација, затварање доприноси „заокруживању простора и добијању јединственог искуства“ (Игњатовић, 2015). У Друштвеном центру, са друге стране, карте се не наплаћују, већ улаз функционише по принципу донација, у складу са логиком/културом антикапитализма, солидарности и доступности (Рајић и Вучић, 2015).

Слике 24. и 25. Натпис „стоп центрификацији“ који се појавио на обновљеном објекту за време одржавања фестивала Синема Сити, и занатске радионице у комплексу (извор: аутор, 2015)

36. Иновације и допринос у промени формалног оквира управљања

Статус претходне заштите Кинеске четврти истиче у марту 2016. године. Како Максимов (2015) сматра, законска заштита објекта као споменика културе је само један од начина за очување и није неопходан услов да би објекти били чувани:

„У овом случају ми се чини да је превише њих ушло у тај простор, заволело га и он је почео да живи. Не верујем да ће у марту, кад истекне правни аспект заштите, неко тек дако одлучити да све сруши“ (Максимов, 2015).

Кораћ (2015) се слаже да чињеница да велики број актера „препознаје“ Кинеску четврт може бити значајна за њено очување. Максимов (2015), говори о значају и улози коју ванинституционални актери могу имати у заштити индустријског наслеђа:

„Све је почињало неформално. Објекти индустријске архитектуре су, до скоро, бивали препознати када би људи дошли и говорили нам за њих. Пре тога, те индустријске целине би стајале непримећене, нико се њима није бавио“ (Максимов, 2015).

Када је у питању увођење иновација које потичу из креативног и цивилног сектора, у систем, значајно је поменути иницијативу организације Про.полис, формиране с намером да се бави питањима заштите Кинеске четврти. Оснивачи организације, архитекта Ивана Кораћ и уметник Петар Мирковић, који изнајмљују радионицу и атеље у Кинеској четврти, су 2009. године урадили „Нацрт стратешког плана ревитализације Кинеске четврти“:

„Тај нацрт био је производ наше заједничке жеље за заштитом и ревитализацијом овог комплекса, настао као реакција на тадашње приче о томе да би се ускоро могао срушити, да би се парцела продала инвеститору који би, на његовом месту, изградио стамбени-пословни комплекс“ (Кораћ, 2015).

Као одговор на тадашњу ситуацију у граду (коју карактерише „непостојање јасне и дугорочне стратегије за развој културе“ и јавне институције које су „нереформисане, неконкурентне, недовољно продуктивне и прегломазне“) (Кораћ и Марковић, 2009: 2) предлаже се стварање „нових културних центара на платформама индустријског наслеђа“ уз постепену ревитализацију која омогућава да се садржаји и њихов обим „природно одреде према реалним потребама“, чиме се избегавају „гломазне и несигурне инвестиције“ (Кораћ и Марковић, 2015: 3). Као модел ревитализације се предлаже постепено увођење програма без наглих и великих интервенција.

У току настајања овог документа, аутори су водили разговоре са релевантним градским стручњацима и скренули им пажњу на комплекс (локална власт кроз Градско веће за урбанизам, ЈП Урбанизам, ЈП Пословни простор и Завод за изградњу града)³¹⁰. Кораћ се са овом иницијативом обратила Заводу за заштиту споменика и подстакла стручњаке из Завода да започну процес евидентирања комплекса као културног добра (Кораћ, 2015; Максимов, 2015). Разумевање и подршка актера у институцијама јесу постојали, али даља сарадња није остварена. Без обзира на то, скренута је пажња на комплекс и утицај је извршен на актере у институцијама да препознају вредност и потенцијале комплекса, и неки од концепата предложених у овом нацрту 2009. године се данас могу препознати у званичној политици: замена објеката који су у лошем стању новим, спонтани развој комплекса и програмски развој који подразумева увођење креативних индустрија (Кораћ, 2015).

Све појединачне иницијативе и актери који користе простор у Кинеској четврти су дале допринос њеној заштити и постепеној активацији. Међутим, иако имају велики потенцијал, креативни сектор и самоникле иницијативе често не успевају да спроведу идеје у дело или буду препознате од стране институција које

³¹⁰ На пример, дат је предлог да се оснује канцеларија у оквиру ЈП Пословни простор која би управљала Кинеском четврти у сарадњи са другим институцијама (по угледу на канцеларију која је некада постојала за Петроварадинску тврђаву). Такође је постојао покушај повезивања актера како би се на локацији увело грејање, затим удруживање и креирање петиције на друштвеним мрежама итд. (Кораћ, 2015).

су затворене. У оваквим ситуацијама, фестивали и укључивање посредника могу бити од значаја. Како Миленковић (2015) наводи, до сада је недостајала удруженост и јача иницијатива актера, која је могла резултовати решавањем неких од проблема на локацији који се тичу уређења простора. Такође није постојао ни одговор управе на ситуацију. Кандидатура се у таквој ситуацији може видети као процес који је подстакао дешавања на нивоу градске управе, али и међу самим корисницима простора у четврти. Сада, када све више актера препознаје вредност, јавила се иницијатива за удруживање, подстакнута растућом вредношћу комплекса и угроженошћу неких од корисника (Миленковић, 2015).

Како међу градовима који су у прошлости добили статус престонице није уобичајена пракса да актери ван градских институција добијају улогу вође пројекта (обично их воде градске институције) (Игњатовић, 2015), иновацију представља укључивање Егзита као независног актера у вођење пројекта кандидатуре. Услед ограничења у институцијама процес аплицирања није давао задовољавајуће резултате и градска управа је препознала потребу да се укључе ванинституционални актери који имају неопходно искуство (Миленковић, 2015). Предност укључивања Егзита је у томе што због свог значаја, он „отвара врата до државних институција и до политичара“ (Игњатовић, 2015).

Процес кандидовања Новог Сада за две европске престонице је подстакао управу да се посвети питању Кинеске четврти, у погледу регулисања кроз планове и решавању других питања:

„Кандидатуре су добре јер задају рокове, гурају вас. У супротном се увек чекају боља времена, а овде кроз апликацију, договор, обећања која сте дали... Ушло се већ у то како то спровести, који су то кораци који треба да се ураде. Из информисања јавности, упознавања, уверавања, подршке града, сад иде корак како то да урадимо“ (Миленковић, 2015).

Сви испитаници који користе простор у Кинеској четврти се слажу да је међусобна сарадња одлична (Кораћ, 2015; Феце, 2015). Кораћ и Мирковић у свом Нацрту наводе да комплекс „представља јединствену микроцелину која је условила формирање једног социјалног микрокосмоса у ком је интеракција између корисника ових јединица спонтано наметнута близином и физичким односом многобројних појединачних простора“, што је предност комплекса која пружа могућност боље социјалне интеракције (Кораћ и Марковић, 2009: 11). Постоји сарадња међу занатлијама и уметницима, и то у вези размене материјала

и услуга, при чему значајну улогу у унапређењу сарадње игра чињеница да се сви налазе у истом комплексу (неформални разговор са занатлијом који изнајмљује простор у комплексу, 2015). 2015. године је основан Савет Кинеске четврти и одржано је неколико састанака на којима присуствују сви корисници простора у комплексу. Циљ оваквог удруживања је борба за заједничке интересе који се тичу будућности локације, као и међусобна подршка у решавању свакодневних проблема, као што је уређење простора (Феце, 2015).

Догађаји које актери попут компаније Мануал организују у Кинеској четврти, доприносе њеном уређењу и постепеном решавању проблема на локацији. Жарин (2015) говори о друштвеној одговорности коју компанија практикује у Кинеској четврти. Она подразумева одржавање простора који компанија користи, али и његовог окружења (увођење инфраструктуре и осветљења, одржавање хигијене), као и подстицање градске управе да реши проблеме који постоје у четврти³¹¹.

Феце (2015) потврђује да се многа питања везана за функционисање простора (попут одржавања хигијене), решавају на неформалне начине, односно кроз коришћење личних контаката приликом позива институцијама да се баве неким проблемом. Вредност умрежавања ван институција у процесу коришћења простора игра значајну улогу и током организовања привремених догађаја. На пример, Фирчијев студио је био укључен и у фестивал Синема Сити на личну иницијативу власника да се подручје фестивала прошири и на овај део Кинеске четврти, што у почетку није био део плана (Феце, 2015; Игњатовић, 2015). Фестивал је имао улогу и у умрежавању тренутних корисника простора, када су кроз део процеса организовања фестивала корисници први на заједничком састанку. Како представник фестивала наводи, корисници су добро реаговали на ову иницијативу и видели шансу за промоцију онога чиме се баве. Иако су интервенције у простору привременог карактера (на пример пешачки мост који олакшава приступ локацији, претварање јавних простора у биоскоп на отвореном,

³¹¹ „У Кини смо кречили, чистили, дезинфиковали, звали, призивали, и шире од самог објекта. Морали смо да очистимо све горе таване, комшија није било заинтересован. Онда смо ми да не би капало нама и њему очистили... ..Цела та улица је осветљена нашим светлом... ..Наш чувар чува пола Кинеске.... ..Утичемо да се партерно уреди, чистимо, перемо, кречимо... ..Консултовао нас је Црквењак кад су хтели нешто да руше, па сам ја молио да се нешто не руши што су хтели да руше и захваљујући нама је то сачувано“ (Жарин, 2015).

климатизација простора), фестивал је одиграо улогу у скретању пажње на четврт и у њеној афирмацији:

„Ако смо ми делимично заслужни да је нека нова публика почела да долази, супер је. Тешко је измерити како смо утицали. Знам да је током тих 7 дана мени много људи пришло и рекло браво, обожавам Лиман, јако је добро што је овде, нисам ни знао да постоји, тако је близу, мораћу чешће да долазим. Не бих прецењивао наш утицај, али наговорили смо потенцијал локације“ (Игњатовић, 2015).

Чињеница да се процес ревитализације Кинеске четврти као велике инвестиције у Граду, дешава веома споро и постепено, омогућава да се цео процес сагледа и да постоји одређена флексибилност:

„Било је различитих идеја теорија, прича, како, шта... То је локација у граду коју сви са опрезом посматрају... Претпостављам да је људима који су на власти у било ком моменту тешко да направе однос према томе. То тако стане-крене, више стоји него што иде, јер је доста пипава ствар. Није ни мало јефтино да ви то сад урадите како треба. Можда није лоше да се то тако етапно сређује, да се види како ће заживети, с неким опрезом посматрати целу причу, да само себе некако надограђује и само да нас води да видимо шта ће се ту дешавати“ (Запослени у ЈП Пословни простор, 2015).

5.4 Препоруке и анализа могућности за превазилажење институционалних ограничења за увођење иновација у постојећи институционални оквир у Србији

Након анализе институционалних оквира и примера активације из Србије и четири развијене државе (Аустрија, Немачка, Велика Британија и Чешка), следе поређење и анализа, као и креирање препорука за политику и актере. Циљ је да се одреде разлике између система и недостаци институционалног оквира у Србији, и да се утврди који механизми, мере и инструменти који се користе у активацији напуштених индустријских објеката у развијеним земљама могу да се примене у Србији. Студије случаја из Србије и њихово поређење са случајевима из развијених земаља потврђују прву хипотезу – да је институционални оквир у Србији нефлексибилан и да не подржава примену иновативних приступа. Ове студије случајева такође показују да креативни и цивилни сектор имају потенцијал да активирају напуштене индустријске објекте у Србији и да они нуде иновације које би се могле искористити за активацију напуштених објеката и за унапређење система. На основу обе групе претходно изведених истраживачких питања: (а) за анализирање институционалних аранжмана и б) за анализирање

изабраних случајева, су у овом потпоглављу приказане препоруке и могућности измена у актуелном функционисању институција у Србији.

1a. Хоризонтална и вертикална координација актера, садржај јавних политика, методе и процедуре формулисања политика, начин одлучивања

У преласку на тржишни систем, у Србији се као део процеса прилагођавања, тражи одговарајући систем планирања и заштите наслеђа. Препреке које постоје у заштити и активацији напуштених објеката индустријског наслеђа могу бити савладане кроз ефикасније организовање постојећег институционалног оквира и његово прилагођавање, односно кроз унапређење регулативе и успостављање одговарајућих политика и координације међу актерима. У Србији препреку у заштити и активацији напуштених индустријских објеката представља недостатак координације међу институцијама, департманима и секторима, и ово је поље у ком су потребне административне и правне промене. Институције као што су саветодавне агенције, форуми за дискусију, конференције, институције које се баве постизањем консензуса, заступањем различитих интереса, које постоје у другим државама и на којима се расправља о питањима просторног развоја, недостају у Србији. Искуства развијених европских држава показују да је за унапређење координације и обезбеђивање конзистентности у сарадњи министарстава потребно одредити на националном нивоу тело задужено за координацију и праћење процеса доношења одлука и поступка усвајања закона и докумената. Осим постојања тела за координацију, потребно је развити и механизме вертикалне и хоризонталне координације. У циљу унапређења координације и усклађености, потребно је званичним документима утврдити у којим случајевима је потребно узети у обзир мишљења различитих министарстава. Такође, препорука је да се формирају институционализовани механизми за учешће и консултовање представника локалних власти у доношењу прописа и одлука на вишим административним нивоима, као што је то у случајевима Аустрије, Немачке, Британије и Чешке регулисано постојањем тела за координацију, заједничких конференција, применом принципа реципрочности, као и споразумима и одлукама о консултовању између различитих

административних нивоа. У ситуацијама када постојеће институције нису ефикасне и када их карактеришу ограничења, оснивање нове институције (која би на пример, била задужена за координацију актера), може имати значајну улогу (пример ИБА агенције у Немачкој).

Одрживи приступ заштити културног наслеђа подразумева постојање пореских механизма и политике која подржава заштиту и активацију постојећих објеката пре него нову изградњу. Овај приступ је у складу са идејом о наслеђу које „живи“, насупрот приступу наслеђу као музеју. Потребно је развити подстицаје за инвеститоре, како би се стимулисали да улажу у напуштене индустријске просторе и индустријско наслеђе³¹². Такви механизми постоје у развијеним земљама (на пример зоне намењене предузетништву у којима постоје посебни услови). То могу бити неновчане врсте помоћи као што су: истицање ревитализације браунфилда као стратешког приоритета, флексибилније издавање дозвола, пружање информација о изворима финансирања, пружање помоћи власницима у откривању и отклањању загађења³¹³. Мере могу бити и фискалне, као што је ослобођење од такси, олакшице, посебан буџет и субвенције за одржавање и конзервацију заштићених објеката или делова града, ослобођење од ПДВ-а или смањен ПДВ за робу и услуге које се тичу конзервације. Једна мера је одбијање цене конзерваторских радова од прихода власника, јер га ова мера обавезује да предузме конкретне акције. Уговором се може регулисати да корисници простора имају обавезу да изврше конзервацију и активацију споменика културе. На овај начин се приватном сектору даје могућност коришћења објеката наслеђа, док се истовремено објекат чува и активира. Један механизам је давање веће независности заштићеним објектима који су у државном или градском власништву. Тиме се оставља простор за иновативни приступ, у ком корисници уместо пасивних прималаца државних средстава почињу да траже

³¹² Испитивање ставова стручњака кроз интервјуе, потврђује да је потребна боље развијена политика према корисницима и власницима заштићених објеката, која ће их стимулисати да улажу у објекте индустријског наслеђа. Осим тога, битно је и повећати свест о значају објеката индустријског наслеђа међу корисницима и власницима и успоставити сарадњу са њима (Михајлов, 2015).

³¹³ Креирање базе браунфилда са детаљним подацима о свакој локацији укључујући и ниво загађења и трошкове санације (делимично урађено од стране неких локалних самоуправа), класификовање браунфилда у категорије и избор приоритета на основу тога, информисање свих интересних група.

средстава и из других извора³¹⁴. У случајевима када су неискоришћени простори у јавном власништву, поједини корисници који доприносе простору или заједници, могу добити просторе на коришћење бесплатно или по симболичној цени.

Потребно је имати у виду и друштвени аспект урбане обнове, како она не би водила централизацији. Ово је питање везано за званичну политику, јер се у Србији у планским документима последњих година централизација помиње као позитиван процес и циљ урбане обнове. На пример, у Просторном плану РС 2010-2020 се као један од циљева везаних за урбану обнову помиње „реконструкција градова путем мегапројеката, урбаних репера, покретача гентрификације“ (РАПП, 2010: 186³¹⁵). Сама дефиниција централизације која се користи у Плану – „подизање економског стандарда поједине четврти, често путем планирано изазване урбане обнове после изведених мегапројеката поводом великих спортских и културних манифестација“ (РАПП, 2010: 360), не укључује негативне ефекте централизације³¹⁶. Из ових разлога је потребно, по угледу на развијене земље попут Аустрије и Немачке, развити механизме заштите угрожених група у току обнове (социјални план, финансијске олакшице, механизми који омогућавају да ренте остану ниске или да се у одређеним деловима града задрже одређене намене објеката). Улогу у заштити интереса грађана приликом урбане обнове могу имати и институције које се оснивају специјално за ову намену (као што су то саветодавне Канцеларије за урбане дистрикте у Аустрији). Као један од приоритета у заштити наслеђа у преласку на тржишни систем, јавља се питање увођења приватних актера у процес управљања наслеђем и тиме, постојања

³¹⁴ Могући извори финансирања заштите и обнове наслеђа су партнерства са међународним организацијама, међународне фондације, амбасаде, Владе, универзитети, банке, Европска Унија, Унеско... У неким земљама југоисточне Европе средства која се добијају из ових извора, већ превазилазе средства која се издвајају из националног буџета (Македонија, Босна и Херцеговина, Република Српска) (Pickard, 2008: 115). Добротворне организације такође могу имати улогу у заштити наслеђа. У Британији су такве организације: *National Building Conservation Fund*, *Architectural Heritage Fund*, *Heritage Lottery Fund*, који осим кроз добротворне прилоге, добијају новац и од Владе, од организације Енглеско наслеђе (*English Heritage*), и других тела која дају грантове. У јавном сектору у Немачкој, добротворне организације које доприносе заштити наслеђа су *Denkmalstiftung Baden-Wutternberg* и *Nordrhein-Westphalen-Stiftung Naturschutz, Heimat und Kulturpflege*, а у приватном сектору *Deutsche Stiftung Denkmalschutz*, *Stiftung Wustenrot* и *Messerschmidt Stiftung*.

³¹⁵ Регенерација је у Плану дефинисана као „израз који у ужем смислу означава оздрављење, рехабилитацију девастираног дела града, градске четврти у циљу ревитализације и гентрификације“ (РАПП, 2010: 368).

³¹⁶ Критика процеса централизације, о којој се у научним круговима дискутује већ деценијама, се углавном базира на томе да овај процес занемарује потребе економски слабијих актера, који су у овом процесу принуђене на селидбу и губитак прихода.

правног оквира који регулише права грађана и акције приватних лица, како би се осигурало да је наслеђе доступно читавом друштву и ширем јавном интересу.

2a. Надлежности и сарадња међу актерима у процесу активације напуштених индустријских објеката

Како показују примери приказани у раду, конфликти интереса су неизбежни у планирању и процес активације неискоришћених објеката подразумева њихово усклађивање. Потребно је да се постигне договор међу актерима тако да све укључене стране могу имати користи од активације и јасну представу о заједничком интересу у процесу, који углавном представља заштита и активација објекта³¹⁷. У циљу решавања питања напуштених објеката индустријског наслеђа потребно је остварити везе између различитих институција, сектора и професија. С обзиром на то да демократизација процеса планирања подразумева укљученост већег броја актера и обимну партиципацију, у Србији је, по угледу на развијене земље, неопходно установити механизме који ово омогућавају као обавезне пратеће елементе плана: петиције, јавне дебате, информисање и укључивање јавности на самом почетку процеса израде плана. У односу на анализиране државе, у Србији мањи број актера учествује у процесу формулисања урбанистичких политика, а учествовање се до недавно дешавало искључиво на крају процеса израде плана, кроз јавни увид. У слов за партиципацију грађана у планирању је и постојање заинтересованости за ову тему од стране грађана, што у Србији, како показују истраживања, често не постоји. Због тога је потребно информисати грађане о значају партиципације. У таквој ситуацији, значајну улогу могу имати иницијативе покренуте „одоздо-на-горе“, као и организације цивилног и креативног сектора, које шире свест о значају питања која се тичу просторног развоја и о неопходности укључивања. Потребно је да градске институције препознају ове актере и да их укључе у процес планирања (на пример, кроз радне групе и оснивање јавно-цивилних

³¹⁷ Једно од кључних питања за активацију напуштених објеката је сагледавање, дефинисање, усклађивање и координисање различитих интереса, као и постизање разумевања и поверења међу актерима, јер су различити интереси актера у процесу обнове главна препрека у активацији браунфилда (Jackson, 2012; Перић и Маруна, 2012; Perić, 2013a; Garb and Jackson, 2010; Jackson and Garb, 2003; Dixon et al., 2008).

партнерстава), али и да их стимулишу и подрже кроз различите механизме (на пример кроз изнајмљивање простора по повољнијим условима, кроз субвенције, бесплатне консултације и саветовања, техничку подршку, уступање простора, ослобађање плаћања одржавања, обезбеђивање финансијских средстава и пореске олакшице). Овакви механизми су посебно значајни јер привремени корисници чине претходно неупотребљив простор доступним и одржавају га, и то често чине без надокнаде (на пример отварање галерије у некоришћеном делу циглане и Друштвеног центра у запуштеном објекту у Кинеској четврти).

Као значајно се показује удруживање и оснивање формалних или неформалних партнерстава између актера из јавног, приватног и цивилног/креативног сектора приликом обнове. По угледу на развијене земље, у Србији је неопходно интензивирати формирање јавно-приватних и јавно-цивилних партнерстава у оваквим ситуацијама, чиме би се омогућили сарадња између различитих сектора и ефикасније решавање сложених питања у коришћењу простора. Значајна су и умрежавања неинституционалних актера у мреже које, између осталог, имају улогу некога ко критички посматра рад јавног и приватног сектора. Ово је нарочито значајно у Србији, где недостаје евалуација ефеката планова. Јачање капацитета цивилног друштва и креирање партнерства са њим је посебно значајно и може дати велики допринос земљама у транзицији, у којима су институције слабе, а ресурси ограничени. У Србији је за ова питања значајан рад организација као што су Министарство простора и Ко гради град. Значајну улогу у процесу може имати и удруживање актера из цивилног и креативног сектора са релевантним иницијативама, организацијама и манифестацијама у земљи и у иностранству, приликом чега се остварују подршка и размена искуства у коришћењу напуштених објеката наслеђа (пример Друштвеног центра и Фондације Вањковка који имају подршку и сарадњу са сличним иницијативама у иностранству).

На локалном нивоу постоји могућност да се различити актери укључе кроз израду локалних стратешких докумената. Иако не представљају формални инструмент планирања, стратегије су значајне јер подразумевају примену неформалне партиципације и обезбеђује већу флексибилност приликом решавања спорова.

Осим укључивања актера из цивилног и креативног сектора, важно питање је и како укључити приватни сектор у процес управљања просторним развојем³¹⁸. У развијеним европским земљама је приватни сектор укључен у планирање кроз различите конференције и форуме, док је у Србији је приватни сектор укључен у малој мери. Услед институционалних ограничења, и поред заинтересованости инвеститора за улагање, сарадњу и договор у неким случајевима није могуће постићи (пример Мануала у Кинеској четврти). Препрека већој укључености приватног сектора је и незаинтересованост за учешће коју показују резултати претходних истраживања³¹⁹.

Како је показано кроз анализу актуелних проблема, за решавање проблема у систему заштите у Србији потребно је унапређење сарадње, координација рада постојећих институција и решавање проблема који у њима постоје, и то је оно што би требало да буде главна улога нових институција које се оснивају³²⁰. Оснивање саветодавних и надзорних тела (како у области заштите наслеђа, тако и у области планирања) би имало улогу у праћењу, процени и помоћи процеса управљања просторним развојем, и могло би унети неопходни демократски елемент у процес³²¹. Постојање надзорних органа је нарочито значајно јер претходна истраживања и пример Кинеске четврти из овог истраживања показују да због мањка финансијских средстава и запослених стручњака, често изостаје надзор у спровођењу радова над објектима који су заштићени као споменици културе.

³¹⁸ Да би се у Србији увело колаборативно планирање било би неопходно регулисати основне елементе демократског тржишно оријентисаног друштва: основне тржишне институције, решено питање власништва земљишта, одговарајућа пореска политика, документи који одражавају суштинске захтеве, а не формални систем планирања, дефинисане транспарентне процедуре, компетентни актери и политика правног санкционисања (Lazarević-Bajec, 2009a: 98).

³¹⁹ 31% привредника није уопште заинтересовано за учествовање у локалним политикама, а само 27% је спремно да учествује у креирању локалних политика (ЦЕСИД, 2011).

³²⁰ Креирање нове институције у циљу ефикасне заштите наслеђа, као што је то у Србији Централни институт за конзервацију – ЦИК, би требало да допринесе унапређењу сарадње и координације између постојећих институција заштите (теоријске поставке неоинституционализма и теорије комуникативног планирања о ефикасној институционалној организацији).

³²¹ Слично, питање непримерених намена и интервенција које се јављају услед недостатка контроле, могло би бити решено увођењем инспекције која би контролисала спровођење мера заштите које је надлежни Завод прописао (по угледу на инспекцију која је некада постојала) (Максимов, 2015).

3a. Флексибилност и отвореност система планирања и заштите наслеђа

Анализирани случајеви из развијених земаља, као и ранија истраживања на ову тему, показују да су за успех у активацији некадашњих индустријских простора за потребе креативног сектора од значаја одређени фактори и услови. Један од главних фактора који доприносе успеху је претходно постојање креативних активности на локацији, као што су уметнички студији, компаније у области културних индустрија (у Кинеској четврти је то на пример компанија Мануал) или привремених дешавања попут фестивала (присутно на обе истраживане локације у Србији). Просторне карактеристике локације су такође од значаја за успех активације - објекти морају да поседују јасан идентитет и симболичку вредност, јер то привлачи креативне индустрије и посетиоце. У исто време, ови простори морају бити разноврсни и флексибилни, тако да могу да се прилагоде потребама различитих корисника, односно да остављају простор за интервенцију и креативност. Приуштивост простора је такође битна – цене изнајмљивања морају бити ниске и доступне припадницима непрофитних организација. Анализирани случајеви у иностранству и у Србији, испуњавају већину ових услова. Међутим, за разлику од случајева у иностранству, два анализирана примера из Србије указују и на институционална ограничења која постоје. Иако поједине институције у Србији све чешће препознају вредност иновативних приступа, и даље недостаје управо ова врста подршке са институционалног нивоа, која у другим земљама постоји.

За постизање флексибилности у планирању и одлучивању, значајно је постојање аутономије на локалном нивоу, која омогућава локалним управама да независно доносе одлуке и да представљају кључне актере. Ово омогућава да планови који дефинишу намене земљишта на локалном нивоу буду флексибилни и да могу бити промењени одступањима, изузецима, смерницама и разматрањима која нису дефинисана у регулативи.

Већину посматраних примера карактерише постепена активација, без унапред одређене финалне функције, што укључује и привремену употребу која је прихваћена у званичној политици (добар пример за ово је Фабрика цигарета Табакфабрик). Јавне институције би требало да увиде да, за пројекте који су од

великог значаја, предност представља планирање намене у фазама. Ова фазност у активацији локације се види и у оба случаја у Србији, али је она пре изазвана стицајем околности (недостатак плана, одлуке и финансијских средстава), него званичном одлуком на градском нивоу. У развијеним земљама се у активацији напуштених објеката користе различити неформални или формални механизми, који олакшавају и подржавају привремену употребу (попут уговора који омогућавају привремено коришћење без надокнаде и уговора који омогућавају коришћење у замену за одржавање простора). Локалне институције могу успоставити агенције или јединице за координацију или за посебне задатке који се тичу заштите и обнове.

Поновно увођење привремене намене као институционализованог механизма у Србији, једно је од могућих решења у оваквим ситуацијама³²². Без обзира на то што у Србији тренутно не постоје институционализовани механизми за привремену употребу, она се често јавља као последица недовољне ефикасности институција. Тако, делимично настало као последица немогућности система заштите да испрати све промене, а делимично као препознавање вредности флексибилности, у односу Завода за заштиту споменика културе града Новог Сада, препознаје се потреба за давањем слободе у коришћењу простора у Кинеској четврти:

„Чини ми се да за сада овај простор добро функционише. Трудимо се да не уводимо рестриктивније мере, и смислено „жмуримо“ над ситним интервенцијама како би ипак што више њих остало да користи тај простор. Немамо неки посебну сарадњу изграђену са корисницима простора, како бисмо избегли стварање анимозитета према „заштити“. Ако једног дана град, ипак, одлучи да Кинеску четврт намени одређеним делатностима, онда ћемо се укључити да помогнемо при валоризацији сваког појединачног објекта“ (Максимов, 2015).

16. Организација и управљање процесом активације – Улога, интереси, надлежности и односи између актера

Препознавање вредности објеката индустријског наслеђа и спонтано насталих иницијатива активације од стране власника је битно за успех пројеката, без обзира на то да ли су у јавном или приватном власништву. Искуство и

³²² До доношења одлуке о трајном решењу, кроз примену механизма привременог коришћења, некада законом дозвољене форме у Србији, било је могуће радити вредновање добити за корисника објекта, за суседство и друштво као и град у целини (Глигоријевић, 2015).

заинтересованост власника, доприноси успеху активације, и случајеви Фабрике кремова у Бирмингему и Циглане у Београду показују то.

У случајевима када је град власник простора, битно је да град препозна његов значај. Јавна политика у примерима добре праксе у таквим случајевима треба да препусти развој актерима који су директно укључени у процес активације и да подржава активности кроз финансијску помоћ, давање простора на коришћење по повољним условима, пружање подршке и саветовање. То значи да градске институције треба да сарађују са постојећим организацијама на локацији и укључују их у пројекте, али да истовремено избегавају претерано планирање и регулисање локације, јер идентитет креативних индустрија и других актера на локацији мора да се развија спонтано током времена. По угледу на Берлин, градске институције треба да одржава контакт са привременим корисницима, да имају улогу медијатора између корисника, власника и локалне заједнице, и да саветују у вези дозвола и програма финансирања. Јавне институције треба да интервенишу у циљу постизања равнотеже између интереса власника, привремених корисника и грађана. Осим координисања и посредовања између актера, јавна управа, или посебне агенције основане у ту сврху, могу имати улогу иницијатора развоја, кроз успостављање мреже међу заинтересованим актерима.

26. Проблеми, конфликти актера и политика и њихово решавање

Недовољна заинтересованост и непрепознавање вредности напуштених индустријских објеката од стране градске управе, и као последица – недостатак стратегије на градском нивоу, до сада су били једна од главних препрека у решавању њиховог питања, решавању инфраструктурних ограничења и спречавању пропадања објеката (пример Кинеске четврти). Због тога је битно да постоји политичка подршка и подршка јавности у томе да ова тема постане приоритет. Непрепознавање вредности коју има креативни сектор у овом процесу, доводи до тога да у јавној политици недостају подстицаји за кориснике који у развијеним земљама постоје. Киш (2015) и Кузманов (2015) у интервјуу наводе да би давање неискоришћених простора уметницима на коришћење или

омогућавање коришћења простора уз његово одржавање, играли значајну улогу у поправљању ситуације:

„У земљама Западне Европе постоји закон о сквоту који каже да уметници могу да заузму неки простор и да га користе докле год се домаћински понашају према њему (да га држе у неком нормалном стању, плаћају рачуне, не остављају дуговања, покривају све своје трошкове), док код нас тако нешто не постоји. То су неке ствари које би могле да се десе... Мало има тих државних простора таквих. Кад их има не смеју да се користе. Има тих простора који још нису приватизовани и које би били савршени за тако нешто, али једноставно не постоји закон који би омогућио тако нешто“ (Кузманов, 2015).

При креирању нових објеката културе у планским документима се још увек не узимају довољно у обзир и не препознају постојећи садржаји културе, нарочито они који долазе од алтернативне сцене. На пример, уметнички атељеи уз Сланачки пут (али ван територије обухваћене планом детаљне регулације) или Друштвени центар у Кинеској четврти, који углавном није препознат као значајни центар алтернативне културе у јавној политици.

У Србији, где институције често не успевају да испрате процес заштите и активације објеката, неформални аспект процеса активације игра значајну улогу и односи се на лично ангажовање у умрежавање различитих актера да би се процес реализовао и како би се решили проблеми, користећи осим службених, и приватне контакте (пример активности у Циглани и Кинеској четврти).

3б. Иновације и допринос промени формалног оквира управљања

Два анализирана примера из Србије показују иновације које долазе из креативног и цивилног сектора. Међутим, за разлику од примера у развијеним европским земљама, примећује се да ове иницијативе нису увек препознате од стране институција и да недостаје повратна реакција формалних институција. Већина приказаних примера показује да су у заштити и активацији од значаја иновације које се јављају у синергији неформалних и формалних иницијатива за заштиту и активацију. У заштити значајну улогу имају иницијативе грађана и локалне организације цивилног друштва (на пример Фондација Вањковка у Брну и Про.полис у Новом Саду). Постојећи корисници простора на локацији, нарочито када припадају креативном сектору, требају бити препознати као значајни за заштиту и активацију простора и требало би да постоји подршка јавних

институција њиховом останку на локацији (као у случају Фабрике цигарета Табакфабрик).

Вредне индустријске објекте је потребно заштитити што раније. Уколико су постојећи институционални капацитети за заштиту таквих објекта недовољни, град би могао да оснује нову институције које би се бавиле искључиво овом темом и имале улогу у повезивању и координацији актера (пример Емшер парка и Фабрике цигарета Табакфабрик). Ове институције могу имати и форму партнерства између јавног, приватног и цивилног сектора. Потребна за оваквим организацијама постоји и у Србији, али до њиховог оснивања још увек није дошло на нивоу званичних институција. Међутим, у случајевима када градске институције не препознају вредност објеката индустријског наслеђа, иницијативе цивилног сектора и различитих неформалних група (углавном корисника, љубитеља или некадашњих радника), имају значајну улогу у указивању на значај објекта, у заштити и умрежавању актера на самој локацији.

Битно је да постоје тела која делују независно у односу на постојеће институције јер то омогућава извођење пројеката ван традиционалних образаца и система који је често ограничен проблемима (корупција, неефикасност, политички/партијски интереси...) Пример неформалног удруживања јесте недавно основани Савет Кинеске четврти у Новом Саду. Значајно је што су овакве организације често смештене управо у некадашњој фабрици, одакле могу представљати активног учесника у процесима. Постојање оваквих независних иницијатива, које имају улогу посматрача и критичара, је битно јер оне отварају простор за дискусију и критику дешавања на локацији. Задржавање Друштвеног центра у Кинеској четврти у Новом Саду би могло да има значајну улогу у том погледу. Предност организованих група је у томе што су способни за континуалне одговоре и реакције за разлику од најшире јавности која није организована. Због тога су овакве групе значајне за заштиту јавног интереса и организовање дијалога са органима задуженим за планирање.

Иако се значајни помаци у утицају ових иницијатива на званичну политику још увек нису десили у Србији, постоје мањи помаци који показују како се иновације постепено укључују у систем. Пример за то је стављање Кинеске четврти под претходну заштиту након иницијативе организације Про.полис.

Такође, захваљујући бројним иницијативама за коришћење простора од стране креативног сектора које су се десиле у Кинеској четврти, овај простор је почео да се препознаје у званичним документима (анализе ЈП Урбанизам у којима се помиње тежња флексибилности), плановима (креирање нових планова који ће се детаљније позабавити питањем ове четврти; просторни план препознаје реконструкцију напуштених индустријских објеката за потребе културе као значајну) и јавној политици (везано за кандидатуре Новог Сада за престоницу). Осим тога, интервјуи показују да стручњаци у институцијама све више препознају потенцијале и могућности напуштених индустријских локација, и то управо за намену културе. То потврђује и чињеница да је Урбанистички завод града Београда ПДР-у за Вишњичко поље задржао објекат циглане и димњак, иако нису заштићени и препознати претходно као наслеђе од стране Завода за заштиту споменика културе.

Иновације у самим институцијама, тичу се и удруживања стручњака (на пример при Друштву конзерватора Србије је оформљена група која се бави индустријским наслеђем у којој су представници завода). Максимов (2015) као пример иновативног приступа наводи принцип да се покретно и непокретно индустријско наслеђе посматрају и чувају интегрално и да се предлог заштите у Заводу за заштиту споменика културе ради у сарадњи са Музејом науке и технике (који својим процедурама заштите, које су једноставније, штити покретно наслеђе). Осим тога, иновације се јављају и у институцијама и везују се за улогу стручњака, планера, чија улога треба да буде и да успостави сарадњу са приватним сектором, или међу институцијама заштите и инвеститора у ситуацијама кад она не постоји (случај Урбанистичког завода као посредника):

„Служба заштите захтева да се што више елемената задржи, а инвеститор да се што више простора искористи... Али управо у том компромису између шта први штите и шта су други спремни да жртвују од замишљене визије или финансијске конструкције, се налази добитно решење за успешну ревитализацију... ..Била сам у прилици да као менаџер на изради плана за складишну и радну зону уз Дунав 2009. и 2010. године заговарам преговоре урбанисте са специјалистима за заштиту наслеђа и инвеститором, што уопште није била пракса. Правили смо заједничке састанке... Стручњаци из заштите су радили своје студије, инвеститори су цртали своја решења, а урбанисти су их подржавали у прављењу компромиса. За мене је то било први пут да видим помак у комуникацији и кооперацију“ (Глигоријевић, 2015).

Иако појединци у струци повремено покрећу иновативне процесе везане за активацију напуштених индустријских објеката, они немају утицај на урбану

политику града и државе нити на законски амбијент који треба да такве акције учини формалним³²³. Као разлог, Глигоријевић (2015) наводи да „вероватно постоје други приоритети“ и да је то „скуп посао“ који често није профитабилан. Такође се наводи и отпор према промени:

„Људи не воле да се баве код нас никаквим иновацијама, активностима ван зоне апсолутно познатог. Закони се мењају често, али само у толико малој мери, у детаљима, док се суштински процеси ништа не мењају. Ми смо све време у истом, наученом, у зони безбедног, и образложење администрације је да им неки закон, пропис или оквир надлежности не дозвољава иновације“ (Глигоријевић, 2015).

Табела 11. сумира препоруке за актере и јавну политику, које се могу извести након посматраних теоријских поставки и примера из праксе, а везани су за иновативне приступе активацији:

Табела 11. Препоруке за актере и јавну политику у вези активације напуштних објеката индустријског наслеђа

ПРЕПОРУКЕ ЗА АКТЕРЕ	ПРЕПОРУКЕ ЗА ЈАВНУ ПОЛИТИКУ
-Формирати удружења и партнерства за заштиту и поновно коришћење објеката -Ширити информисаност о значају очувања и активације наслеђа -Активирати неискоришћене објекте привременим дешавањима (фестивали, изложбе, <i>site-specific</i> пројекти...) -Повезивати се са сличним иницијативама и придружити се постојећим мрежама -Критички посматрати актуелне пројекте -Власници треба да раде у блиском контакту са новим корисницима и дају неискоришћен простор на привремену употребу или га изнајме по повлашћеним условима, од чега и сами могу имати користи	-Обезбедити сарадњу између различитих нивоа и институција -Одредити тело и механизме за координацију актера -Подржати сарадњу приватног, јавног и цивилног сектора -Обезбедити транспарентност процеса и партиципацију становништва и неинституционалних актера у свим фазама пројекта -Омогућити подршку иницијативама које не долазе од државних институција, нарочито када оне већ постоје на локацији (кроз помоћ у проналаску локација, издавање по посебним условима, саветовање...) -Подржати привремену пренамену -Обезбедити флексибилну политику заштите и флексибилне планове -Обезбедити инструменте за подстицај приватном сектору (ослобађање од такси, скраћење процеса добијања дозвола, субвенције, пружање информација, смањење пореза) -Укључити веће рестрикције за развој на гринфилд локацијама и подржати развој на браунфилдима где је то могуће -Подржати комбинацију комерцијалних и некомерцијалних функција као компромис у ситуацијама када је то неопходно -Увести мере за заштиту угрожених група приликом обнове -Установити саветодавна и надзорна тела

³²³ Глигоријевић (2015) као пример иновације у процесу планирања наводи израду Студије природног језгра Београда 2011. године, која је урађена као основа за израду будућих планова и по узору на некадашње анализе које су претходиле изради плана (и која је подразумевала анкету, упитнике, израду сценарија развоја...) Резултати су предали Секретаријату за урбанизам, међутим, као документ који није законом прописан, ова студија није имала значајан утицај.

6. ЗАКЉУЧАК

У овој глави дисертације се сумирају резултати истраживања и даје закључак о хипотезама и истраживачком проблему. Објашњава се теоријски допринос истраживања, као и допринос политици и пракси активације напуштених индустријских објеката. Такође се наводе ограничења спроведеног истраживања, као и могући правци даљих истраживања.

На основу увида у бројне промене као што су препуштеност споменика културе пропадању, рушењу и неадекватној намени од стране доминантно комерцијалних интереса, јасно је да комплексност поновне употребе напуштених индустријских објеката и нарочито индустријског наслеђа, захтева другачији приступ. Ипак, како је показано у поглављима *5.1 Анализа институционалног оквира за активацију напуштених индустријских објеката у Србији* и *5.2 Анализа институционалних ограничења за активацију према истраживачким питањима*, актуелни институционални оквир планирања и заштите наслеђа у Србији је нефлексибилан и не омогућава примену иновативних приступа као што је већа укљученост неинституционалних актера. Ово је последица односа наслеђених фактора према актуелним проблемима који се могу објаснити у оквиру теорије зависности од пређеног пута (*path dependency*).

Циљ истраживања је идентификовање ограничења и формулисање смерница за унапређење процеса активације напуштених индустријских објеката у Србији. Резултати показују да цивилни и креативни сектор имају потенцијал да подстакну и унапреде активацију и заштиту објеката индустријског наслеђа. Истраживање је резултирало идентификовањем препорука којима се тежи увођењу иновација у актуелни систем и утврђивању путева за превазилажење постојећих ограничења. Као резултат истраживања, предложен је нови приступ који би омогућио веће укључивање независних иницијатива у управљање просторним развојем. Детаљнији приказ се налази у поглављу *5.4 Препоруке и анализа могућности за превазилажење институционалних ограничења за увођење иновација у постојећи институционални оквир у Србији*.

Закључак истраживања је да је унапређење актуелног система планирања и заштите наслеђа могуће извршити кроз измене постојећих аранжмана и стварањем нових аранжмана који постоје у развијеним земљама.

6.1 Закључак о истраживачком проблему, питањима и хипотезама

У раду је испитано управљање напуштеним индустријским објектима и њихово поновно коришћење, кроз анализу механизма и приступа планирању у вези са њима. Показано је да су постојеће стратегије просторног развоја и планирања ових локација у Србији недовољне и неадекватне. Оне се или базирају на традиционалној заштити која онемогућава поновну употребу или постоји потпуно занемаривање у плановима због сложености процеса њихове поновне употребе. У том контексту, иницијативе покренуте од стране различитих неформалних група, цивилног и креативног сектора, представљају значајан покретач у систему планирања просторног развоја у ком је локација препуштена пропадању.

Задатак је био сагледати актуелну праксу активације и институционалну организацију у Србији, као и резултате и ефикасност у процесу активације напуштених индустријских објеката (глава 5.) Циљ је био критички сагледати однос надлежних институција према овој теми и утврдити која су то институционална ограничења за активацију напуштених индустријских објеката. Посматрани су процеси активације два случаја (у Београду и у Новом Саду) од стране креативног и цивилног сектора као главних актера у активацији. Рад се фокусирао на иновативне идеје у активирању напуштених индустријских објеката које се већ примењују у развијеним земљама и које се јављају и у Србији, али наилазе на бројна ограничења. Питање од ког се пошло је како се постојећи институционални систем у Србији односи према оваквим иницијативама, и да ли се и на који начин неформални приступи активацији укључују у систем формалног усмеравања развоја. Трансдисциплинарно истраживање које повезује теорије из различитих наука, користећи комбиновану методологију је резултирало идентификовањем препорука којима се тежи увођењу иновација у актуелни систем и утврђивању путева за превазилажење постојећих ограничења. Као резултат истраживања, предложен је приступ који би омогућио веће укључивање неформалних иницијатива, као и иницијатива цивилног и креативног сектора, у управљање просторним развојем.

Иновација одоздо је нарочито значајна за ово истраживање и повезана је са спонтаним самониклим, самоорганизованим урбаним покретима који промовишу теме везане за очување и активацију објеката наслеђа и тако доприносе решавању овог питања. Ове иновативне активности и приступи се заснивају на новим перспективама проблема и подразумевају иновативне „скокове“ ван постојећих пракси који могу променити устаљени ток развоја. Сличну улогу имају и креативност и креативне индустрије. У раду је показано (кроз примере из иностранства и из Србије), како ови покрети и иновације које они нуде могу утицати на решавање проблема у заштити и активацији напуштених индустријских објеката, за које традиционалне институције немају решење. Истраживање примера је потврдило да су споменици индустријске културе препознати као погодан амбијент за уметничке и културне активности и за креативну економију генерално. Креативни сектор је у свим посматраним примерима био један од првих актера који су препознали вредности индустријског наслеђа, а кроз своје деловање је утицао на унапређење квалитета ових простора и указао на његову вредност. Експеримент у приступу који се везује за активности ових актера, значајан је јер је често немогуће унапред предвидети будуће намене и потребно је планирати развој пажљиво и у фазама, остављајући места флексибилности и променама. Истраживање показује да важну улогу има привремена употреба и надовезује се на постојећа истраживања о значају привремене употребе и њеног увођења у институционални оквир³²⁴. Привремена употреба је све чешће централна стратешка компонента урбанистичког планирања, јер су традиционални инструменти у архитектури и урбаном планирању немоћни у решавању нових изазова. С обзиром на потребу за остављањем простора за неочекиване промене, као и за већу укљученост неинституционалних иницијатива у креирању простора, потребни су модели планирања који би омогућили интеграцију иновативних идеја у процес планирања. Једно од кључних питање у вези са тим је како је могуће ефикасније повезати јавну политику и имплементацију тако да различити актери буду укључени у процес. У процесу транзиције у Србији, од планирања се захтевају флексибилност, прилагођавање и координација учесника, што се може постићи

³²⁴ На пример Oswalt, Overmeyer, Misselwitz, 2013; Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007.

кроз моделе који су више демократски и партиципативни, као што су то колаборативно и стратешко планирање.

Истраживање је показало да је у процесу активације напуштених индустријских објеката значајан концепт социјалног капитала. У Србији, где услед институционалних ограничења недостају хоризонталне и вертикалне везе и координација, социјални капитал може имати значајну улогу у олакшавању процеса активације. Ово се нарочито односи на везе међу појединцима, друштвене мреже и норме узајамности, солидарност и поверање који олакшавају координацију и сарадњу у циљу заједничке користи. Како је показано на примерима из Србије, ове мреже и неформалне институције утичу на превазилажење институционалних ограничења за активацију напуштених индустријских објеката. Овај закључак се надовезује резултате претходних истраживања о постојању јаке повезаности између већег степена социјалног капитала и институционалне делотворности. У постсоцијалистичким земљама, у којима су доминирале вертикалне мреже наметнуте једнопартијским системом, а друштвене организације су биле контролисане и манипулисане од стране режима, успостављање густе хоризонталне мреже комуникације пружа могућност за развој друштвеног капитала као основе демократије.

У истраживању је потврђена хипотеза да постојећи институционални оквир управљања просторним развојем у Србији карактеришу ограничења која резултују немогућношћу примене иновативних приступа, неопходних за успешну активацију објеката индустријског наслеђа, која могу бити превазиђена ангажовањем креативног, цивилног сектора и неформалних иницијатива. Показано је да комплексност поновне употребе напуштених индустријских објеката и нарочито индустријског наслеђа, захтева другачији приступ управљању. Ефикасни институционални оквир за активацију напуштених индустријских објеката у Србији подразумева измене и редефинисање постојећег оквира. Критичко посматрање институционалног оквира у Србији је извршено у оквиру теоријског оквира који чини неоинституционализам и у оквиру ког су критички посматране институције и њихов развој кроз деловање различитих актера. С обзиром на то да је за анализу институционалног оквира у Србији било неопходно анализирати стање у претходних неколико деценија, развој и промене

у институцијама, теорија зависности од пређеног пута је омогућила разумевање и анализу зависности актуелног стања од историјски наслеђених модела и способност образаца развоја из прошлости да утичу на развојни пут у садашњости и у будућности. Оквир који чине неоинституционална теорија и теорија зависности од пређеног пута, је омогућио препознавање ограничења у актуелном институционалном оквиру у Србији, као и узрока који су до њих довели.

Примери из иностранства су коришћени како би се подржали главни аргументи или илустровале чињенице и појаве значајне за истраживање. Они су послужили за успостављање основног модела у односу на који се посматра Србија, са којим су прављене паралеле и вршена компарација и тако потврђена прва хипотеза – да је институционални оквир у Србији нефлексибилан и да су за успешну активацију потребне измене и унапређење система.

На основу увида у карактеристике модела институционалне организације у развијеним земљама, конструисан је модел за редефинисање институционалног оквира у Србији. Урађена је процена могућности редефинисања институционалног оквира формулисања урбанистичких политика, коришћењем искустава европских држава и кроз аналогију са сличним процесима у земљама где су ови процеси успели.

У истраживању је потврђена и друга хипотеза – да креативни сектор у Србији има капацитет и интерес/потребу да користи објекте индустријског наслеђа, те као такав, овај сектор ствара услове и нуди иновације које могу допринети изменама у институционалном оквиру, које би довеле до адекватног односа према напуштеним индустријским просторима. Ови актери омогућавају постепено увођење иновативних концепата у традиционални модел планирања, чиме би се оставио простор за неочекиване промене, као што су привремено коришћење и већа укљученост неинституционалних иницијатива. Имајући у виду значај индустријског наслеђа за локалну заједницу, њен идентитет и идентитет простора, у претходним поглављима је показано да се бољи резултати добијају када је локална јавност укључена у процес активације. Такође, како је показано кроз преглед примера и студије случаја, промена односа јавности према индустријском наслеђу и признавање његових вредности је повезано са протестима и иницијативама потеклих од актера ван званичних институција. У

Србији данас, када се ради на развијању демократије, неопходне су промене у управљању које ће пратити промене у економији и друштву. Отворено тржиште од планирања захтева флексибилност, прилагођавање и координацију учесника. Могуће решење се види у моделима који су више демократски и партиципативни, као што је комуникативно или колаборативно планирање, које подразумева да је планирање интерактиван процес у ком се кроз комуникативну акцију тражи узајамно разумевање и у који су укључене све заинтересоване стране и постоји узајамно разумевање потреба.

Ограничења која су се појавила приликом овог истраживања тичу се типичних слабости квалитативног истраживања, која се односе на савладавање великих количина и питања кредибилитета квалитативних података. Комбинација различитих метода истраживања је одабрана као решење које омогућава коришћење предности сваког од метода понаособ, при чему су мане коришћења појединачних приступа неутрализоване применом других приступа. Како се о случајевима у Србији до сада врло мало знало и они нису били предмет истраживања до сада, теренски рад и интервјуи су захтевали обимне ресурсе и време, који су савладани кроз одређивање реалне количине интервјуа коју је могуће спровести, тако да се добије довољно информација. У складу са ограничењима, сужен је број испитаника и број случајева које се посматрају. Проблем који се јавио у вези са спровођењем интервјуа је немогућност да се ступи у контакт са неким од планираних испитаника, односно њихова немогућност да учествују у интервјуу. Ова препрека је савладана тако што су у тим случајевима бирани други испитаници из исте институције/организације, или испитаници који су у могућности да одговоре на постављена питања. Такође, Избор примера за студије случаја је у извесној мери био условљен постојањем знања и искуства аутора о одређеној локацији, као и постојањем услова за спровођење истраживања на терену. То је условило да је један од основних критеријума за одабир случајева била доступност локација.

6.2 Допринос истраживања теорији и пракси активације напуштених индустријских објеката

Комплексност истраживачког проблема је захтевала увид у различите теорије које објашњавају поједине везе и односе. Допринос истраживања према областима којима се истраживање бави, је наведен у наредним пасусима.

Када је у питању теоријски аспект о културном и индустријском наслеђу, спроведено истраживање потврђује и надовезује се на постојећа истраживања у вези перцепције простора, улоге историје, меморије и идентитета простора у формирању личног идентитета и у формирању квалитетних простора³²⁵, као и на истраживања која се баве овом темом везано за индустријско наслеђе³²⁶. Студије случаја из Србије и иностранства потврђују претходна сазнања која објашњавају везу између простора/објеката и индивидуа, односно значаја који простор и његов доживљај имају за индивидуе. Добијени подаци објашњавају због чега су напуштени индустријски објекти данас у тако великој мери значајни за индивидуе и друштво у целини, и због чега су многи од ових објеката препознати као културно наслеђе. Анализиране студије случаја показују да корисници простора у већини случајева препознају нематеријалну вредност објеката индустријског наслеђа и значај њиховог очувања, као и то да су ови простори везани за идентитет корисника. Осим тога, власници простора, приватни сектор, као и јавне институције, такође све чешће препознају ове објекте као значајне.

Када је у питању систем одлучивања и планирања у различитим друштвеним системима, спроведено истраживање институционалних оквира за активацију напуштених индустријских објеката у развијеним земљама и у Србији потврђује да је систем у Србији нефлексибилан и да не омогућава примену иновативних приступа. Способност образаца развоја из прошлости да утичу на развојни пут (*path dependency*) је већ идентификована у урбаном развоју постсоцијалистичких земаља и закључак овог рада се надовезује на постојећа истраживања која потврђују различиту способност планерских институција да усмеравају процес урбаног развоја и решавају конфликте у различитим земљама.

³²⁵ На пример: Lynch, 1981; Proshansky, 1978, 1982, 1983; Hayden, 1995.

³²⁶ Edensor, 2005; Castello, 2006, 2010; Михајлов, 2009, 2011; Pickard, 2008, 2009; English Heritage, ICOMOS, UNESCO, TICCIH.

Истраживање се надовезује на постојеће теорије у вези са институционалним оквиром просторног развоја у постсоцијалистичким земљама³²⁷, као и на изворе који се баве институционалним оквиром просторног развоја у Србији³²⁸. Посматрање институција као уклопљених (*embedded*) у одређени социјални контекст у простору и времену, показало је како институционални избори извршени у претходним временима утичу на стварање јавних политика и какве су могућности да неполитичке институције, пре свега институције цивилног друштва, утичу на подизање капацитета и квалитета рада политичких установа. У складу са неоинституционализмом као теоријским приступом истраживању институција, тежиште истраживања је било на ширем концепту институција, који осим формалних правила, процедура и организација, подразумева и неформална правила и договоре, као што су норме, навике и културни обичаји који обликују понашање.

У оквиру теорије неоинституционализма су посматрани институционални утицаји који долазе „одоздо-на-горе“ и могућност интегрисања креативног и цивилног сектора у шири институционални оквир. Институције се посматрају као динамичне и прилагодљиве, јер се мењају и еволуирају кроз деловање различитих актера. Сprovedено истраживање даје допринос и претходним истраживањима креативног и цивилног сектора и њиховог учешћа у просторном развоју и заштити наслеђа³²⁹. Истраживање потврђује да овај сектор у Србији ствара услове и нуди иновације које могу допринети изменама у институционалном оквиру, које би довеле до адекватног односа према некадашњим индустријским просторима, и да ограничења за активацију могу бити превазиђена ангажовањем цивилног, креативног сектора и неформалних иницијатива.

Ово истраживање даје допринос претходним истраживањима политике и праксе активације напуштених индустријских објеката³³⁰. Допринос се посебно

³²⁷ Tsenkova and Nedović-Budić, 2006; Stanilov, 2007a,b,c; Pallagst and Mercier, 2007; Harloe and Szelenyi, 1996.

³²⁸ Бајец, 2009a,б; Вујошевић, 2003; Максић, 2012a,б.

³²⁹ Evans, 2001, 2009a,b,c; Грађанске иницијативе, 2005, 2009, 2010, 2011; Драгићевић Шеших, 2007, 2012, н.д.; као и истраживања везана за теорије које се тичу актера, њихове улоге у планирању и партиципације: Habermas, 1986; Friedman, 1987; Forester, 1989; Sager, 1994; Hamdi and Goethert, 1997; Gualini, 2001; Healey, 1997a,b, 2006; Harvey, 2009; Lefebvre, 1980, 1996.

³³⁰ Fragner, 2005, 2010; Перић, 2013a,б; Михајлов, 2009; Глигоријевић, 2007; Lehtovuori and Ruoppila, 2012; Ruoppila, Lehtovuori and Von Hertzen, 2007; Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, 2007.

односи на праксу активације у Србији, која до сада није била предмет значајнијих истраживања. Истраживање даје модел за унапређење политике и праксе, који су приказани у поглављу *5.4 Препоруке и анализа могућности за превазилажење институционалних ограничења за увођење иновација у постојећи институционални оквир у Србији*.

Утврђено је да питање демократизације урбанистичких политика и укључивања неинституционалних актера у процес представља један од кључних фактора приликом планирања и управљања напуштеним индустријским просторима. Иако је тема активације напуштених индустријских објеката већ доста испитивана, мало је било истраживања ове врсте која су се бавила Србијом и градовима у њој. Такође, иако се доста истраживања до сада бавило улогом креативног сектора у урбаној обнови и активацији напуштених објеката у развијеним земљама, ретка су истраживања која су се овом темом бавила у постсоцијалистичким градовима. Из тог разлога, научни допринос дисертације се огледа у указивању на ограничења и специфичности процеса активације напуштених индустријских објеката од стране креативног сектора у постсоцијалистичким градовима. Осим тога, новина коју доноси ово истраживање је поређење феномена активације индустријских објеката у Европи и у Србији. Критичка анализа досадашње политике и регулативе, као и њихове успешности и ефеката, помаже идентификовању начина управљања адекватних за актуелне услове и ограничења. У том смислу, ово истраживање даје допринос у односу на препознати недостатак теоријских и методолошких истраживања о алтернативним моделима планирања у транзицији.

Истраживање је дало три групе резултата. Прва група је теоријска и обухвата практичне увиде који служе за проверавање изабраних теоријских поставки. Друга група резултата је аналитичка – прикази, анализе и компарације различитих искустава у Европи и Србији у односу на могућности и ограничења интерпретације иницијатива цивилног, креативног сектора, као и неформалних иницијатива у формалним планерским документима. Трећа група резултата се односи на проверу могућности и ограничења у примени инструмената политика који обезбеђују остварење постављених критеријума у активацији објеката индустријског наслеђа у Србији.

Научни допринос дисертације се огледа у указивању на ограничења и специфичности процеса активације напуштених индустријских објеката од стране креативног сектора у постсоцијалистичким градовима. Допринос политици и пракси у Србији се огледа у указивању на могуће modele укључивања креативног сектора у планирање у вези са наслеђем, односно у идентификовању препорука којима се тежи проширењу оквира постојеће политике заштите индустријског наслеђа, као и у формулисању смерница у области активације објеката индустријског наслеђа. Основни резултат истраживања је допринос политици и пракси кроз утврђивање могућности за њихово унапређење на пољу иновативних идеја у поновној употреби некадашњих индустријских објеката у Србији.

У почетном делу истраживања је успостављена веза између теоријских извора, досадашњих истраживања и проблема везаних за тему истраживања. У другом делу истраживања је испитивањем политике и праксе у развијеним земљама, кроз примере добре праксе указано на препоруке и смернице у процесима активације напуштених објеката. У трећем делу истраживања је показано да су постојеће стратегије, политике, планови и регулатива који се тичу индустријског наслеђа и посебно његове поновне употребе у Србији, недовољни и неадекватни за успешну употребу објеката индустријског наслеђа и да сложеност употребе ових локација захтева иновативни приступ који подразумева укључивање актера као што су креативни сектор и локална заједница у процес. У завршном делу истраживања се испитивањем примера у Србији одговорило на то какав је однос надлежних институција према неинституционалним иницијативама и који су проблеми и препреке у реализацији оваквих пројеката. Поређење праксе у Србији са примерима у развијеним земљама је резултовало препорукама за превазилажење ограничења у актуелном институционалном оквиру.

Резултати добијени овим истраживањем указују на значај и вредност иновативних приступа активацији напуштених објеката и као такви, представљају корак ка подржавању ових приступа од стране актуелног институционалног оквира. Тежња је била да се овим истраживањем охрабре научна истраживања напуштених индустријских подручја, да се помогне управљању индустријским наслеђем и да се скрене пажња на проблематику ових простора. Дефинисање препорука, као и препознавање најадекватнијих метода планирања како би се

смањили конфликти међу посматраним групама, дугорочно би могло допринети процесу активације напуштених индустријских локација у Србији.

Процес поновне употребе захтева другачији приступ од оног који је тренутно институционализован у Србији и задатак је био испитивање инструмената за реализацију овог процеса у Србији. Истражена су питања везана за улогу различитих актера, њихово укључивање у процес, њихове међусобне односе, могућност сарадње, као и улога релевантних стручњака у процесу. Истраживање је показало да у Србији цивилни и креативни сектор поседују потенцијал да својим иницијативама утичу на превазилажење постојећих ограничења у систему, и то кроз различите „одоздо-на-горе“ иницијативе и неформалне видове умрежавања између актера. На овај начин се омогућавају сарадња, а тиме и заштита и постепена активација напуштених објеката, који иначе не би постојали. Уобичајени сукоби тичу се неразумевања значаја од стране појединих актера и недостатка институционализованих облика сарадње (који би могли допринети бољем разумевању међу актерима и решавању проблема на локацијама), као и недостатка финансијских средстава и званичне одлуке да се одређено подручје активира. Умрежавање привремених или сталних корисника простора помаже решавању неких од ових проблема и усклађивању различитих интереса. Анализирани примери показују да привремена дешавања утичу на промоцију простора и тако доприносе постепеном схватању његовог значаја, заштити, па и трајној активацији. Неретко се дешава да званичне институције заштите препознају вредност и формално заштите објекат тек након што је он препознат као значајан од стране цивилног и креативног сектора.

6.3 Могући правци даљих истраживања

Препоруке дате као резултат овог истраживања су постављене као оквир за заштиту и активацију напуштених индустријских објеката од стране неинституционалних актера, који се даље може разрађивати. Оно што овим истраживањем није обухваћено, и што би могло бити предмет даљих истраживања, јесу различите просторне карактеристике напуштених индустријских објеката и објеката индустријског наслеђа, и то како оне утичу на

формирање препорука које се тичу заштите и активације објеката. Резултати досадашњих истраживања показују да се приступи активацији разликују у зависности од карактеристика објеката. У складу са овим, могла би се формирати типологија објеката (у зависности од степена заштите, локације, постојања тренутних корисника и слично), и на основу даљих истраживања и анализа би се могле формирати специфичне препоруке за различите случајеве.

С обзиром на то да се употреба културе и креативности у урбаној обнови често везује промену структуре корисника и становника и за центрификацију, даља истраживања ове теме могла би бити усмерена на испитивање начина за спречавање негативних последица активације напуштених индустријских подручја. Даље истраживање социјалног аспекта процеса активације напуштених индустријских подручја би могло помоћи у тражењу оптималних решења за некадашње раднике, мала предузећа и локално становништво у процесима активације.

Као ретко истраживање које се бави темом активације напуштених индустријских објеката од стране неинституционалних актера у постсоцијалистичким градовима, ово истраживање даје модел по ком се могу истраживати и друге сличне локације, како у градовима Србије, тако и у другим постсоцијалистичким градовима. Примена теренског рада и спровођење интервјуа на локацијама резултовали су добијањем нових информација у до сада неистраженим просторима. У складу са тим, даља истраживања сличних простора у Србији могу да продубе знање о теми и укажу на процесе који углавном нису регистровани од стране званичних институција, те је њихов потенцијал незапажен и неистражен. Осим тога, могући правац даљих истраживања тиче се поређења процеса активације напуштених индустријских објеката у различитим постсоцијалистичким земљама, које би показало како специфичности различитих система утичу на процес активације.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Andres, L. (2013) 'Differential Spaces, Power Hierarchy and Collaborative Planning: A Critique of the Role of Temporary Uses in Shaping and Making Places', in: *Urban Studies*, 50 (4), p. 759-775.
- Andrusz, G., Harloe, M. and Szelenyi, I. (ed.) (1996) *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*, Oxford, UK: Blackwell publishing.
- Association des centres culturels de rencontre (2003) *Reviving Monuments: Approaches to historic building re-use seen on 40 sites in Europe today*, Paris: Le Moniteur.
- Бајић, Т. и Б. Манић (2013) „Социјално становање у Србији пред изазовима климатских промена: Да ли архитектонско-урбанистички конкурси охрабрују иновативност?“ У: Пуцар, М., Б. Димитријевић, & И. Марић (ур.): *Климатске промене и изграђени простор. Политика и пракса у Шкотској и Србији*. Београд: ИАУС, стр. 201–223.
- Balounova, Z. (2012) *Brněnská Vaňkovka v 90. letech 20. století (od brownfieldu po kulturní centrum)*, Bakalářská diplomová práce, Masarykova univerzita Filozofická fakulta, Available: http://is.muni.cz/th/263827/ff_b/BP_VANKOVKA_Balounova_bez_priloh.pdf?info=1;zpet=https:%2F%2Ftheses.cz%2Fvyhledavani%2F%3Fsearch%3DM%C4%9Btsk%C3%A9%20divadlo%20Brno%26start%3D57, [21 Mar 2016].
- Battle, S. *Public-private partnerships in brownfields redevelopment: Chicago, Illinois and Vienna, Austria*, Available: www.sre.wu-wien.ac.at/neurus/battle.pdf, [6 Feb 2014].
- Bauer, R. (2009) *Zur kulturellen Nutzung des Austria Tabakwerke Areals*, Linz: Johannes Kepler Universität Institut für Organisation, Available: www.linz.at/images/Vorstudie_Stadt_LinzTabakwerke_Linz.pdf, [24 Dec 2014].
- Беговић, Б. (1995) *Економика урбанистичког планирања*, Београд: ЦЕС Мекон, Београд.
- Bianchini, F. (1988) *City centres, city cultures: the role of the arts in the revitalisation of towns and cities*, Manchester: Centre for Local Economic Strategies.
- Bianchini, F. and Parkinson, M. (ed.) (1993) *Cultural Policy and Urban Regeneration: The West European Experience*, Manchester: Manchester University Press.
- Birmingham City Council (2009) *Digbeth, Deritend and Bordesley High Streets Conservation Area Character Appraisal and SPD*, [коришћено у електронској форми].
- Birmingham City Council (2014) *Birmingham Development Plan 2031*, [коришћено у електронској форми].
- Birmingham Post (2007) *£20 million boost for iconic Custard Factory*, Available: www.birminghampost.co.uk/news/local-news/20-million-boost-iconic-custard-3972765, [29 Feb 2014].
- Bishop, J. (2008) *Participation in planning in England: The jury is still out*, Bristol: BDOR Limited.
- Blumenreich, U. (2013) *Cultural Policy Profile: Germany*, in: *Compendium – Cultural Policies and Trends in Europe*, Available at: www.culturalpolicies.net/, Accessed on: 28th May, 2015.
- Bourdieu, P. (1985) 'The forms of capital', in Richardson, JG (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York: Greenwood.
- Bracken, I. (1981) *Urban Planning Methods: Research and Policy Analysis*, London and New York: Methuen.
- Breznik, M. (2007) 'The Role of Culture in Strategies of 'City Regeneration'', in Švob-Đokić, N. (ed.), *The Creative City: Crossing Visions and New Realities in the Region*, Zagreb: Institute for International Relations.
- Bruszt, L. and Stark, D. (1998) *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Bundesdenkmalamt - BDA (2011) *Richtlinie Energieeffizienz am Baudenkmal*, Wien: BDA.
- Bundesdenkmalamt - BDA (2014) *Standards of Baudenkmalpflege*, Wien: BDA.
- Burayidi, M. (ed.) (2000) *Urban planning in a multicultural society*, Westport, USA: Praeger Publishers.
- Byrne, B. (2004) 'Qualitative Interviewing', in Seale, C. (ed.) *Researching Society and Culture*, London, SAGE Publications, pp. 179-192.
- Варајић, Ј. (2015) [Интервју], 5. новембар.
- Велат, Д. и Грађанске иницијативе (2011) *Процена стања у сектору организација цивилног друштва (ОЦД) у Србији*, Београд: Грађанске иницијативе, [коришћено у електронској форми].
- Волић, И. (2015) *Друштвени центар у Новом Саду – парадигма буђења*, Доступно на: <http://korzoportal.com/drustveni-centar-u-novom-sadu-paradigma-budenja/>
- Вујачић, И. (2010) „Управљање у Србији или како функционишу институције“, у Беговић, Б., Бисић, М., Вујачић, И., Живковић, М., Матковић, Г., Мијатовић, Б., Пауновић, М. и Самарџић, С. (ур.) *Институционалне реформе у 2009. години*, Београд: Центар за либерално-демократске студије.
- Вујовић, S. and Petrović, M. (2007) 'Belgrade's post-socialist urban evolution: Reflections by the actors in the development process', in Stanilov, K. (ed.) *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Вујошевић, М. (2003) *Планирање у постсоцијалистичкој политичкој и економској транзицији*, Београд: ИАУС.
- Вујошевић, М. (2004) 'The Search for a new Development Planning/Policy mode: problems of expertise in the transition period', *SPATIUM International Review*, no. 10, pp. 12-18.
- Вујошевић, М. and Nedović-Budić (2006) 'Planning and societal context – The case of Belgrade, Serbia', in Tsenkova, S. and Nedović-Budić, Z. (ed.) *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*, Heidelberg: Physica-Verlag.
- Вујошевић, М. (2010) 'Collapse of Strategic Thinking, Research and Governance in Serbia and Possible Role of the Spatial Plan of the Republic of Serbia in its Renewal', *SPATIUM International Review*, no. 23, pp. 22-29.
- Вујошевић, М., Zeković, S. and Maričić (2010) 'Post-socialist Transition and Empirical Evaluation of the Future Spatial Development of Serbia', *WSEAS Transactions on Environment and Development*, vol. 6, no. 9, pp. 666-676.
- Вујошевић, М. and Zeković, S. (2013) 'Renewal of strategic research, thinking and governance in spatial development of Serbia: Mid-term priorities', *Conference Proceedings 2nd International scientific conference Regional development, spatial planning and strategic governance - RESPAG 2013*, 22-25 May, Belgrade, IAUS.
- Вукановић, М. (2011) *Поглед на културу. Закони и праксе у Србији и пет држава чланица Европске уније*, Београд: Завод за проучавање културног развоја.
- Garb, Y. and Jackson, J. (2010) 'Central Europe's Brownfields: Catalysing a Planning Response in the Czech Republic', in Altrock, U., Güntner, S., Huning, S. and Peters, D. (ed.) *Spatial Planning and Urban Development in the New EU Member States - From Adjustment to Reinvention*, Hampshire: Ashgate.
- Glass, R. (1964) *London: aspects of change*, London: MacGibbon & Kee.
- Глигоријевић, Ж. (2007) 'Forces and Trends Shaping the contemporary City: The Creative Sector in Creative Cities', in Švob-Đokić, N. (ed.) *Cultural transitions in Southeastern Europe. The creative city: Crossing visions and new realities in the region*, Zagreb: Institute for International Relations.
- Глигоријевић, Ж. (2015) [Интервју], 28. октобар.
- Голубовић, Н. и Голубовић, С. (2007) „Алтернативни приступи у концептуализацији друштвеног капитала“, *Економски анали*, вол. 52, бр. 174-175, стр. 152-167.
- Голубовић, Д. и Анђелковић, Б. (2008) *Институционални механизам сарадње Владе и цивилног друштва: упоредна искуства и препоруке за Србију (нацрт)*, Извештај

- припремљен за Тим Потпредседника Владе РС за имплементацију Стратегије за смањење сиромаштва, [коришћено у електронској форми].
- Грађанске иницијативе (2005) *НВО сектор у Србији*, Београд: Грађанске иницијативе, [коришћено у електронској форми].
- Грађанске иницијативе (2009) *Мogućности комуникације грађана, грађанки и НВО са институцијама Европске уније (ЦИДЕЦ - Дијалог грађана и грађанки за европски консензус)*, Београд: Грађанске иницијативе, [коришћено у електронској форми].
- Грађанске иницијативе (2010) *НВО у Србији 2009*, Београд: Грађанске иницијативе, [коришћено у електронској форми].
- Грађанске иницијативе (2011) *Перцепција и ставови јавности о невладином сектору у Србији у 2009. години*, Београд: Грађанске иницијативе, [коришћено у електронској форми].
- Groat, L. and Wang, D. (2002) *Architectural Research Methods*, New York: John Wiley and Sons.
- Gualini, E. (2001) *Planning and the Intelligence of Institutions: Interactive Approaches to Territorial Policy-making Between Institutional Design and Institution-building*, Ashgate.
- David, P. A. (1994) Why are Institutions the 'Carriers of History'? Path Dependence and The Evolution of Conventions, Organizations and Institutions. *Structural Change and Economic Dynamics* 5 (2): 205-220.
- Davidoff, P. (1965) 'Advocacy and pluralism in planning', *Journal of the American Institute of Planners* vol. 31, no. 4, pp. 331-338.
- Davies, M.B. (2007) *Doing a Successful Research Project*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Дамјановић, Д, Јеринић, Ј. и Павловић-Крижанић, Т. (ед.) (2011) *Хоризонтална и вертикална координација у поступку доношења одлука од значаја за локалну самоуправу у Србији*, Београд: ПАЛГО центар, [коришћено у електронској форми].
- Даниловић, К., Стојков, Б., Зековић, С., Глигоријевић, Ж. и Дамјановић, Д. (ур.) (2008) *Оживљавање браунфилда у Србији (Приручник за доносиоце одлука и професионалце)*, Београд: Палго центар.
- Debord, G. (1987) *Society of the Spectacle*, Exeter: A. Wheaton and Co.
- Девећ, Д., Комненић, Б. и Микић, Х. (2015) *Нови креативни простори Војводине*, Нови Сад: Завод за културу Војводине.
- Diesenreiter, T. (2013) [Interview], 29th January.
- Димитријевић, М. (2010) „Креативна индустрија“, *Политика*, 28. Мај, [коришћено у електронској форми].
- Димитријевић-Марковић, С. (2012) „Аспекти заштите урбаног и архитектонског наслеђа у контексту урбанистичког планирања“, *Наслеђе*, бр. 10, стр. 255-266.
- Димитријевић Мишковић, М. (ет ал.) (2012) *Јавни простори и како их откључати: Практични приручник*, Београд: Грађанске иницијативе.
- Dixon, T., Raco, M. Catney, P. Lerner D. N. (ed.) (2008) *Sustainable Brownfield Regeneration: Liveable Places from Problem Spaces*, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Douet, J. (2011) 'Low Cost Reuse of Industrial Buildings', *6th International Biennial 'Vestiges of Industry' 2011: Industrial Heritage – on the Edge...*, 14-15 October, National Technical Museum, Prague.
- Драгићевић Шешић, М. (2007) *Култура као самоодбрана друштва и личности*, Дебата у организацији Центра за демократију, 26. септембар, Доступно на: www.politickiforum.org/index.php?vrsta=tribina&kategorija=&tekst=7&naredba=prikaz
- Драгићевић Шешић, М. (2012) „За културу, против креативних индустрија“, Доступно на: www.madmarx.rs, [4 Мај 2014].
- Драгићевић Шешић, М. (н.д.) „Политика сећања и право на побуну у неинституционалној култури Београда“, Доступно на: www.fdu.edu.rs/uploads/uploaded_files/_content_strane/2013_milena_dragicevic_sesic.pdf, [4 Мај 2014].

- Друштвени центар добио спор и кључеве назад (2014), доступно на:
<http://kontrapress.com/clanak.php?rub=ARTivizam&url=Drustveni-centar-dobio-spor-i-kljuceve-prostora-nazad>
- Duany, A. (2001) 'Three Cheers for Gentrification It Helps Revive Cities and Doesn't Hurt the Poor', in *The American Enterprise*, April 2001, pp. 38-39.
- Ђорђевић, С. (2011) *Приручник за укључивање грађана и цивилног друштва у процесе одлучивања: примена кодекса добре праксе*, Београд: Грађанске иницијативе, [коришћено у електронској форми].
- Evans, G. (2001) *Cultural Planning: An Urban Renaissance?*, London: Routledge.
- Evans, G. and Foord, J. (2003) 'Shaping the Cultural Landscape: Local Regeneration Effects', in Miles, M. and Hall, T. (ed.) *Urban Futures – Critical commentaries on shaping the city*, London: Routledge.
- Evans, G. and Shaw, P. (2004) *The contribution of culture to regeneration in the UK: A review of evidence, A report to the Department for Culture Media and Sport*, London: London Metropolitan University.
- Evans, G. (2009a) 'Creative spaces and the art of urban living', in Edensor, T. and Millington, S. (ed.) *Spaces of Vernacular Creativity: Rethinking the Cultural Economy*, London: Routledge.
- Evans, G. (2009b) 'From cultural quarters to creative clusters – creative spaces in the new city economy', in Legner, M. (ed.) *The sustainability and development of cultural quarters: International perspective*, Stockholm, Institute for Urban History.
- Evans, G. (2009c) 'Creative Cities, Creative Spaces and Urban Policy', *Urban Studies*, vol. 46, no. 5&6, pp. 1003-1040.
- Edensor, T. (2005) *Industrial ruins: spaces, aesthetics and materiality*, Oxford: Berg Publishers.
- Edwards, M. and Zadek, S. (2003) 'Governing the provision of Global Public Goods: The Tole and Legitimacy of Nonstate Actors', in *Providing Global Public Goods. Managing globalization*, Kaul, I., Conceicao, P., Le Goulven, K. and Mendoza, R. (ed.), Oxford: Oxford University Press.
- Egger, K., Ganthaler, S., Haider, S., Kordina, H., Tragseil, F. and Schamann, M. (2004) *Industrielle Brachflächen in Österreich. Wiedernutzungspotenzial*, Vienna: Diverse Publikationen.
- English Partnerships (2006) *The Brownfield Guide – A practitioner's guide to land reuse in England*, London: English Partnerships.
- English Heritage (2009) *Heritage-Based Regeneration*, Available: www.rtpi.org.uk/media/6213/Heritage-led-Regeneration-July-2011-redraft.pdf, [4 Feb 2014].
- ESPON (2007) *ESPON Project 2.3.2: Governance of Territorial and Urban Policies from EU to Local Level-Final Report*, Available: www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_ESPON2006Projects/Menu_PolicyImpactProject/s/governance.html, [3 Mar 2014].
- Estrin, S. (1991) 'Yugoslavia: The Case of Self-Managing Market Socialism', *Journal of Economic Perspectives*, 5(4), 187-194.
- European Commission (1995) *Green Paper on Innovation*, Available: http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com95_688_en.pdf, [4 Feb 2014].
- European Commission (1999) *The EU compendium of spatial planning systems and policies – Germany*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities [online].
- European Commission (2000a) *The EU compendium of spatial planning systems and policies – United Kingdom*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, [online].

- European Commission (2000b) *The EU compendium of spatial planning systems and policies – Austria*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, [online].
- European Council of Town Planners (2003) *The New Charter of Athens 2003*, Lisbon. Available: www.ectp-ceu.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=85, [4 Feb 2014].
- EXPEDITIO (2005) *Европске конвенције и препоруке у области културног наслеђа*, Котор: EXPEDITIO.
- Жарин, С. (2015) [Интервју], 20. новембар.
- Živković, D. (2009) Izlaganje Dušice Živković, konferencija Kulturna politika u oblasti kulturnog nasleđa i transformacija institucija, Beograd, 25.5.2009., dostupno na: www.seecult.com
- Завод за заштиту споменика културе града Новог Сада (2013) „Услови чувања и коришћења културних добара и добара која уживају претходну заштиту и утврђене мере заштите за израду Плана детаљне регулације Кинеске четврти са Чешким магацином у Новом Саду“, материјал добијен у Заводу.
- Запослени у ЈП Пословни простор (2015) [Интервју], 9. децембар.
- Zukin, S. (1975) *Beyond Marx and Tito: Theory and Practice of Yugoslav Socialism*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Zukin, S. (2002) *The Culture of Cities*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Игњатовић, М. (2015) [Интервју], 11. новембар.
- „Изазови несврстаних ЦК у региону“, *Сикулт Портал за културу југоисточне Европе* (25. јун, 2008), Доступно на: www.seecult.org/node/28803, [6. феб 2014].
- Jackson, J. B. (2012) [Interview], 5th June.
- Jackson, J. B. (1994) *A Sense of Place, a Sense of Time*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Jackson, J. and Garb, Y. (2003) *Accelerating brownfield reuse in Central Europe. Findings and recommendations for national, regional and EU Actions*, Available: www.brownfields.cz/wp-content/uploads/2008/04/accelerating-brownfield-reuse-in-ce-2003.pdf, [7 Feb 2014].
- Jackson, J. B. (2007) ‘Czech Approach to the Promotion of Brownfield Revitalization: Successes and Challenges’, *Brownfields reuse is a stimulus to Planning and Sustainable Urban Development*, October 2007, Available: [www.palگو.org/files/brownfield/07_Jirina_Jackson - Czech Approach to the Promotion of Brownfield Revitalization.pdf](http://www.palگو.org/files/brownfield/07_Jirina_Jackson-Czech-Approach-to-the-Promotion-of-Brownfield-Revitalization.pdf), [6 Feb 2014].
- Jacobs, J. (1969) *The Economy of Cities*, Random House.
- Јовановић, Т. (2010) *Празни простори Србије*, Београд: Завод за проучавање културног развитака.
- Јоцић, А. (2015) [Интервју], 4. новембар.
- ЈП Урбанизам (2010) *Студија обликовања градских целина и архитектонског обликовања објеката у Новом Саду*, [коришћено у електронској форми].
- ЈП Урбанизам (2015) *Анализа браунфилд и грејфилд изабраних локација на територији Града Новог Сада*, [коришћено у електронској форми].
- Јукилето, Ј (2001) „Новији међународни трендови у заштити културног наслеђа“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 25, стр. 11-14.
- Јукилето, Ј. (2004) „Конзервација и развој у историјским урбаним просторима“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, бр. 28, стр. 9-14.
- Jupp, V. (ed.) (2006) *The SAGE Dictionary of Social Research Methods*, London: SAGE Publications.
- Капетановић, А. (2007) „Активности невладиних организација на пољу културног наслеђа у Црној Гори, примјер волонтерских радних кампова рестаурације у Перасту“, у Митровић, В. (ед) *Обнова културне градитељске баштине – аспекти, примери, поуке, зборник радова, Међународни симпозијум*, Нови Сад, 2-4. мај.

- Kennedy, M. and Leonard, P. (2001) *Dealing with Neighborhood Change: A Primer on Gentrification and Policy Choices*, Report A Discussion Paper Prepared for The Brookings Institution Center on Urban and Metropolitan Policy, Available: www.brookings.edu/~media/research/files/reports/2001/4/metropolitanpolicy/gentrification.pdf, [4 May 2014].
- Kilper, H. (1999) *Die Internationale Bauausstellung Emscher Park. Eine Studie zur Steuerungsproblematik komplexer Erneuerungsprozesse in einer alten Industrieregion*, Opladen: Leske + Budrich.
- „Кинеска четврт само за културу – најављено измештање радионица из Булеvara деспота Стефана у Новом Саду“ (2010), доступно на: www.ekapija.com/website/sr/page/295477/Kineska-%C4%8Detvrt-samo-za-kulturu-najavljeno-izme%C5%A1tanje-radionica-iz-Bulevara-despota-Stefana-u-Novom-Sadu
- „Кинеска четврт будући центар културног живота Новог Сада“ (2012), доступно а: www.novisad.rs/lat/kineska-cetvrt-buduci-centar-kulturnog-zivota-novog-sada
- „Кинеска четврт уместо друштвеног центра?“ (2012), доступно на: www.021.rs/Novi-Sad/Vesti/FOTO-Kineska-cetvrt-umesto-Drustvenog-centra.html
- Kitchin, R. and Tate, N. J. (2000) *Conducting Research in Human Geography: theory, methodology and practice*, Harlow: Prentice Hall.
- Киш, В. (2015) [Интервју], 27. октобар.
- Knieling, J. and Othengrafen, F. (2005) *Approaches and Attributes of the Planning Culture in Germany*, Introduction for the project start up CULTPLAN, 15-16 April, Wageningen, Netherlands.
- Knowles-Yanez, K. (2002) ‘Concerns of children in land use planning process’, *Annual meeting of the Association of Collegiate Schools of Planning*, November, Baltimore, MD.
- Кораћ, И. и Марковић, П. (2009) Иницијатива за израду пројекта и нацрт стратешког плана за ревитализацију старе фабрике „Петар Драпшин“ у Новом Саду, Нови Сад.
- Кораћ, И. (2015) [Интервју], 11. новембар.
- Krešić, M. (2004) ‘Serbian Planning and Constructing Law approach to city politics and urban management. Were we ready?’, in Nedović-Budić, Z. and Tsenkova, S. (ed.) *Winds of societal change: Remaking post-communist cities*, University of Illinois, Urbana-Champaign: Russian, East European and Eurasian Center.
- Krešić, M. (2011) *Why We Need Spatial and Urban Plans*, 29 June, Available: <http://euprogres.org/blog.php?id=95&num=11>, [3 Mar 2014].
- Кузманов, Д. (2015) [Интервју], 27. октобар.
- Куленовић, Р. (2010) *Индустријско наслеђе Београда*, Београд: Музеј Науке и технике.
- Куленовић, Р. (2015) [Интервју], 21. октобар.
- Културкламмер (2008) *Могућности (ре)активације напуштених индустријских објеката: раскрића и путокази*, Београд: Културкламмер.
- Kunzmann, K. (2004) ‘Creative Brownfield Redevelopment: The Experience of the IBA Emscher Park Initiative in the Ruhr in Germany’, in Greenstein, R. and Sungu-Eryilmaz, Y. (eds), *Recycling the City: The Use and Reuse of Urban Land*, Lincoln Institute of Land Policy, Cambridge.
- Kunzmann, K. (2000) *The Ruhr in Germany: A Laboratory for Regional Governance*, in *The Changing Institutional Landscape in Europe*, Albrechts, L., Alden, J. and da Pires, R. (eds), London: Aldershot.
- Lavanga, M., Stegmeijer, E. and Haijen, J. (2008) ‘Incubating Creativity; Unpacking Locational and Institutional Conditions That Can Make Cultural Spaces and Creative Areas Work’, *5th International Conference on Cultural Policy Research (ICCPR)*, Istanbul.
- Lavanga, M., Stegmeijer, E. and Haijen, J. (n.d.) Incubating creativity; Unpacking locational and institutional conditions that can make cultural spaces and creative areas work, Available at:

- www.academia.edu/576940/Incubating_Creativity_Unpacking_Location_and_Institutional_Conditions_That_Can_Make_Cultural_Spaces_and_Creative_Areas_Work
- Лазаревић, Н. (1988) *Град између емпирије и утопије*, Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.
- Лазаревић-Бајец, Н. и Маруна, М. (2009) *Стратешки урбани дизајн и културна разноликост*, Београд: Архитектонски факултет.
- Lazarević-Bajec, N. (2009a) 'Rational or Collaborative Model of Urban Planning in Serbia: Institutional Limitations', *SAJ* 2009/1, pp. 81-106.
- Лазаревић Бајец, Н. (2009б) „Локално стратешко планирање у Србији: евалуација резултата“, у *Тематски зборник радова (други део) са међународног научног скупа Регионални развој, просторно планирање и стратешко управљање*, Београд: ИАУС.
- Лазаревић-Бајец, Н. (2011) „Просторни план Републике Србије 2010. године – између амбиција и реалности“, *Фокус*, бр. 7, стр. 14-19.
- Landry, C. (2001) *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*, London: Earthscan.
- Латиновић, Љ. (н.д.) *Социјалдемократија*, www.gradjanskisavez.rs/socijaldemokratija-2/, [31. март 2015].
- Leadbeater, C. and Miller, P. (2004) *The Pro-Am Revolution*, London: Demos, [online].
- Lees, L. (2009) Policy (re)turns: gentrification research and urban policy – urban policy and gentrification research, in: *Environment and Planning*, volume 35, pp. 571-574.
- Лефевр, Х. (1980) „Теорија простора“, *Трећи Програм Радио Београда*, 45, II, Београд, стр. 569-582.
- Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (1996) *Writings on Cities*, Oxford: Basil Blackwell.
- Legatum Institute (2012) Prosperity index 2012, Available: www.prosperity.com/, [4 May 2014].
- Lehtovuori, P. and Ruoppila, S. (2012) 'Temporary uses as means of experimental urban planning', *SAJ*, no. 4, pp. 29-54.
- Loures, L., Burley, J. and Panagopoulos, T. (2011) Postindustrial Landscape Redevelopment: addressing the past, envisioning the future, in: *International Journal of Energy and Environment*, Issue 5, Volume 5, pp. 714-724.
- Low, S., Taplin, D. and Scheld, S. (2005) *Rethinking urban parks: public space and cultural diversity*, Austin: University of Texas Press.
- Lowenthal, D. (1985) *The past is a foreign country*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lowenthal, D. (1979) Environmental perception: preserving the past, in *Progress in Human Geography*, 3(4), pp. 549–559.
- Lowndes, V. (2009) 'New Institutionalism and Urban Politics', in Davies, J. and Imbroscio, D. (ed.) *Theories of Urban Politics*, London: Sage Publications Ltd.
- Lowndes, V. (2002) „Institutionalism“, in: Marsh, D. and Stoker, G. (ed) *Theory and Methods in Political Science*.
- Lukić, I. (2011) Influence of planning and civil initiative, as a form of public intervention on gentrification, *SPATIUM International Review*, no. 25, pp. 56-66.
- Lynch, K. (1972) *What Time is This Place*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Lynch, K. (1977) *Growing up in cities: studies of the spatial environment of adolescence in Cracow, Melbourne, Mexico City, Salta, Toluca, and Warszawa*, Cambridge and Paris: The MIT Press, UNESCO.
- Lynch, K. (1981) *Good City Form*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Maier, K. (1998) 'Czech planning in transition: assets and deficiencies', *International Planning Studies*, vol. 3, no. 3, pp. 351-365.
- Maksin-Mičić, M., Milijić, S. and Nenković-Riznić, M. (2009) 'Spatial and Environmental Planning of Sustainable Regional Development in Serbia', *SPATIUM International Review*, no. 21, pp. 39-52
- Максимов, К. (2015) [Интервју], 3. децембар.

- Maksić, M. (2012a) „Mogući pravci redefiniranja institucionalnog okvira procesa formuliranja prostornih politika u Srbiji u skladu s europskim iskustvima“, *Sociologija i prostor*, vol. 50, br. 1 (192), str. 27-44.
- Максић, М. (2012б) Институционални оквир урбанистичких политика изградње великих трговина у Србији, Докторска дисертација, Београд: Архитектонски факултет.
- „Мали Град у Београду“, *Глас Јавности* (1. новембар, 2005), [коришћено у електронској форми].
- „Мануал музеј заборављених уметности: Три деценије пасионираног сакупљачког рада“ (2015), доступно на: www.cinemacity.org/manual-muzej-zaboravljenih-umetnosti-tri-decenije-pasioniranog-sakupljackog-rada.1926.htm
- Marot, N. and Cernic, M. (2012) ‘Using the Potentials of Post-Mining Regions – A Good Practice Overview of Central Europe’, in Wirth, P., Cernic Mali, B. and Fischer, W. *Post-Mining Regions in Central Europe – Problems, Potentials, Possibilities*, Munich: Oekom.
- Martinotti, G. (1997) *Perceiving, Conceiving, Achieving the Sustainable City*, Dublin: Loughlingstown, Co.
- Masser, I. (1992) ‘Learning from Europe’, *Journal of the American Planning Association*, no. 58, pp. 3-8.
- Mijatović, B., Begović, B. and Paunović, M. (2007) *The reform of land development fee in Serbia (First draft)*, Belgrade: Center for Liberal –Democratic Studies.
- Мијатовић, Б. (2010) „Општи поглед на институционалне реформе“, у Беговић, Б. (ет ал.) (2010) *Институционалне реформе у 2009. години*, Београд: Центар за либерално-демократске студије.
- Mikić, H. and Drača-Muntean, A. (2014) ‘New Cultural Heritage Perception and Collaboration in Serbia through the Ljubljana Process’, in Council of Europe, *Heritage for development in South-East Europe*, Council of Europe.
- Миленковић, Н. (2015) [Интервју], 20. новембар.
- Миловановић, М. (2015) [Интервју], 1. децембар.
- Министарство културе и Музеј науке и технике (2007) *Протокол о партнерској сарадњи на интегралној заштити индустријског наслеђа од историјског, техничког, друштвеног, архитектонског и научног значаја на територији Републике Србије*, Доступно на: www.muzejnt.org.yu/downloads/protokol.pdf, [5. феб 2014].
- Михајлов, В. (2009) „Социјални мотиви и ефекти регенерације индустријског наслеђа“, *Социологија и простор*, вол. 47, бр. 2 (184), стр. 139-164.
- Михајлов, С. (2015) [Интервју], 30. октобар.
- MLIT (2014) An Overview of Spatial Policy in Asian and European Countries – United Kingdom, Available: www.mlit.go.jp/kokudokeikaku/international/spw/general/uk/index_e.html, [6 June, 2015].
- Montgomery, J. (2003) ‘Cultural Quarters as Mechanisms for Urban Regeneration: Conceptualising Cultural Quarters’, *Planning Practice and Research*, vol. 18, no. 4.
- Morley, D., Proudfoot, S. and Burns, T. (ed.) (1980) *Making the Cities Work. The Dynamics of Urban Innovations*, London: Croom Helm.
- Mossberger, K. and Stoker, G. (2001) ‘The Evolution of Urban Regime Theory: The Challenge of Conceptualization’, *Urban Affairs Review*, vol. 36 (6).
- Muller, S. and Carr, C. (2013) ‘Image politics and stagnation in the Ruhr Valley’, in Porter, L., Shaw, K. (eds) *Whose Urban Renaissance?: An international comparison of urban regeneration strategies*, Routledge.
- Murray, C. (2004) ‘Rethinking Neighbourhoods: From Urban Villages to Cultural Hubs’, in Bell, D. and Jayne, M. (ed.) *City of Quarters: Urban Villages in the Contemporary City*, Aldershot: Ashgate.
- Национални савет за културу (2012) *О стању у области заштите културног наслеђа*, [коришћено у електронској форми].

- Nedović-Budić, Z. (2008) *Understanding Societal Transition through Urban Lens*, IARO, Available: www.irex.org/resource/understanding-societal-transition-through-urban-lens-research-brief, [3 Mar 2014].
- Независна културна сцена Србије (2010) *Декларација представника независне културне сцене Србије*. Доступно на: www.nezavisnakultura.net/images/dokumenta/Deklaracija%20predstavnik%20Nezavisne%20kulturne%20scene%20Srbije.pdf, [5 Feb 2014].
- Некадашњи запослени у Градској управи (2015) [Интервју], 3. децембар.
- ODPM - Office of the Deputy Prime Minister (2004a) 'The Role of Historic Buildings in Urban Regeneration', Eleventh Report of Session 2003–04, London: Stationery Office, [online].
- ODPM - Office of the Deputy Prime Minister (2004b) *Community Involvement in Planning: The Government's Objectives*, London: Office of the Deputy Prime Minister - ODPM, [online].
- Opperman, B. (2001) Spatial Planning in Germany, Available: www.greenstructureplanning.eu/COSTC11/germany.htm, [29 May 2015].
- Orange, H. (2008) 'Industrial Archaeology: Its Place Within the Academic Discipline, the Public Realm and the Heritage Industry', *Industrial Archaeology Review*, vol. 30, no. 2, pp. 83-95.
- ÖROK (2011) *Austria Spatial Development Concept*, Vienna: ÖROK, [online].
- Oswalt, P., Overmeyer, K., Misselwitz, P. (2013) *Urban Catalyst: The Power of Temporary Use*, DOM Publishers.
- Ouf, A. M. S. (2001) Authenticity and the sense of place in urban design, in *Journal of Urban Design*, 6(1), pp. 73–86.
- Павловић, В. (2006) „О дефициту институционалних капацитета у Србији“, стр. 67-76, у: Михајловић, С. (ур), *Пет година транзиције у Србији*, 2, Београд: Социјалдемократски клуб, Фондација Friedrich Ebert.
- Пајванчић-Цизељ, А. (2012) „Значај и функције урбаних јавних простора“, у *Отворено о јавним просторима*, Београд: Грађанске иницијативе.
- Пајовић, Д. (2006) *Урбанистички закони јужнословенских земаља*, Нови Сад: Завод за урбанизам.
- Pallagst, K. M. and Mercier, G. (2007) 'Urban and regional planning in Central and Eastern European countries – from EU requirements to innovative practices', in Stanilov, K. (ed.) *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Pahl-Weber, E., Henckel, D., Klinge, W., Lau, P., Zwicker, D., Rütenik, B., Besecke, A. (2006) The Planning System in the Federal Republic of Germany, in: *BSR INTERREG III B project 'Promoting Spatial Development by Creating COMon MINdscapes'*, Available: http://commin.org/upload/Germany/DE_Planning_System_Engl.pdf, [29 May 2015].
- Pacione, M. (2005) *Urban Geography: A global perspective*, London and New York: Routledge, Taylor and Francis Group.
- Перић, А. и Маруна, М. (2012) „Представници друштвене акције у процесу регенерације приобаља – случај браунфилд локације „Лука Београд“, *Социологија и простор*, вол. 50, бр. 1 (192), стр. 61-88.
- Perić, A. (2013a) Institutional collaboration as the pillar of sustainable brownfield regeneration in the Danube macro-region, *Conference Proceedings 2nd International scientific conference Regional development, spatial planning and strategic governance - RESPAG 2013*, Belgrade, 22-25 May, IAUS.
- Перић, А. (2013б) Улога урбанистичког планирања у процесу регенерације браунфилда локација, Докторска дисертација, Београд: Архитектонски факултет.
- Percy, S. (2003) 'The Ruhr from Dereliction to Recovery, in: Couch, C., Fraser, C. and Percy, S. (eds), *Urban Regeneration in Europe*', Oxford: John Wiley & Sons.

- Petkova, S. (2005) *Cultural Heritage Legislation in the Transition Countries of South-East Europe*, Central European University, Available: www.policy.hu/petkova/Policy%20Paper.pdf, [7 Feb 2014].
- Petrová, P. (2014) *Cultural Policy Profile: Czech Republic*, in: Compendium – Cultural Policies and Trends in Europe, Available: www.culturalpolicies.net/web/czechia.php, [3 June 2015].
- Петовар, К. (1986) *Социолошка истраживања у урбанистичком планирању*, Необјављена Докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду.
- Петовар, К. и Вујошевић, М. (2008) „Концепт јавног интереса и јавног добра у урбанистичком и просторном планирању“, *Социологија и простор*, вол. 46, бр. 179 (1), стр. 23-51.
- Pickard, R. (ed.) (2008) *Analysis and Reform of Cultural Heritage Policies in South-East Europe*, Strasbourg: Council of Europe.
- Pickard, R. (2009) *Funding the Architectural Heritage: A Guide to Policies and Examples*, Strasbourg: Council of Europe.
- Поповић-Живанчевић, М. (2011) „Нова институција заштите наслеђа у Србији и региону Југоисточне Европе – Централни институт за конзервацију ЦИК“, *Конференција Улога образовања у конзервацији културног наслеђа*, 28. март 2011. године, Палата Италија, Београд, [коришћено у електронској форми].
- Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине (2011a) *Регионални просторни план Аутономне Покрајине Војводине до 2020 – Нацрт*, Нови Сад: Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине, [коришћено у електронској форми].
- Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине (2011b) *Регионални просторни план Аутономне Покрајине Војводине до 2020*, Нови Сад: Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине, [коришћено у електронској форми].
- Поповић-Живанчевић, М. (2012) *Нова институција заштите наслеђа у Србији и региону Југоисточне Европе, Централни институт за конзервацију ЦИК*, мај 2012, доступно на: www.icom-see.org/file/220/1.%20Mila%20Popovi%C4%87%20%C5%BDivan%C4%87Devi%C4%87.pdf, [10 март 2015].
- Proshansky, H., Fabian, A. K. and Kaminoff, R. (1983) ‘Place Identity: Physical World Socialization of the Self’, *Journal of Environmental Psychology*, vol. 3, no. 1, pp. 57-83.
- Proshansky, H. M. (1978) Place-identity: Physical world socialization of the self, in: *Journal of Environmental Psychology* 02/1983.
- Proshansky, H. M. (1982) *Place-Identity in Urban Settings* Washington, D.C., Distributed by ERIC Clearinghouse.
- Pruijt, H. (2003) ‘Is the Institutionalization of Urban Movements Inevitable? A Comparison of the Opportunities for Sustained Squatting in New York and Amsterdam’, *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 27, no. 1, pp. 133-157.
- Putnam, R. (1995) *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster.
- Pušić, Lj. (2004) ‘Sustainable Development and Urban Identity: A Social Context’, *SPATIUM International Review*, vol. 11, pp. 1-6.
- Рајић, Н. и Вучић, М. (2015) [Интервју], 9. децембар.
- РАПП - Републичка агенција за просторно планирање (2009) *Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020*, неусвојена, Доступно на: www.rapp.gov.rs/media/New%20Folder/STRATEGIJA.PRRS.pdf, [6 Feb 2014].
- РАПП - Републичка агенција за просторно планирање (2010) „Просторни план Републике Србије 2010-2020“, *Службени гласник РС*, бр. 88/10, [коришћено у електронској форми].

- РАПП (2011) *Програм имплементације просторног плана Републике Србије од 2010. до 2020. године за период од 2011. до 2015. године*, [коришћено у електронској форми].
- Ratzenböck, V., Hofecker, F. and Lungstraß, A. (2014) *Cultural Policy Profile: Austria*, in: Compendium – Cultural Policies and Trends in Europe, Available at: www.culturalpolicies.net/, [25 May 2015].
- REVIT - Revitalising Industrial Sites (2006) 'Event Report incorporating the REVIT Industrial Heritage Management Toolkit', *Industrial Heritage Seminar*, 30-31 March, Workmen's Hall Blaenavon, Torfaen: REVIT, [online].
- Rikalović, G., Mikić, H. and Molnar, D. (2014) The Ljubljana Process: More than Rehabilitation of our common heritage in South-Eastern Europe, in *Heritage for development in South-East Europe*, Council of Europe.
- Rotter, A. (2011) 'Die Frage der Nutzung ist im Denkmalschutz entscheidend', *Wirtschaftsblatt*, [online].
- Rothstein, B. and Stolle, D. (2002) 'The State and Social Capital: An Institutional Theory of Generalized Trust', *98th Meeting of the American Political Science Association in Boston, MA*, 29 August-2 September, Available: www.apsanet.org/~ep/papers/2003winner.pdf, [4 May 2014].
- РТВ, Аутономија (2014) „Пословни простор оптужио друштвени центар да штети граду“, доступно на: www.autonomija.info/poslovni-prostor-optuzio-drustveni-centar-da-steti-gradu.html
- Ruoppila, S., Lehtovuori, P. and Von Hertzen, N. (2007) *Infrastructures for Innovation. Enhancing innovation activity through urban planning in Baltic metropolises*, Helsinki: BaltMet Inno Project.
- Sager, T. (1994) *Communicative Planning Theory*, Aldershot: Avebury.
- Sandercock, L. (1998) *Towards cosmopolis: planning for multicultural cities*, Chichester, UK: John Wiley and Sons.
- Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin (2007) *Urban Pioneers: Temporary Use and Urban Development in Berlin*, Berlin: Jovis.
- Siebielec, G. (2012) (ed.) *Brownfield redevelopment as an alternative to greenfield consumption in urban development in Central Europe*, Available: www.urban-sms.eu/fileadmin/inhalte/urbansms/pdf_files/final_results/19_Brownfields_report_613_final.pdf, [7 Feb 2014].
- SIGMA (2004) *Public Administration in the Balkans: Overview*, Available: www.oecd.org/site/sigma/publicationsdocuments/34862245.pdf, [10 Aug 2013].
- SIGMA (2012) *Serbia Assessment – Summary*, Available: www.oecd.org/site/sigma/publicationsdocuments/assessmentreportsserbia.htm, [10 Aug 2013].
- Simmie, J. (1993) *Planning At The Crossroads*, London: UCL Press.
- Sirc, L. (1979) *The Yugoslav Economy under Self-Management*, London: Macmillan
- СКГО - Стална конференција градова и општина (2011) *Реактивирање браунфилда у Србији. Систематски приступ или ад хоц решења?*, Београд: Стална конференција градова и општина.
- „СКЦНС Фабрика: важно место за културни идентитет града“ (2015), доступно на: <http://cinemacity.org/skcns-fabrika-vazno-mesto-za-kulturni-identitet-grada.1972.htm>
- Службени гласник РС, бр. 71/94, 52/11 – др. закони и 99/11 – др. закон, *Закон о културним добрима РС*, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, бр. 53/95, 3/96 – испр., 54/96, 32/97 и 101/2005 – др. закон, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, бр. 25/01, 80/02, 80/02 – други закон, 43/03, 84/04, 18/10, 101/11, 119/12, 47/13, 108/13, 68/14 – други закон и 142/14, *Закон о порезу на добит правних лица*, [коришћено у електронској форми].

- Службени гласник РС, бр. 26/01, 42/02 – одлука СУС, 80/02, 80/02 – др. закон, 135/04, 61/07, 5/09, 101/10, 24/11, 78/11, 57/12 – одлука УС, 47/13 и 68/14 – др. закон, *Закон о порезима на имовину*, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, бр. 129/07 и 83/14 – др. закон, *Закон о локалној самоуправи*, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, бр. 21/07, *Стратегија регионалног развоја Републике Србије за период 2007. до 2012. године*, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, бр. 72/09, 81/09 испр. 64/10, 24/11, 121/12, 42/13, 50/13, 98/13, 132/14 и 145/14, *Закон о планирању и изградњи*, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, бр. 72/09, *Закон о култури*, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, бр. 51/09, *Закон о удружењима*, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, бр. 72/11, 88/13 и 105/14, *Закон о јавној својини*, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, 88/11, *Закон о јавно-приватном партнерству и концесијама*, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, бр. 28/15, *Уредба о условима и начину привлачења директних инвестиција*, [коришћено у електронској форми].
- Службени гласник РС, бр. 44/2014, *Закон о министарствима*, [коришћено у електронској форми].
- Службени лист Града Новог Сада, бр. 39/06, *Генерални план Града Новог Сада до 2021. године*.
- Службени Лист Града Новог Сада, бр. 16/07, *План детаљне регулације простора између Штранда и Морнарице у Новом Саду*.
- Службени лист града Београда, бр. 26/11, *План детаљне регулације стамбеног насеља „Вишњичко поље“ општина Палилула и општина Звездара*.
- Службени лист града Београда, бр. 03/12, *Стратегија подршке развоју цивилног друштва на територији града Београда 2012-2017*.
- Службени лист града Београда, бр. 20/16, *Планови генералне регулације подручја седишта јединице локалне самоуправе – град Београд*.
- Службени лист града Крагујевца, бр. 23/10, *Стратегија развоја грађанског сектора и филантропије града Крагујевца 2010-2015*, [коришћено у електронској форми].
- Службени лист Града Новог Сада, бр. 11/12, *Просторни план Града Новог Сада*.
- Smales, L. (1994) 'Desperate pragmatism or shrewd optimism? The image and selling of West Yorkshire', in Haughton, G. and Whitney, D. (ed.) *Reinventing a Region: Restructuring in West Yorkshire*, Avebury: Ashgate Publishing.
- Soni, R. (2011) *Urban Regeneration and the Effect on Small Established Businesses: The Case of Eastside*, undergraduate dissertation, University College London, Available: http://urban-geography.org.uk/wp-content/uploads/2011/02/Ravi_Soni_Dissertation_Final_Draft3.pdf, [13 Feb 2015].
- Соха, Д. (2011) „Браунфилд инвестиције за нови живот старих фабричких хала“, *Данас* (9. јун, 2011), [коришћено у електронској форми].
- „Србија регионални центар за студије превентивне конзервације“, 25. јануар 2009, доступно на: www.rtv.rs/sr_ci/drustvo/srbija-regionalni-centar-za-studije-preventivne-konzervacije_106134.html, [12. децембар, 2014].
- Stanilov, K. (ed.) (2007a) *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Stanilov, K. (2007b) 'Urban development policies in Central and Eastern Europe during the transition period and their impact on urban form', in Stanilov, K. (ed.) *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, Dordrecht, The Netherlands: Springer.

- Stanilov, K. (2007c) 'Urban planning and the challenges of post-socialist transformation', in Stanilov, K. (ed.) *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Stankova, E. (n.d., a) *TEH-book Information about Vankovka - a draft*, [unpublished].
- Stankova, E. (n.d., b) *The Vaňkovka Case Study, Brno*, [unpublished].
- Stankova, E. (2007) 'Brno: Brownfield Redevelopment', in *State of the World 2007: Our Urban Future*, Worldwatch Institute, London: Earthscan.
- Stankova, E. (2009) *Presentation for European Heritage Days*, [unpublished].
- Stankova, E. (2012) *Story of Vankovka*, [unpublished].
- Стевановић, Ј. и Веселиновић, Д. (2010) „Магацини празни, уметници на улици“, *Политика*, 04. новембар, [коришћено у електронској форми].
- Стојановић, А. (2014) *Кинеска четврт – енклава скупих некретнина?*, Доступно на: www.masina.rs/?p=500
- Стојков, Б. (2007) Инвестирање у *brownfield* локације у Србији, *АГ Магазин* 43, [коришћено у електронској форми].
- Storm, A. (2011) *Nuclear power plants as memory sites*, Available: <http://balticworlds.com/wp-content/uploads/2011/01/sid-10-121.pdf>, [7 Feb 2014].
- Stelbiene, A. (2011) 'Emphasis on the Sublime of Industrial Heritage – the Best Way for its Reuse?', in Hinnerichsen, M. (ed.) *Reusing the Industrial Past by the Tammerkoski Rapids – Discussions on the Value of Industrial Heritage*, Tampere: City of Tampere, Museum Services and Pirkanmaa Provincial Museum.
- Стовел, Х. (2001) Интегративни приступи урбаној и просторној конзервацији, Гласник Друштва конзерватора Србије, бр. 25, стр. 21-45.
- Стојановић, А. и Вукановић, М. (2014) *Културна политика и заводи за заштиту споменика културе*, Београд: Завод за проучавање културног развоја.
- Storm, A. (2008) *Hope and Rust: Reinterpreting the industrial place in the late 20th century*, Stockholm: KTH.
- Stratton, M. (ed) (2000) *Industrial buildings: conservation and regeneration*, London and New York: Taylor and Francis.
- Stubbs, J. H. and Makaš, E. (2011) *Architectural Conservation in Europe and the Americas*, E. G. John Wiley & Sons.
- Schumpeter, J. A. (2006) *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Eine Untersuchung über Unternehmervorteil, Kapital, Kredit, Zins und den Konjunkturzyklus*, Berlin: Duncker and Humblot.
- Scott, W. R. (2004) 'Institutional Theory: Contributing to a Theoretical Research Program', in *Great Minds in Management: The Process of Theory Development*, Smith, K. G. and Hitt, M. A. (ed.), Oxford, UK: Oxford University Press.
- Станчић, Д. (2014) Урбанизам и градитељство, у: Станчић, Д. и др., *Уметничка топографија Новог Сада*, Нови Сад: Матица Српска.
- Sýkora, L. (2009) 'Post-Socialist Cities', in Kitchin R., and Thrift N. (ed.) *International Encyclopedia of Human Geography*, vol. 8, Oxford: Elsevier.
- Tallon, A. (2010) *Urban Regeneration in the UK*, Oxon: Routledge.
- Temel, R. and Haydn, F. (ed.) (2006) *Temporary Urban Spaces: Concepts for the Use of City Spaces*, Basel, Boston, Berlin: Birkhauser Verlag AG.
- TICCIH (2003) *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*. Available: www.mnactec.cat/ticcih/industrial_heritage.htm, [6 Feb 2014].
- Томановић, С. (2006) „Примењивост Бурдијеовог концепта социјалног капитала на проучавање породица у Србији“, у: Немањић, М. и Спасић, И. *Наслеђе Пјера Бурдијеа – поуке и надахнућа*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, Завод за проучавање културног развоја.
- Trans Europe Halles (ed.) (2002) *The factories: conversion for urban culture*, Basel, Berlin, Boston: Birkhauser.

- Tsenkova, S. and Budic-Nedovic, Z. (ed.) (2004) *Winds of Societal Change: Remaking Post-communist Cities*, University of Illinois Urbana Champaign: Russian and East European Centre.
- Tsenkova, S. and Nedović-Budić, Z. (ed.) (2006) *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*, Heidelberg: Physica-Verlag.
- Tsenkova, S. (2012) 'Planning Trajectories in Post-socialist Cities: Patterns of Divergence and Change', *CBEES' Working paper 1*, Available: www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17535069.2014.966513, [1 Mar 2016].
- Уједињени градови и локалне самоуправе (2004) *Агенда 21 за културу*, Барселона: Уједињени градови и локалне самоуправе, Општина Барселона – Институт за културу, [коришћено у електронској форми].
- Уједињени градови и локалне самоуправе (2006) *Савети за локалну имплементацију Агенде 21 за културу*, Барселона: Уједињени градови и локалне самоуправе, Општина Барселона – Институт за културу, [коришћено у електронској форми].
- UNEP - United Nations Environment Programme (2007) *Global Environment Outlook*, Available: www.unep.org/geo/geo4/report/03_Land.pdf, [6 Feb 2014].
- UNESCO (1996) *Our Creative Diversity. Report of the World Commission on Culture and Development, Paris*. Available: <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001055/105586e.pdf>, [6 Feb 2014].
- UNESCO (1972) *Paris Convention Concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage (The World Heritage Convention)*, Paris 17 October - 21 November 1972, [online].
- UNEC (1998) *Convention on Access to Information, Public Participation*, United Nations Economic Commission for Europe, [online].
- United Cities and Local Governments (2010) 'Culture: Fourth Pillar of Sustainable Development', *World Summit of Local and Regional Leaders - 3rd World Congress of UCLG*, Mexico, Barcelona: United Cities and Local Governments, [online].
- Управни одбор ЦИК-а (2009) „Статут Централног института за конзервацију“, доступно на: www.cik.org.rs/o-nama/dokumenta-cik/, [12. децембар 2014].
- Урбанистички завод Београда и Палго центар (2011) „Стратегија развоја Града Београда: Циљеви, концепција и стратешки приоритети“, *Службени лист града Београда*, бр. 6/2011, [коришћено у електронској форми].
- Урбанистички завод Београда (2003) Генерални план Београда 2021, *Службени лист града Београда*, бр. 27/2003, 25/2005, 34/2007, 63/2009 и 70/2014, [коришћено у електронској форми].
- „У плану ново насеље Вишњишко Поље са 7.500 станова“, *Блиц* (4. април, 2007), [коришћено у електронској форми].
- Uvalić, M. (2010a) *Serbia's Transition – Towards a Better Future*, New York: Palgrave Macmillan.
- Uvalić, M. (2010b) *Transition in Southeast Europe - Understanding Economic Development and Institutional Change*, Working Paper No. 2010/41, May 2010, United Nations University, UNU-WIDER, World Institute for Development Economic Research.
- „Фабрике и складишта нови амбијент уметничке сцене“, *Данас* (21. август, 2007), [коришћено у електронској форми].
- Fellner, S. und Thiel, G. (2010) 'Austria Tabak als Arbeitgeber - Soziales und Wohlfahrt', in Bina, A. *Tabak Fabrik Linz. Kunst Architektur Arbeitswelt*, Linz: Verlag Anton Pustet, Museen der Stadt Linz.
- Феце, И. (2015) [Интервју], 3. децембар.
- Federal Building Code (Baugesetzbuch, BauGB) (1997), Available: www.iuscomp.org/gla/statutes/BauGB.htm, [4 May 2014].
- Fisher, R. and Ormston, A. (2011) *Cultural Policy Profile: United Kingdom*, in: Compendium – Cultural Policies and Trends in Europe, Available at: www.culturalpolicies.net/, [1 June 2015].

- Fitzgerald, S. (ed) (2010) *New Times New Models: Investigating the internal governance models and external relations of independent cultural centres in times of change*, Maribor: Pekarna magdalenske mreže.
- Florida, R. (2002) *The Rise of the Creative Class: And How it's transforming work, leisure, community and everyday life*, New York: Perseus Book Group.
- Florida, R. (2005) *Cities and the Creative Class*, London: Routledge.
- Flyvbjerg, B. and Richardson, T. (2002) 'In Search of the Dark Side of Planning Theory', in Allmendinger, P. and Tewdwr-Jones, M. (ed.) *Planning Futures: New Directions for Planning Theory*, London and New York: Routledge.
- Forester, J. (1989) *Planning in the Face of Power*, Berkeley: University of California Press.
- Forester, J. (1999) *The Deliberative Practitioner: Encouraging Participatory Planning*, Cambridge, MA, London: The MIT Press.
- Frank, K. I. (2006) 'The Potential of Youth Participation in Planning', *Journal of Planning Literature*, vol. 20, no. 4, pp. 351-371.
- Fragner, B. (2010) 'Industrial Heritage in the Space between', in Fragner, B. and Valcharova, V. (ed.) *The International Conference Vestiges of Industry. Industrial heritage 2 - In the void between professionals and amateurs*, Prague: Czech Technical University.
- Friedman, J. (1987) *Planning in Public Domain*, Princeton University Press.
- Hall, P. and Taylor, R. (1996) 'Political science and the three new institutionalisms', *Political Studies* 44, pp. 936-957.
- Hall, P. (2000) 'Creative Cities and Economic Development', *Urban Studies*, vol. 37, no. 4, pp. 639-649.
- Hamdi, N. and Goethert, R. (1997) *Action planning for cities: A guide to community practice*, Chichester, New York, Weinheim, Brisbane, Toronto and Singapore: John Wiley and Sons.
- Harvey, D. (2009) *Social Justice and the City*, Athens, Georgia: The University of Georgia Press.
- Harrison, C. (2002) *Spatial Planning in England*, Available: www.greenstructureplanning.eu/COSTC11/uk-planning.htm, [1 June, 2015].
- Hayden, D. (1997) *The Power of Place: urban landscapes as public history*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Hayden, D. (2000) 'Forward: In Search of the American Cultural Landscape', in Alanen A. R. and Melnick, R. Z. (ed.), *Preserving Cultural Landscapes in America*, Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Hawkes, J. (2001) *The Fourth Pillar of sustainability – Culture's essential role in public planning*, Australia: Common Ground Publishing Pty Ltd, Cultural Development Network (Vic).
- Haughton, G. (2009) 'Celebrating Leeds', in *The Yorkshire and Humber Regional Review*, winter 2009.
- Healey, P., Khakee, A., Motte, A. and Needham, B. (ed.) (1997) *Making Strategic Spatial Plans: Innovation in Europe*, London: Routledge.
- Healey, P. (1997a) 'An institutionalist approach to spatial planning', in Healey, P., Khakee, A., Motte, A. and Needham, B. (ed.) *Making Strategic Spatial Plans: Innovation in Europe*, London: Routledge.
- Healey, P. (1997b) *Collaborative planning: shaping places in fragmented societies*, Vancouver: UBC Press.
- Healey, P. (2006) 'The New Institutionalism and the Transformative Goals of Planning', in Verma, N. (ed.) *Institutions and Planning*, Oxford: Elsevier.
- Healey, P. (2007) *Urban complexity and spatial strategies: towards a relational planning for our times*, Oxon: Routledge.
- Herschel, T. and Newman, P. (2002) *Governance of Europe's City Regions: Planning, Policy and Politics*, Routledge.

- Hirt, S. and Stanilov, K. (2009) *Twenty Years of Transition: The Evolution of Urban Planning in Eastern Europe and the Former Soviet Union, 1989-2009*, Nairobi: UN-HABITAT.
- Höber, A. and Ganser, K. (eds) (1999) *Industriekultur. Mythos und Moderne im Ruhrgebiet*, Essen: Klartext.
- Historic England, *Building Preservation Notices*, Available: <https://historicengland.org.uk/advice/hpg/has/bpns/>, [29 Feb, 2016].
- Hochgerner, J. (2011) *The Analysis of Social Innovations as Social Practice*, Available: www.zsi.at/attach/The%20Analysis%20of%20Social%20Innovations%20as%20Social%20Practice.pdf, [7 Feb 2014].
- Huxtable, A. L. (1997) *The Unreal America. Architecture and Illusion*, New York: The New Press.
- Castello, L. (2006) 'City & time and places: bridging the concept of place to urban conservation planning', *City & Time*, vol. 2(1), no. 5, pp. 59-69.
- Castello, L. (2010) *Rethinking the Meaning of Place: conceiving place in architecture-urbanism*, Surrey: Ashgate Publishing.
- Cvejić, S. (2004) 'Civic movement, social capital and institutional transformation in post-socialist Serbia', *Sociologija*, vol. 46, no. 3, pp. 269-281.
- Цветичанин, П. (2011) Ванинституционални актери културне политике у Србији, Црној Гори и Македонији, *Култура*, бр. 130, стр. 265-290.
- Центар за нове медије Куда.орг (2011) *Потписан протокол о сарадњи Независне културне сцене Србије и Министарства културе*, Доступно на: <http://kuda.org/potpisan-protokol-o-saradnji-nezavisne-kulturne-scene-srbije-i-ministarstva-kulture>, [6. феб 2014].
- ЦЕСИД – Центар за слободне изборе и демократију (2011) *Истраживање јавног мњења – Однос грађана и предузетника према локалним подзаконским актима*, Београд: ЦЕСИД, [коришћено у електронској форми].
- Civrić, Z. (2010) 'Industrijsko nasleđe Srbije', u Popović-Živančević, M., Kutin, M. and Polić Radovanović, S. (ed.) *Condition of the Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region – Southeast Europe, vol 2*, Belgrade: Central Institute for Conservation in Belgrade.
- Cizler, J. (2014) 'The role of creative and civil initiatives in transforming post-industrial landscapes: A case study of industrial heritage re-use in Czech Republic', in: *Facta Universitatis: Series Architecture and Civil Engineering*, Vol. 12, No 3, pp. 207-219.
- Colliers International (2011) *Case studies: Custard Factory, Birmingham*, Available: www.english-heritage.org.uk/content/imported-docs/a-e/custard-factory-birmingham.pdf, [13 Feb 2015].
- Council of Europe (1987) *Recommendation no. R (87) 24 of the Committee of Ministers to member states on European industrial towns*, Available: <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=608221&SecMode=1&DocId=694942&Usage=2>, [6 Feb 2014].
- Council of Europe (1990) *Recommendation no. R (90) 20 of the Committee of Ministers to member states on the protection and conservation of the industrial, technical and civil engineering heritage in Europe*, Available: <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=570715&SecMode=1&DocId=592694&Usage=2>, [6 Feb 2014].
- Council of Europe (1995) *Culture and Neighbourhoods – A Comparative Report*, Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Council of Europe, *The concept of intercultural dialogue*, available at: www.coe.int/t/dg4/intercultural/concept_EN.asp?, [3 Mar 2014].
- Chatterton, P. and Hodkinson, S. (2007a) 'Leeds Skyscraper City', in *The Yorkshire and Humber Regional Review*, spring 2007.
- Chatterton, P. and Hodkinson, S. (2007b) 'Leeds Sustainable City', in *The Yorkshire and Humber Regional Review*, summer 2007.

- Cossons, N. (2008) 'Yesterday's Industry, Tomorrows Legacy', in Fragner, B. (ed.) *Industrial heritage*, Prague: Research Centre for Industrial Heritage of the Czech Technical University, Technical Monuments Committee of the Czech Chamber of Certified Engineers and Technicians and Czech Union of Certified Engineers.
- Creative Region Linz & Upper Austria GmbH (2012) *Kreativwirtschaft Linz und Oberösterreich Bereichs- und Potenzialanalyse*, Wien.
- Cullingworth, J. B. and Nadin, V. (2001) *Town and Country Planning in the UK*, London: Routledge.
- Čolić R. (2014) Evaluation of the capacity development of actors within participatory planning process, *Spatium*, no. 31, pp. 45-50.
- Čolić, R., Mojović, Đ., Petković, M. and Čolić, N. (2013) *Guide for Participation in Urban Development Planning*, Belgrade: AMBERO Consulting.
- Чолић, Р. (2009) *Партиципација у стратешком планирању градова и развој сазнања – пример Стратешког плана развоја Ниша*, необјављена докторска дисертација, Београд: Архитектонски факултет.
- Čorić, V. and Dragičević Šešić M. (2014) 'Challenges of public-civil society relations in cultural policy of Cambodia', referat izložen na konferenciji: *8th International Conference in Cultural Policy research*, 11th September 2014, Hildesheim,
- Чукић, И. (2013) *Мапа акције*, Београд: Creative Lab.
- Wang, X. and Vom Hofe, R.A. (2007) *Research Methods in Urban and Regional Planning*, New York and Beijing: Springer, Tsinghua University Press.
- Wageningen University (2009) *Brownfields in Prague City Center: Criteria for Sustainable Development*. Available: www.nelsonelson.com/prague-brownfields.pdf, [7 Feb 2014].
- Wirth, P., Cernic Mali, B., Fischer, W. (ed.) (2012) *Post-Mining Regions in Central Europe - Problems, Potentials, Possibilities*, Munich: Oekom.
- World Commission on Environment and Development (1987) *Our Common Future*, Oxford: Oxford University Press, [online].
- Yin, R.K. (2003) *Case Study Research: Design and Methods*, 3rd edition, Newbury Park: Sage Publications.

ПРИЛОГ – ИНТЕРВЈУИ

Питања за интервјуе са стручњацима из институција

Процес активације простора

1. Какав је однос Ваше институције према иницијативама које су се појавиле у објектима индустријског наслеђа? (генерално, као и у случају о ком је реч)
2. Какав је став Ваше институције према укључивању неинституционалних актера у активацију напуштених индустријских објеката и индустријског наслеђа?

Сарадња између актера

3. Са којим актерима и институцијама сарађујете када су у питању напуштени индустријски објекти и индустријско наслеђе?
4. Каква је сарадња Ваше институције са различитим иницијативама које су се појавиле у напуштеним индустријским објектима?
5. Да ли сте и са којим актерима и институцијама сарађивали везано за активацију простора о ком је реч?
6. Какви су ваша сарадња и однос са надлежним институцијама локалне управе?
7. Какви су ваша сарадња и однос са надлежним институцијама у области урбаног планирања (на националном, покрајинском и локалном нивоу)?
8. Какви су ваша сарадња и однос са надлежним институцијама у области и заштите наслеђа (на националном, покрајинском и локалном нивоу)?
9. Са којим институцијама имате квалитетну сарадњу? Са којим институцијама не? Кога би по Вашем мишљењу требало укључити у процес?
10. У којој мери и на који начин квалитет сарадње међу актерима и институцијама отежава процес активације објекта и увођење нових приступа у процесу активације?

Проблеми / Ограничења

11. Шта сматрате кључним процедуралним и институционалним проблемима у случајевима активације напуштених индустријских објеката? Која ограничења

у постојећем институционалном оквиру и на који начин, утичу на активацију напуштених индустријских објеката и индустријског наслеђа, као и на успешност започетих пројекта?

12. Да ли сматрате да постојећи систем просторног планирања и заштите наслеђа ограничавају/успоравају активацију напуштених индустријских објеката?
13. Да ли препознајете неке конфликте и проблеме у вези са активацијом напуштених индустријских објеката и индустријског наслеђа у Србији (генерално, као и у случају о ком је реч)? Да ли сте имали конфликт са неким од актера или са институцијама? (ако је одговор 'да', даље испитати са ким, какви, како су решавани)
14. Шта би по Вашем мишљењу требало променити да би се превазишла постојећа ограничења и проблеми?

Иновације / Решења

15. Да ли су Вам познати неки примери иновативних и неформалних процедура које су остварене у оквиру Ваше институције или са ванинституционалним актерима, а које се тичу активације или заштите напуштених индустријских објеката³³¹?
(ако их има, испитати детаље: Који актери су учествовали у процесу; Како је процес организован; На који начин су доношене одлуке; Какав је био однос других актера и званичних институција према неформалним и иновативним предлозима у току процеса - да ли су подржавани)
16. Да ли су и како ове иновације утицале на превазилажење ограничења у институционалном оквиру? Да ли су утицале на промену актуелног институционалног оквира када је у питању активација напуштених индустријских објеката?
17. Шта су по Вама највећи потенцијали и могућности који могу допринети позитивном развоју питања активације напуштених индустријских објеката?
18. Која регулатива и на ком нивоу је потребна за примену нове политике везане за активацију напуштених индустријских објеката?

³³¹ Нове и неуобичајене методе, приступи и решења ван уобичајене и устаљене праксе; на пример везане за сарадњу, организација конкурса, дискусије, радионице.

Питања за интервјуе са актерима из одабраних случајева

Процес активације простора

1. Како је започет процес поновног коришћења локације о којој је реч?
2. Да ли су од самог почетка постојали јасно дефинисани циљеви и планови за будућност објекта/локације о којој је реч или је процес био спонтан?
3. Ко је све био укључен и у којим фазама у процес активације? Која је била Ваша улога (улога Ваше организације) у процесу активације? Ко је учествовао у моментима када су се доносиле одлуке везане за прве иницијативе у активацији простора?
4. Какви су планови за будућност пројекта/коришћења простора?

Сарадња између актера

5. Са којим актерима³³² и институцијама сте сарађивали у току овог процеса?
6. Какви су Ваша сарадња и однос са надлежним институцијама локалне управе?
7. Какви су Ваша сарадња и однос са надлежним институцијама у области урбаног планирања (на националном, покрајинском и локалном нивоу)?
8. Какви су Ваша сарадња и однос са надлежним институцијама у области и заштите наслеђа (на националном, покрајинском и локалном нивоу)?
9. Какви су Ваша сарадња и однос са другим корисницима простора?
10. Какви су Ваша сарадња и однос са локалном заједницом?
11. Какви су Ваша сарадња и однос са приватним сектором?
12. У којој мери и на који начин квалитет сарадње међу актерима и институцијама отежава процес активације објекта и увођење нових приступа у процесу активације?

Проблеми / Ограничења

13. Да ли су у току процеса активације и коришћења простора постојали неки конфликти међу актерима и са надлежним институцијама? (ако је одговор 'да', даље испитати са ким, какви, како су решавани)

³³² Објаснити термин у току интервјуа - Под актерима се подразумева најшири скуп учесника у процесу, укључујући и приватни сектор и грађане.

14. Која ограничења и проблеми у постојећем институционалном оквиру и на који начин, утичу на активацију напуштених индустријских објеката и на успешност започетих пројекта?
15. Шта би по Вашем мишљењу требало променити да би се превазишла постојећа ограничења и проблеми?

Иновације / Решења

16. Да ли сте у току свог деловања применили неке иновације, односно нове и неуобичајене идеје, методе, приступе и неформална решења (ван уобичајене и устаљене праксе) која се тичу активације или заштите објеката индустријског наслеђа?
(ако их има, испитати детаље: Који актери су учествовали у процесу; Како је процес организован; На који начин су доношене одлуке; Какав је био однос других актера и званичних институција према неформалним и иновативним предлозима у току процеса?)
17. Шта су по Вама највећи потенцијали и могућности који могу допринети решавању питања активације напуштених индустријских објеката? Које измене у постојећем институционалном оквиру би требало увести како би се решили проблеми везани за активацију напуштених индустријских објеката?

Биографија аутора

Јасна Цизлер је рођена 7. марта 1984. године у Панчеву, где је завршила основну школу и гимназију. 2006. године је завршила Основне академске студије на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, а 2008. године стекла звање Дипломирани инжењер архитектуре - Мастер, на истом факултету, усмерење урбанизам (са просечном оценом током студија 9.75 и оценом 10 на дипломском раду). Специјалистичке студије из области Урбана обнова је завршила 2011. године на истом факултету, са просечном оценом 9.60 и оценом 10 на специјалистичком раду под називом „Трансформација напуштених индустријских подручја: Могућности обнове индустријског наслеђа Панчева“ (ментор др. Александра Ђукић). На истом факултету је 2009. године уписала Докторске академске студије научног карактера – област урбанизам. У току студија је била корисник стипендије Републичке фондације за развој научног и уметничког подмлатка и стипендије Министарства просвете.

2007. године је била на студентској пракси у бироу *Factor(IA) Arquitectura y Urbanismo S.L.* у Севиљи, у Шпанији. Школске 2008/2009. године је волонтирала као сарадник у настави на Архитектонском факултету у Београду, и то на следећим предметима: Студио пројекат 3, Студио пројекат 4, Студио М5 и Изборни предмет - Град и дизајн-ПАПС. Од 2006. до 2013. године је радила као сарадник Народног музеја у Београду и Археолошког Музеја Ђердапа у Кладову. 2010. године је била гостујући истраживач на Географском факултету Универзитета у Лидсу у Великој Британији (*School of Geography, University of Leeds*), као стипендиста фондације *British Scholarship Trust*. 2012. године проводи семестар на размени на Архитектонском факултету Чешког техничког универзитета у Прагу (*Fakulta architektury, České vysoké učení technické v Praze*), односно у Центру за проучавање индустријског наслеђа на истом факултету (*Výzkumné centrum průmyslového dědictví*), као стипендиста Вишеградског фонда (*International Visegrad Fund*). Школске 2012/2013. године проводи семестар на размени на Универзитету у Грацу у Аустрији (*Karl-Franzens-Universität Graz*), као стипендиста програма *JoinEU-SEE, Erasmus Mundus Action 2*.

Као члан тима добитник је две прве награде на архитектонско-урбанистичким конкурсима: на Конкурсу за уређење хола зграде Градске управе у Панчеву 2010. године и на Конкурсу за решење Градског парка од хотела Југославије до Бранковог моста на Новом Београду 2008. године. Научни радови кандидаткиње су публиковани у неколико домаћих и иностраних научних часописа и публикација, и презентовани на међународним конференцијама.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Јасна Цизлер.
број индекса Д2009/22.

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом
АКТИВИРАЊЕ НАПУШТЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА У
ГРАДОВИМА: ИНСТИТУЦИОНАЛНА ОГРАНИЧЕЊА У СРБИЈИ

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Јасна Цизлер

Број индекса Д2009/22

Студијски програм Докторске академске студије научног карактера:
област УРБАНИЗАМ

Наслов рада Активирање напуштених индустријских објеката у
градовима: институционална ограничења у Србији

Ментор Проф. др Марија Маруна

Потписани/а Јасна Цизлер

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

АКТИВИРАЊЕ НАПУШТЕНИХ ИНДУСТРИЈСКИХ ОБЈЕКТА У ГРАДОВИМА: ИНСТИТУЦИОНАЛНА ОГРАНИЧЕЊА У СРБИЈИ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

Потпис докторанда

У Београду, _____
